

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. Драгоманова**

На правах рукопису

Сворак Степан Дмитрович

УДК 34 (091)(043.3)

**ГЕНЕЗА ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ
ВЛАДИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових вчень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник –
доктор історичних наук, професор
Б. І. Андрусишин

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Методологія і категоріальний апарат дослідження.....	11
1.2. Історіографія та джерельна база проблеми.....	34
<i>Висновки до першого розділу</i>	69
РОЗДІЛ 2 ВІЧЕ ЯК ІНСТИТУТ ВЛАДИ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ	72
2.1. Роль давньоруських міст у формуванні вічевого державного устрою	72
2.2. Правовий статус і компетенція віча	101
2.3. Давньоруська сільська громада як осередок народовладдя у державі	117
<i>Висновки до другого розділу</i>	129
РОЗДІЛ 3 ІНСТИТУТ КНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ	133
3.1. Генеза статусу князя в структурі державної влади Київської Русі	133
3.2. Звичаєво-правові відносини між вічем та князівською владою	148
3.3. Становлення адміністративного управління в Київській Русі та особливості його владного функціонування	160
<i>Висновки до третього розділу</i>	178
ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	186

ВСТУП

Актуальність теми. Актуальність проблеми державного правління Київської Русі на сучасному етапі розвитку вітчизняної юридичної науки

зумовлена насамперед кардинальними змінами у поглядах дослідників на історію становлення і розвиток владних інститутів та правових відносин між ними. Донедавна у вітчизняній юридичній думці цілковито панувала формаційна теорія розвитку суспільства і держави. О. Гуревич, оцінюючи формаційну концепцію розвитку державно-правової системи, пише: «...вчення про формацію в практиці істориків стало не засобом соціально-історичного аналізу, а межею: конкретне історичне пізнання було покликане підтверджувати істинність філософсько-історичної системи. Висунуту Марксом наукову гіпотезу було перетворено на непогрішну догму» [126, с. 36]. Логічна конструкція формаційного розвитку держави і права набула за радянських часів особливого методологічного значення. Відповідно до цієї схеми форму устрою Давньоруської держави зі столицею в Києві було визначено як феодальну. Хоча існували й інші точки зору.

Сучасна вітчизняна юридична наука хоча остаточно не відмовляється від елементів формаційного підходу, але водночас модернізує та доповнює його. Так, приміром, автори підручника «Історії держави і права України» визначають державний лад Давньої Русі так: «За формою вона вважалася ранньофеодальною монархією ... Очолював державу великий князь. Йому належала верховна законодавча влада. Великий князь зосереджував і виконавчу владу» [202, с. 22]. Але при визначенні особливостей державного ладу та права Київської Русі сучасними дослідниками враховуються і концептуальні ідеї М. Грушевського, Г. Вернадського, М. Владимирського-Буданова, О. Єфименко та ін.

Актуальність даного дослідження посилюється також наявністю необґрунтованих ідей про пряму історичну спадкоємність Московського царства від державно-правової системи Київської Русі. Вузловим є питання про істотну відмінність державного ладу і права Московського царства від Київської Русі. Зважаючи на це, актуалізується дослідження генези органів державної влади Київської Русі у контексті їх відмінностей порівняно з Московським царством. Проблема історичної тяглості української державно-

правової культурної традиції об'єднує навколо себе усю націю, забезпечує її цілісність і є необхідною передумовою формування сучасної української демократичної, правової держави і модерної політичної нації.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, в Україні поки що бракує комплексних наукових досліджень генези та трансформації органів державної влади Київської Русі. Це й зумовило вибір теми та логіку дисертаційного дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є виявлення закономірностей та особливостей становлення і розвитку органів державної влади Давньої Русі.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі дослідницькі завдання:

- визначити умови становлення ранньодержавних інститутів влади Давньої Русі;
- розкрити структуру державних інститутів та їх владні функції і значення у процесі державницького життя суспільства;
- визначити місце віча, князя, дружини, тисяцького та інших державних владних інституцій у структурі державної самоорганізації Давньої Русі;
- проаналізувати основні адміністративно-владні структури Давньої Русі у контексті державотворення;
- дослідити тенденції трансформації звичаєвих правових норм та їх систематизацію в «Руській Правді».

Об'єктом дослідження є державно-владні структури у контексті звичаєво-правових відносин Київської Русі.

Предметом дослідження є становлення і розвиток державних інститутів влади давньоруських земель, правовідносин у суспільстві та соціокультурні чинники самоврядування в умовах тогочасних геополітичних реалій.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Методологічний комплекс дослідження складається з цивілізаційного, формаційного, синергетичного та діалектичного підходів. Головні закономірності становлення та розвитку органів державної влади Київської Русі розкрито завдяки історичному, системному, структурному та функціональному методам аналізу. Дисертант застосував критично-описовий та проблемно-пошуковий підходи у вивченні державних інститутів влади Давньої Русі та звичаєвих норм права. Використано також компаративний метод, який реалізовано у дослідженні через порівняльно-історичний аналіз та виокремлення специфічних для державного ладу Київської Русі інститутів влади.

Серед філософсько-правових засад дослідження генези та трансформації органів державної влади Київської Русі використано: по-перше, критично-аналітичний спосіб переосмислення історичного державницького досвіду давньоруських міст-держав і державного устрою Київської Русі в його марксистсько-ленінській інтерпретації та московсько-державницькій ідеологічній парадигмі; по-друге, принцип цивілізаційного розуміння формування середньовічної держави взагалі та Київської Русі зокрема; по-третє, сучасну парадигму, розроблену І. Пригожиним, про «порядок через флуктуації» та концепцію самоорганізації у переосмисленні генези Київської Русі та звичаєво-правових відносин; по-четверте, теорію природного права в контексті формування територіально-громадського устрою на землях Давньої Русі із властивим йому народовладдям. Це дало можливість сформулювати сучасну концепцію державного устрою і дати загальну характеристику становлення та взаємодії основних інститутів влади – віча і князя.

У дисертації використано теоретичні праці вітчизняних та зарубіжних дослідників держави і права, становлення і розвитку інститутів влади, історично перших форм права і правовідносин у суспільному житті, становлення основних структур державної влади Давньої Русі, спростування

її феодального устрою. Базовими для дослідження стали класичні праці Платона, Аристотеля, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Г. Гегеля, К. Маркса та ін. Дисертант постійно спирався на праці М. Грушевського, Г. Вернадського, М. Владимирського-Буданова, І. Лисяка-Рудницького, Ф. Леонтовича, М. Ясинського, М. Максимейка, О. Малиновського, Р. Лашенка, М. Чубатого, Л. Білецького, Б. Грекова, О. Єфименко та інших дослідників історії держави і права України. Під час аналізу становлення народовладдя на давньоруських землях було залучено праці середньовічних іноземних авторів, які були свідками тогочасної історії та залишили писемні свідчення про східнослов'янську переддержавну і ранньодержавну політичну культуру. Поза сумнівом, питання про державний устрій Давньої Русі потребувало ретельного опрацювання найдавніших із вцілілих літописів.

Питання про місце народовладдя у державному механізмі Давньої Русі досить глибоко і всебічно було висвітлене ще М. Владимирським-Будановим. Слідом за ним Г. Вернадський вбачає державний устрій Київської Русі подібним до класичної давньогрецької демократії. У праці Г. Вернадського вперше на науковому рівні порушено тему щільного взаємозв'язку соціально-економічного і державно-правового розвитку Давньої Русі та формування інститутів влади, підпорядкованих вічу і князю. Проблема народовладного устрою розглядається М. Свердловим, В. Андреевим та ін. Використано праці П. Курінного, В. Яніва, сучасних дослідників історії вчень про державний устрій і право О. Мироненка, В. Горбатенка та ін. Чільне місце відведене фундаментально опрацьованим у праці Б. Грекова «Київська Русь» концепціям формування державних інститутів влади і звичаєвого права Давньої Русі.

Наукова новизна отриманих результатів. Завдяки здійсненому комплексному аналізу історичних фактів, подій, які спричинили формування народовладних державних інститутів давньоруських земель, та висновків вітчизняних і зарубіжних дослідників про державний устрій Русі, відмежовані погляди про феодальний устрій Київської Русі та

сформульовано авторську концепцію сутності основних владних структур, зокрема віча, князя, тисяцького та його військових урядників, інших адміністративно-управлінських інституцій.

Основні тези, що претендують на наукову новизну і виносяться на захист, розкриваються у наступних теоретичних висновках.

Уперше:

- на основі аналізу джерел та новітньої літератури доведено, що державність давньоруських земель формувалася не на основі племінної самоорганізації слов'янських груп, які освоїли територію Подніпров'я і Подністров'я, а на засадах територіально-громадського самоврядування з розвинутим міським осередком, навколо якого об'єднувались приміські й сільські громади;

- обґрунтовано, що з антських часів суспільно-політична й військово-охоронна самоорганізація мала народоправний характер, завдяки якому становлення державних інститутів влади руських земель відбувалося за активної участі народних зборів міст і сільських громад;

- розкрито структуру самоврядування до запрошення варязьких воїнів-охоронців, які брали активну участь у залученні слов'янських міст до міжнародної торгівлі.

Удосконалено:

- висновки попередників про те, що умовою функціонування варязьких князів з дружинами у структурі військово-політичної самоорганізації руських земель було укладання «ряду» з вічем, котре виступало верховним владним органом і складалося з простих громадян старшого міста;

- періодизацію державного і правового устрою Давньої Русі, а саме: перший період – від антів-слов'ян до утворення Київської Русі з княжим інститутом влади, де віче обирає воєводу або тисяцького; другий період характеризується союзом територіальних громад землі навколо столяного града, у часі якого віче і князь стають основними інститутами влади, а участь народу у виборі князя – традиційною; третій період – після татаро-

монгольської навали влада князя визначалася ханським «ярликом», але й тоді «посадження на стіл» хоча й здійснювалося ханом або його послом, але за участю народу за стародавнім обрядом.

Дістали подальшого розвитку:

- розуміння ролі монетарної економіки у становленні народовладдя давньоруських земель; доведено, що вона забезпечувала самореалізацію сімейних дворогосподарств, їх власності у значущій для існуючих державних інститутів влади звичаєво-правовій охоронній функції;

- з'ясування державно-адміністративного впливу старшого міста на волості у становленні різного роду урядників.

Практичне значення отриманих результатів полягає у формалізації низки закономірностей державно-політичного, культурного, економічного характеру через системний, комплексний аналіз найвагоміших геополітичних і внутрішніх чинників об'єднання давньоруських земель у державу навколо Києва для спільного захисту території, власності і життя. Здійснена дисертантом структуризація і тлумачення основних і допоміжних інститутів державної влади Давньої Русі спростовує домінуюче в науці розуміння державного устрою Київської Русі як феодального з відповідними правами великих власників землі та пропонує запровадити в історико-державну науку новий погляд на сутність державності Давньої Русі – як земельно-вічевий. Запропонована дисертантом логіка розгляду становлення інститутів державної влади Київської Русі слугуватиме формуванню моделі розвитку української національної державно-правової культури. Наукове дослідження завдяки авторській концепції ролі земель-полісів у формуванні системи органів державної влади та самоврядування здатне стати теоретичною основою для подальшого розвитку наукових знань про початкову історію держави і права української нації і слугуватиме формуванню незалежної від заідеологізованих поглядів самосвідомості та історичної пам'яті.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані викладачами державно-політичних та історичних дисциплін, а головне –

історії держави і права України у науковій та навчально-методичній роботі, під час написання підручників, науково-методичних посібників, для складання програм, курсів і спецкурсів з вищезначених наукових дисциплін.

Особистий внесок дисертанта. Дисертація є самостійною працею над проблемою державного устрою, звичаєвого права Давньої Русі й правовідносин між вічем і князем. Висновки і положення дисертаційного дослідження отримано автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні результати та теоретичні положення дисертаційного дослідження були представлені на Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Розвиток юридичної науки на сучасному етапі» (Тернопіль, 7 грудня 2007 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Правовий статус людини в умовах сучасного державотворення» (Тернопіль, 22 лютого 2008 р.); ХІХ Міжнародній історико-правовій конференції «Інтеграційні процеси в історії права, держави, юридичної думки та правоохоронної діяльності» (с. Гута, резиденція «Синьогора», 15–18 травня 2008 р.); ХХІІ Міжнародній історико-правовій конференції, присвяченій пам'яті віце-президента Міжнародної асоціації істориків права професора О. В. Тимощука (сmt. Миколаївка, 17–20 вересня 2008 р.); ХХ Міжнародній історико-правовій конференції «Земля і земельні відносини в історії права, держави і юридичної думки» (м. Судак, 25–28 вересня 2008 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Право на приватність: тенденції і перспективи» (Львів, 14 листопада 2008 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Розвиток правової свідомості сучасного суспільства» (Тернопіль, 6 жовтня 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 70-річчю Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника «Правова політика Української держави» (Івано-Франківськ, 19–20 лютого 2010 р.).

Публікації. Основні ідеї та результати дисертаційної роботи викладено у 18 публікаціях, 9 з яких – у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація має вступ, три розділи (вісім підрозділів), висновки, список використаних джерел (370 найменувань). Повний обсяг дисертації становить 214 сторінок, із них 27 займає список використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методологія і категоріальний апарат дослідження

До числа найважливіших загальних проблем належить вибір правильної, адекватної предмету методології дослідження. Методологічною основою цієї праці є сукупність загальнотеоретичних принципів та сучасних засобів і методів наукового пізнання (філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових).

Дослідження побудовано насамперед на принципі історизму, який вимагає з'ясування закономірностей виникнення та розвитку Давньоруської держави; закономірностей переходу від одного якісно визначеного ступеня її розвитку до наступного; закономірностей трансформації елементів попереднього ступеня в наступний ступінь на новому етапі історичного розвитку. Застосування цього принципу неможливе без принципу об'єктивності. Оскільки більша частина дослідження базується на даних, отриманих раніше, їх застосування потребує врахування ідеологічних особливостей вітчизняного матеріалу (при систематизації та класифікації джерельної бази та фактологічного матеріалу, встановленні вірогідності та повноти інформації) [143, с. 34]. При цьому робимо постійну поправку на викривленість уявлень деяких зарубіжних і вітчизняних дослідників щодо форми державного правління Київської Русі.

Серед загальнофілософських методів дослідження виділяється універсальний діалектичний метод пізнання, який використовувався в роботі з огляду на те, що форма державного правління Київської Русі з моменту її виникнення постійно трансформується з огляду на загальний розвиток суспільних відносин. Крім того, під час систематизації та класифікації джерельної бази та фактологічного матеріалу, встановлення вірогідності та

повноти інформації використовувався гносеологічний аналіз.

Із загальнонаукових методів використані, насамперед, методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції. Зауважимо також, що структура дисертаційного дослідження зумовлена пізнанням об'єкта та предмета дослідження із застосуванням методу співвідношення загального та окремого. Тому, крім загальних питань, на різних етапах дослідження ми розглядаємо найбільш актуальні, випуклі проблеми, що дають історичному періоду якісну характеристику. Відповідно до структури дослідження матеріал формується за принципом індукції та дедукції: після дослідження загальних та окремих рис держави Київської Русі робляться висновки щодо специфіки існування та розвитку основних державних інститутів [161, с. 39]; розгляд більш загальних питань започатковує висвітлення конкретно-історичних особливостей того або іншого періоду, що дає цінний історичний досвід, який можна використати в сучасному реформуванні державно-правової системи України.

Використання системного, структурного, функціонального та інших загальнонаукових методів дозволило розкрити основні політико-правові та соціально-економічні чинники, які вплинули на формування та розвиток державності у східних слов'ян. Підхід до органів державної влади та управління Київської Русі як до цілісної системи, що є нерозривною частиною ще вищих систем (держави, суспільства), дозволив авторові розглядати історію Русі як частину єдиного історичного процесу. Це зумовило виділення особливих (зі збереженням водночас спадкоємності) етапів розвитку держави і права України. Дослідження ретроспективним методом дозволило в динаміці вивчити і проаналізувати процеси, які відбувалися у давньоруській державі, зафіксувати та оцінити наслідки правильних і помилкових рішень, прийнятих керівництвом країни.

Застосування таких спеціально-наукових методів, як історико-оглядовий, формально-юридичний, порівняльно-правовий, хронологічно-проблемний, дало можливість проаналізувати сутність і значення органів

державної влади Русі в руслі сприяння подальшій розбудові української державності. Підсумками використання цих методів під час аналізу системи органів влади України як на сучасному, так і на історичних етапах стали певні рекомендації щодо вдосконалення органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні у майбутньому.

З'ясування особливостей генези органів державної влади Київської Русі в історично насичений, суперечливий і багатий на джерельні лакуни період від VII до XIII ст. має допомогти якомога більш об'єктивно і повно реконструювати становлення Київської Русі, визначити її сутність та історичні наслідки для подальшого відродження та трансформації української державно-правової культури.

Оскільки традиційне марксистсько-ленінське розуміння сутності Київської Русі і права було перенесено, принаймні частково, у сучасну юридичну науку, то необхідно, на наш погляд, заперечити деякі хибні тлумачення надзвичайно складних і доволі суперечливих суспільно-політичних процесів у давньоруському суспільстві.

Історичний державницький досвід українського народу ставить дослідників перед необхідністю нового осмислення теорії формацій і перегляду розуміння сутності державного ладу Київської Русі. У зв'язку із цим слід вказати на певну обмеженість марксистського тлумачення базису і надбудови у структурному баченні держави і права. Одномірне пояснення певної системи права і державних інституцій як наслідку розвитку економічного базису апріорно відводить надбудові роль несамотійних елементів другого порядку. Останні в концепції К. Маркса лише відображають структуру та зміни економічного базису. Згідно з матеріалістським підходом до історії держави і права, будь-яке суспільство більшою чи меншою мірою відповідає сутнісним ознакам, характеристикам однієї з формацій – рабовласницької, феодальної, капіталістичної і т. д. На жаль, деякі історики, політологи, правознавці досі розглядають державний устрій Київської Русі в межах марксистсько-ленінської філософії. Вчення про

формації наперед визначає спрямованість наукової думки, яка містить спрощене розуміння держави і права Київської Русі, виокремлюючи два провідні класи: експлуатуючі землевласники (князі, бояри тощо) та експлуатовані безправні селяни, щодо яких панівна верства застосовує політико-правові механізми примусу. Озброєні такими методологічними установками правознавці, історики, економісти, політологи захищають феодальну концепцію устрою Київської Русі.

Застосування до будь-якого суспільства п'ятичленної марксистської схеми історії обтяжене спрощеними і об'єктивно не виправданими порівняннями різнорідних і різноякісних суспільно-політичних систем. А. Гуревич пише, що «зведення всієї багатоманітності «світу людей» до формаційних характеристик є не що інше, як формаційний редукціонізм... Такого роду редукціонізм веде до ігнорування чи недооцінки людського начала, в чому б воно не виражалось, – у релігії, проявах індивідуальності, у творчих виявах особи і в колективних соціально-психологічних феноменах» [126, с. 36]. Отже, йдеться про звільнення наукової правничої думки від спрощеного погляду на сутність давньоруської державності.

Згідно з висновками відомих дослідників Київської Русі, її державний устрій у багатьох аспектах є унікальним історичним феноменом. Так, І. Лисяк-Рудницький доводить, що очевидно слабкою ланкою у радянсько-марксистській схемі періодизації української та східнослов'янської історії є поняття «феодальна формація». Проте немає жодного історичного сенсу на ціле тисячоліття від Рюрика до Миколи I наліплювати ярлик феодалізму. Середньовічна Давня Русь спочатку не мала феодальної структури [215, с. 3]. Зауважимо, що Г. Вернадський акцентує увагу на тому, що «Київська Русь була країною вільних демократичних інститутів і вільної гри соціальних та економічних сил» [89, с. 26]. Слід звернути увагу на те, що економіка Давньоруської держави була монетарною. Видається важливою думка Г. Вернадського про те, що «...в Київській Русі устрій «торгового капіталізму» був накладений на нерозвинуті родо-племінні

відносини... кріпацтво як феодалний інститут навряд чи було відоме в Київській Русі» [89, с. 16–25].

Увага до вивчення інститутів державної влади і права Київської Русі спостерігається і в сучасних наукових дослідженнях. Так, О. Поляков доводить, що після розпаду СРСР «теорія суспільно-економічних формацій не є обов'язковою і держава не нав'язує її як єдино правильну» [269, с. 72].

Громадська самоорганізація давніх слов'ян сучасних українських земель зумовила об'єктивну незалежність сім'ї, індивіда в межах колективу. Усі без винятку сім'ї, індивіди були рівними та рівноправними, вони реалізували свої індивідуальні виробничі й соціокультурні здібності набагато вільніше, ніж у більш пізні періоди закріпачення. Ця обставина специфічним чином детермінує особливості соціальних відносин у межах громади. У цьому контексті політичне значення громади і общини у формуванні владних інституцій не рівноцінне. На перший погляд, маємо нібито рівнозначні соціальні форми самоорганізації. Однак сучасна наука розрізняє соціальні типи самоорганізації: індивідуалістський та комуналістський. А. Веллнер виокремлює комуналістський тип самоорганізації людей і акцентує увагу на тому, що російською мовою цей феномен називається терміном «община». Вона сприяє відчуженню особи та поглинання її духом общини [87, с. 11]. Розуміння природи громади як соціального типу самоорганізації людей знаходимо у давньоіндійській філософії (локаята), де «виразно виявляється тенденція до вирізнення специфічного та індивідуального у світі». Зауважимо, що назва «локаята» походить від «лок» – світ у значенні «люди, громада» [330, с. 81].

Безумовно, кожен індивід, що входить до громади, є співучасником сімейного господарювання і має певні професійні здібності, вміння створювати матеріальні цінності, які визначають добробут сім'ї. Інтегративним моментом сільської територіальної громади давньоруських земель-полісів був сільський спосіб соціокультурної та політичної життєдіяльності. Продуктивною силою виступає не окрема сім'я чи сільська

група, а політично об'єднані навколо єдиного центру групи сіл і міст. Міські мешканці Давньої Русі, згідно з дослідженнями Б. Грекова, Б. Рибаківа, М. Тихомирова, П. Толочка та інших істориків і археологів, «були самостійною, соціально організованою військово-політичною і суспільною силою» [38, с. 32; 318, с. 10]. Зауважимо, що містом Б. Греков називає населений пункт, у якому «зосереджене промислове і торговельне населення, тією чи іншою мірою відірване від землеробства» [115, с. 98].

Розвиток ремісничих продуктивних сил, землеробства і тваринництва, товарно-грошових відносин зумовлює створення централізованих ринків. На їх основі утворюються стійкі військово-охоронні формування. Замість племінної замкненості та існування автономних територіальних громад, які існували за рахунок продуктів власного виробництва, приходить розширений і поглиблений зв'язок та більш тісна залежність сільського і міського населення. Саме давньоруські міста консолідували сільські громади у землі-поліси; роздріблені волості, громади, які до того були слабо пов'язані між собою, стали частиною розгалуженої системи з містом-центром.

Під поняттям «землі-поліси» у цьому дисертаційному дослідженні розуміємо суспільно-політичну єдність між міським центром та більш дрібними містечковими та сільськими громадами, яка передувала постанню Київської Русі як держави. Більш деталізовано це поняття звучить як «земельно-полісне утворення», але ми редукуємо його для зручності написання і застосування.

Г. Чайльд у науковій праці «Прогрес і археологія» довів, що процес взаємного обміну продуктами життєдіяльності різних соціально-територіальних груп із плином часу швидко розширювався і поглиблювався. Наприклад, він пише, що у верхньому палеоліті обмін між соціальними групами здійснювався в радіусі до 800 км, в часи виникнення перших цивілізацій, 2 тис. років до н. е., він поширювався вже на 8 тис. км, а від 750-х років н. е. він охопив Азію, Європу і Африку [336, с. 70–80, 117–127].

Розвиток ремісництва і сільського господарства давніх слов'ян та розширення товарного обміну вимагали виходу за межі окремих територіальних громад і навіть за межі давньоруських земель. Водночас, як зазначає С. Артановський, «до числа загальних тенденцій світового розвитку, що прокладають собі шлях крізь усі злигодні далі, належить зростання культурних контактів у процесі історичного розвитку. Відбувається як розширення географічної сфери міжнародних контактів, так і збільшення їх інтенсивності. Історія культурних контактів характеризується зростаючим переходом від ізольованості до більш різнобічних зв'язків, від локальних зносин зі своїми безпосередніми сусідами по території до більш широкого спілкування і, нарешті, до міжнародних зв'язків» [46, с. 103].

Про це свідчить і історія міжнародних відносин Давньої Русі. Так, Д. Лихачов на основі літописних джерел вважав цілком реальним фактом, що Кий із великим військом ходив на Царгород і мав велику шану від цесаря. «Повість времінних літ» містить дату, коли Аскольд і Дір ходили з військом до Царгорода [264, т. 2, с. 19]. Зауважимо, що на той час формування великих держав відбувалося переважно за рахунок завоювань, тобто державні об'єднання земель здійснювалися зовнішніми військовими силами. Це однаковою мірою стосується як формування Київської Русі, так і її зовнішньої політики. Завдяки військовій силі тогочасні держави утверджували свою легітимність у геополітичному просторі та сприятливі умови для торгівлі.

Мотивом розвитку військових формувань, які перебували на службі купецьких надетнічних корпорацій у великих містах Давньої Русі, були безпосередньо не державотворчі справи, а зиск. Потреби об'єднання руських земель-полісів навколо центру полян – Києва – на першому етапі штучно підтримуються й культивуються у вигідному для зміцнення торгово-економічного простору і сприятливому для купецької верстви напрямі. Відбувається інтеграція тих давньоруських земель-полісів, які найбільшою мірою впливали на стабілізацію торговельного шляху «з варяг до Візантії».

Це давало можливість мешканцям земель усвідомити не лише присутність варязьких дружин на своїй території, але й свою захищеність від кочових племен зі степового краю. За таких умов князь і дружина мають зиск як від купецьких корпорацій, так і від мешканців земель-полісів, які дають згоду платити данину за охорону давньоруських земель. Сприятлива міжнародна ситуація, що склалася після походу Олега до Візантії у 907 році з укладенням відомого з літопису договору, вирішальним чином на довший час вплинула на формування ролі і підвищення статусу варязького фактора у державній структурі Київської Русі. За умов, коли чільним фактором утвердження Київської Русі в геополітичному просторі виступає варязька дружина з її князем, які перебували на службі у купецьких корпорацій, торговельно-економічна і охоронна залежність інших земель-полісів стає вирішальним засобом формування єдиного військово-політичного простору під зверхністю Києва.

Київська держава того часу застосовує традиції, вивірені історичною практикою засоби політичного регулювання взаємовідносин між варягами та народовладними інституціями давньоруських земель-полісів. Це, зокрема, укладання угод («рядів») між вічем і князем. Тут маємо справу з традиційним для Давньої Русі політичним механізмом укладання угод, які передбачали, що князь із дружиною будуть охороняти не лише торговельні шляхи й товари купців, але й усі руські землі, а мешканці будуть сплачувати данину князю. У кінцевому підсумку це означає, що від князя з дружиною віче вимагає захисту руських земель і підтримки внутрішнього порядку там, де місцеві органи влади не в змозі його належно забезпечити. Військово-політичні відносини мешканці центральних міст руських земель-полісів здійснюють не безпосередньо як особистості, а як делеговані вічем.

Давньоруська держава виникає як об'єктивна історична необхідність. Диференціація форм господарської та військово-політичної діяльності, стихійний поділ праці та її усупільнення знаходять своє вираження і закріплення у військово-політичному союзі спочатку різних територіальних

громад давньоруських земель-полісів у формі десятицьких, соцьких і тисяцьких, що виникають на першій стадії державотворення та об'єднання цих земель у військово-політичний союз із центром полянської землі через укладання угоди її вічем з варязькою дружиною, яку представляв князь. Тут виявляється одна з найістотніших для того часу тенденцій державотворення – самоорганізація народу та формування військово-охоронної служби, яка отримує від нього своє певне виняткове поле діяльності.

Політичний зв'язок між виробниками товарів, призначених на обмін і реалізовуваних на ринку, та купцями сприяє постанню саме централізованого інституту держави в особі князя з дружиною. Зовнішньополітичний зв'язок цих спільнот виявляється у тому, що без військової сили тогочасні держави не визнавали легітимності купців. Давньоруська держава трималася на спільності інтересів князя з дружиною, купецьких асоціацій та виробників товарів, які йшли на міжнародний ринок, і, насамкінець, споживачів іноземних товарів. Суспільно-політичні цілі, які реалізує держава, мають визначатися інтересами і потребами найбільш активної частини суспільства. Подальший розвиток суспільної структури земель-полісів, які об'єдналися у військово-політичний державний союз, за умов, коли вирішальна роль у формуванні влади належить вічу Києва, а не іншим центрам, які мають свій політичний та економічний досвід, стає фактором ускладнення формування централізованих інститутів влади.

Разом із тим військово-охоронна функція князя і його дружини реалізувалася у межах давньоруських земель як із застосуванням примусу, так і в договірний спосіб. Окремі сторони і форми адміністративної діяльності князя в рамках військово-охоронної функції виступають у різних землях-полісах неоднорідно. Так, окремі землі-поліси формували свої військові підрозділи. Н. Полонська-Василенко, наприклад, пише, що «земське військо, головно із смердів, почасти призначуваних вічем, почасти – добровільців, що йшли з власною зброєю, на власних конях... Брак субординації, спільного командування часто спричинялись до великих

невдач: року 1187 Ярослав Чернігівський під час спільного походу на половців повернувся додому, під час битви над Калкою Мстислав Галицький почав наступ, не порозумівшись з іншими князями – і це мало трагічні наслідки» [268, т. 1, с. 219].

Становлення і розвиток органів державної влади в Київській Русі пов'язані з територіально-громадською автономією і самоврядуванням. Народовладна культура Давньої Русі утворилася упродовж трьох-чотирьох століть і відповідала реальним потребам спільноти. Тому соціокультурні норми, які врівноважували автономізм сімейних дворогосподарств у територіальній громаді та їх зв'язки у межах землі-полісу, відповідали глибинній ментальності українського народу. Вони були спрямовані на дотримання суспільної угоди («ряду») і вимагали від усіх членів їх неухильного дотримання. У період формування держави Київської Русі в межах окремих земель-полісів їх мешканці мали переважно свої інтереси і потреби, які здебільшого не враховувала владна верства центру. З того часу в окремих землях-полісах сформувалася в соціальній психології чітка і не зовсім толерантна межа між власними владними інституціями та тими, що знаходилися в Києві. Відома, описана багатьма українськими вченими, національна риса українського народу – індивідуалізм. Він є, по суті, своєрідним архетипом, який негативно впливав на становлення ієрархічних владних відносин у державі. Дослідники ментальності киеворуської спільноти виділяють «властивий українському характерові індивідуалізм, поєднаний з ідеєю рівності, повагу до окремішнього індивіда та його свободи, гостре неприйняття деспотизму, абсолютної монархічної влади» [330, с. 229].

Прихована індивідуалістична світоглядна установка у свідомості і психіці населення окремих земель-полісів позбавляє їх можливості визнати центральну владу і підпорядкуватися їй. Специфічність переходу окремих давньоруських земель-полісів під владу центру ще мало вивчено. Але саме цей аспект владних відносин давньоруських земель-полісів у межах

марксистської методології не вивчався і сьогодні не досліджується. Їх характеризує лише система взаємодії військово-охоронних структур. Так чи інакше поведінка влади політичних центрів окремих давньоруських земель-полісів не вела до формування централізованої влади. Така форма політичної поведінки найбільшою мірою відповідала потребам окремих земель-полісів, у межах яких представництво князя з Києва передбачає його схвалення з боку віча. Мається на увазі створення такого військово-охоронного союзу давньоруських земель-полісів, в яких кожна автономна земля наділена певною владою всіх співучасників процесу. Такого роду політичні взаємовідносини між «землями», «князівствами», «містами», «вервями» тощо знайшли свій безпосередній відгук і в подальшій діяльності українських громад.

Ця діяльність має одну істотну якісну ознаку: їй бракує аксіологічного класово-владного, політично зверхнього поняття, що охоплювало б усі форми відчуженої від народу влади. У польській мові таким поняттям є «пан», у російській – «господин». Натомість українська мова з києворуських часів має загальноживане поняття для ввічливого звернення людей один до одного – «добродій». Слово «пан» пізніше запозичене в українську з польської мови. Воно виражає зв'язок у смисловому полі судження, коли частина Галицько-Волинської землі стала складовою Польської держави, в якій «селяни позбавляються права на землю і стають у повну залежність від того пана, що як власник або урядовець розпоряджається ґрунтами, на яких вони сиділи... Законом 1573 р. встановлено й титуловану владу, поміщену над селянами» [227, с. 46]. З того часу термін «добродій» витісняється у зверненні людей один до одного. Отже, поняття «пан» почало розкривати політичну та економічну залежність між владною волею власника землі та закріпачених на ній селян. Не дивно, що в козацьку добу термін «пан» у власне феодальному розумінні в українській лексиці нерідко мав іронічний, презирливо-насмішливий зміст. Натомість у сполученні із властиво купецьким словом «товариш» (від слова «товар») козаки прикладали слово

«пан» і до себе (звернення «пане товаришу», «панове товариство»), що поза сумнівом відбивало архаїчні давньоруські традиції.

Російська мова містить термін «господин» у розумінні «государь», «владыка» або «особа, яка утримує владу і має підвладних людей» [127, с. 385–386]. Із соціального погляду церковнослов'янський термін «власть» означає оволодіння владою соціальним суб'єктом завдяки її присвоєнню. Давні літописи вживають церковнослов'янський термін «власть» у розумінні «волость». Термін «земля» рівнозначний поняттям «державна», «народ». Г. Вернадський акцентує увагу на тому, що давньоруський термін «волость» означає «владу», «уряд», «володѣти» – означає «управляти», «володіти» [89, с. 191]. Пізніше слово «волость» означає єдність міста та інтегрованих до нього сільських громад для спільної життєдіяльності. Церковнослов'янське слово «власть» позначає зміни у розвитку відносин між соціальними одиницями та набуття відповідних статусів і водночас спільної владної волі.

Термін «влада» як відокремлена від народу примусова політична сила не зустрічається ані у словниках давньоруської мови, ані у Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст. (хоча зафіксовані титули владика і владарь, а також численні давньоруські князівські імена Володар, Володарко, Володимир, Володимирко, Володислав, Рогволод, Всеволод тощо). Навіть якщо слова «влада» і «володар» віддавна перебували у мовному вжитку, просто не потрапивши до києворуських писемних джерел, усе ж слід наголосити на змістових відмінностях між українською «владою» та російсько-церковнослов'янською «властью». Саме у російській мові «власть» означає відчужену від народного загалу політичну владну волю та водночас перетворення соціальних зв'язків між суб'єктом, носієм влади, та тими, хто є об'єктом владної волі, формується соціально-статусний ієрархізм, який із часом фіксується терміном «господин». Цей термін означає трансформацію слова «Господь», який у християнській релігії означає єдину творчу силу і єдину всемогутню субстанцію. Оскільки Московська держава зробила церкву одним із наріжних політичних інститутів, то й великий князь, а потім – цар

має від Бога посвяту для реалізації владної волі. Бог єдиний і цар єдиний – ось кредо для реалістичного світосприймання верховної світської влади у Московському царстві. В умовах функціонування відчуженої від народу, так би мовити, «інородної» форми політичної інституції виникає і поширюється новий у російській лексиці термін «господин».

В українській же мові лишилося вочевидь досить давнє, питома місцева (а не занесене з інших земель церковнослов'янськими книжниками) слово «влада», асоціативно щільно пов'язане зі словом «уладити», «уладнати» (тобто привести до ладу). Саме завдяки цій асоціації з ладом, із владнанням, неповноголосна форма «влада» витіснила собою в живомовному вжитку гіпотетичне повноголосне «волода» (з якого мали би походити і слово «володар», і названі вище двокореневі князівські імена). Отже, на українських землях влада віддавна асоціювалася із ладом, а не з вольовим тиском, примусом і насиллям. Зрозуміло, що уладнувати справи між собою можуть тільки статусно рівні люди, а не «пан» і «хлоп», «господин» і «раб».

Що ж стосується поняття «державна», то у концепціях державного устрою і права Русі, які утвердилися і в надновій думці вітчизняних дослідників, досі домінує марксистсько-ленінське визначення. Так, В. Ленін писав, що «державна є машиною для пригноблення одного класу іншим, машиною, щоб тримати у підлеглих одним класом інший, поневолений клас» [208, с. 75]. Відповідно до марксистсько-ленінської концепції, державна має монопольне право на примус усього суспільства в межах певної території, право на реалізацію від імені цілого суспільства внутрішньої та зовнішньої політики, виняткове право продукування правових норм, законів і підзаконних актів, право формування податкової системи, обов'язкових для всіх громадян і право встановлення адміністративного поділу території та призначення урядовців. Ясна річ, що історія розвитку цивілізації засвідчує існування класових держав.

І ще один важливий нюанс: сам Ленін визнавав можливість існування демократичної держави в майбутньому і акцентував увагу на її функціях.

Відтак, можна припустити, що історично можливе навіть із точки зору марксизму-ленінізму формування народоправної держави і на ранніх стадіях політичної самоорганізації окремих етнічних спільнот. Досі у вітчизняній історії держави і права звичним було розрізняти три історичні типи класово антагоністичних держав: рабовласницький, феодальний і капіталістичний. Причому Київську Русь визначали як феодальну, монархічну згідно з марксистсько-ленінською теорією суспільно-економічних формацій, яка спиралася на концепцію панування певного класу. У Київській Русі таким класом вважали великих землевласників – князів, бояр та князівську дружину. Насправді все далеко складніше, і слухними є спостереження зарубіжних та вітчизняних дослідників, які засвідчували народоправний характер державного устрою Київської Русі.

В українській історичній науці чи не першим, хто заперечив феодальний характер державного устрою і права Давньої Русі, був І. Лисяк-Рудницький. Він писав: «Середньовічна Русь спочатку не мала феодальної структури і процес феодалізації Київської держави набрав сили після татаро-монгольської навали» [215, с. 3]. Для І. Лисяка-Рудницького було очевидним, що Київська Русь не мала економічного підґрунтя для становлення феодально-монархічного державного устрою. Навіть під час поверхового знайомства з текстами Прокопія Кесарійського, Йордана, Маврикія про політичну самоорганізацію антів і склавенів можна дійти висновку, що вони обирали воєводу (тисяцького), тільки коли їм загрожувала небезпека від сусідів.

У сучасній українській мові корінь слова «держава» («держ-») зберігає зв'язок у смисловому полі однокореневих слів (включаючи історично споріднені корені «дерг-» і «дерз-»), а також цілу низку іншомовних індоевропейських коренів), які підкреслюють міць і завзятість суб'єкта у його практичному стосунку до предметного світу. Мається на увазі, що такий суб'єкт має здібності й практично здатний формувати оточуючий світ навколо себе, користується результатами своєї перетворювальної діяльності,

володіє її продуктами і готовий відповідати за свої дії. Так, «держати» (тримати) можна і орієнтацію у виборі шляху, і додержуватись своєї думки, правил, принципів, і держатися разом, гурту, купи, на ногах, і держати слово, клятву, і держати господарство тощо. Назва «держава» ніби символізує процес розширення власної сили людей, яка виявляється у реальній власності спільного владного інституту, який утримується суспільством.

Поza сумнівом, такі суто побутові слова, як «держак» (до певних знарядь праці) або «держати» (у господарстві певне рухоме і нерухоме майно), «держатися» (гурту, своїх звичаїв і традицій) виникли у східнослов'янській лексиці значно раніше, ніж термін «держава». Важливо, що останній виник у зв'язку з конституюванням політичних рухів на слов'янських землях за незалежність від інших держав. Завдяки поняттю «держава» свідомість народу усвідомлює свої соціально-політичні потреби, інтереси, звичаї, традиції, робить належною собі, своєму «ми» дію, якою освоюється власна земля і соціум.

Цілком зрозуміло, що освоєна земля стала для південно-східної етнічної групи слов'ян особливим середовищем, де їхня діяльність виступає виробництвом не просто матеріальних благ, а нових соціальних відносин. Свобода і освоєння природних ресурсів своєї землі продовжували залишатися суспільною за своєю суттю, і як суспільна вона привласнювалася не окремими сім'ями, а цілими громадами, які готові були стояти на смерть за свою землю. Осмислюючи волю, свободу діяльності сімейно-сусідських дворого господарств у межах територіальної громади, а останніх – у межах конкретної давньоруської землі-полісу і освоєння в контексті їх взаємозв'язку та самореалізації ними власних сил, цілком ймовірно, що ця спільнота брала на себе спільну відповідальність і контроль за діяльністю віча. З позиції сучасної історії держави і права стає зрозумілим, що територіальна громада головним сенсом і значенням своєї діяльності вважала не лише господарську і культурно-побутову, але переважно політичну, яка інституціалізувалася у владних рішеннях віча. Слов'янське суспільство

звикло саморегулюватися, самоорганізовувати свою життєдіяльність, що не спонукало до вживання поняття «держава» у давньоруський період. Г. Вернадський пише, що саме термін «земля» вживається не в географічному сенсі, а у значенні «народ» або «держава». Він став звичним терміном для означення держави впродовж усього давньокиївського періоду.

Тут треба наголосити на одній важливій рисі давньоруського літописання. Наші відомі на імена й безіменні літописці, укладаючи свої компілятивні твори, працювали не стільки над історією Русі як такою, скільки над князецентричним і наслідувальним щодо візантійських хронографів образом цієї історії. Риси живої, дійсної історії Русі додатково затушовувалися пізнішими редакторами, які жили й діяли вже у рамках власне феодального суспільства і підлаштовували давнину під потреби своєї доби. Маємо це постійно враховувати і не сприймати витворений вцілілими до нашого часу літописами (переважно з території Московського царства і меншою мірою Великого Литовського князівства) образ історії за справжній. І те, що в найдавніших літописах під час опису давньокиївських подій немає слова «держава» чи якогось його замітника, а є слово «земля» у значенні «держава», вже саме по собі виразно свідчить про силу народоправного начала у Давній Русі.

Поняття «Руська земля» (Русь) дещо суперечливо пов'язане з терміном «отчина», яке у давньоруський період ще не втратило зв'язку з інститутом спадкування, принаймні у літописах. Князі, відстоюючи своє право на Руську землю як на свою «отчину», часом називали її ще й поняттям «дідини». За спостереженнями М. Ф. Котляра, у значенні спадкового княжого володіння воно вперше фіксується в «Повісті времінних літ» лише під 1097 р. у розповіді про рішення знаменитого Любецького з'їзду про розподіл земель у державі: «Кождо да держить отчину свою...» [192, с. 4]. Від цього «держання отчини» і походить князівсько-літописний погляд на державотворчі процеси, який давно став панівним в історіографії.

Більшість істориків минулого вважали, що «ряд» Ярослава 1054 р. був звернений у минуле і покликаний закріпити існуючі тоді родово-патріархальні відносини у суспільстві [273, с. 36; 357, с. 230]. Така думка старої історіографії дожила до наших днів. Наприклад, сучасний російський дослідник О. В. Назаренко писав, що «ряд» 1054 р. укладається в рамки родового сюзеренітету Рюриковичів над Руссю, тобто збереження існуючого порядку речей [248, с. 154]. Проте, ще на початку ХХ ст. В. Й. Ключевський зовсім інакше оцінив внесок «ряду» 1054 р. у розвиток давньоруського суспільства. Він обґрунтував думку, згідно з якою порядок успадкування київського та інших визначних столів бере початок від цього заповіту будівника Давньоруської держави. Згідно з його переконанням, «ряд» установив і принцип старшинства (старійшинства) поміж князями [171]. У «Курсі російської історії» В. Ключевського проглядає важлива думка, що стосунки сюзеренітету-васалітету в родині Рюриковичів базуються на заповіті Ярослава [174].

Проголошення державного суверенітету України історично стало початком розбудови постмодерного державного устрою, права і національної культури. Для сучасної науки попри усі суттєві відмінності, властиві різним напрямам, спільним є бачення історичного розвитку в періодизації за такою моделлю: премодерн – модерн – постмодерн. Практичний досвід засвідчив, що традиційна класифікація історичного розвитку людства, держав і права, які історики називали: 1) стародавнім світом; 2) середньовіччям і 3) сучасною добою – не містить ніяких системотвірних ідей. Тому, як стверджують вітчизняні представники сучасної філософської думки, зокрема В. Лук'янець, необхідні нові методологічні засади, які б орієнтували мислення дослідника не на різні ідеологічні догми, в тому числі комуністичне вчення, а на з'ясування притаманних суспільству життєдайних чинників, у тому числі й суб'єктності різних соціальних структур. В. Лук'янець вважає, що кожна доба вищезначеної теоретичної засади має «свій соціальний простір, в

якому непрогнозовано розгортає себе людська екзистенція цієї доби» [223, с. 5].

Кожна стадія цивілізаційного процесу конститує єдність економічного, політичного і культурного простору – «інтер'єр певної доби». «Цей соціальний простір, – стверджує В. Лук'янець, – не є онтологічною константою. Час від часу цей простір зазнає радикальних змін» [223, с. 5]. Те, що всі речі змінюються, було основною ідеєю філософії Геракліта. Проте, думка Геракліта не була вмонтована у спосіб мислення під час дослідження стадій розвитку держави і права. Безумовно, лише Гегель трансформував ідею «все тече, все змінюється» у методологічний принцип «становлення речей».

Поняття «становлення» в цьому дослідженні має стати методологічним принципом класифікуючої логіки осмислення переддержавної стадії політизації давньоруських земель-полісів та їх трансформації в державне утворення Русь. Отже, ідея Геракліта про змінність усіх речей, її філософське тлумачення у ракурсі поняття «становлення» Гегеля та з доповненням тезою Дж. Локка про те, що змінюване є «реальним внутрішнім конституванням окремо існуючих речей», має стати вихідним методологічним принципом. Адже найбільш загальний термін в історичному дослідженні «зміна» провокує думку на осмислення процесів єднання етнічних груп східних слов'ян, їх політичної інтеграції та зрощення волі окремих громад селян і ремісників у спільну владну волю у формі віча. Під зрощенням слід розуміти процес, у якому універсалізм речей набуває індивідуалізованої єдності внаслідок підпорядкування окремих із конституційованих одиниць новій якості [325, с. 297].

Звідси випливає одне із завдань цього дослідження – осмислити «інтер'єр» переддержавної, так званої антсько-полянської доби під кутом зору зрощення територіальних громад у перші форми державності, в яких соціально-економічний, суспільно-політичний і соціокультурний потенціал набув певної креативності. При цьому важливо, щоб ментальність була

світоглядно підготовлена до сприйняття внутрішніх сил спільноти до саморозвитку, зокрема до державно-правової самоорганізації. У цьому контексті давньоруські землі-поліси (поляни, сіверяни, деревляни, уличі, дреговичі та інші) об'єктивно тяжіли до актуалізації себе у світі у формі спільної державності на основі спільності інтересів торговельного обміну по водних магістралях передусім Дніпровського басейну (з Прип'яттю і Десною включно), а також інших водних з виходом до Чорного моря і суходільних шляхів. Перехід земель-полісів від раніше досягнутої актуальності, яка виявилася в їх відокремленій ранньодержавній формі існування, до реального об'єднання в Київську Русь констатує істотну зміну «інтер'єру» цієї доби.

Проблема творення державності і права на території сучасної України в другій половині I тис. н. е. може набувати в історичному осмисленні вигляду різних моделей і потрібно застосовувати такі теоретичні знання, які б дали реальну можливість продукувати об'єктивну, адекватну концепцію сутності Давньої Русі як держави.

У вітчизняній науковій думці деякі дослідники виділяють ранньомодерний етап. Зокрема, С. Йосипенко вважає, що в «ранньомодерній духовній культурі домінувала теолого-політична складова» [160, с. 179]. Якщо застосувати до предмета нашого дослідження філософсько-політичну концепцію Е. Гідденса, згідно з якою провідні діючі агенти суттєво потісняють традиції та сприяють утвердженню нових, то дійсно, прийняття християнства дало змогу давньоруській державі й суспільству суттєво змінити правові норми, самосвідомість людей і зміст спільнотного духу. Враховуючи інтенсивну внутрішню і зовнішню торгівлю східної групи слов'ян у переддержавний період, необхідно також взяти до уваги розроблену Н. Лукманом концепцію випереджальної ролі свідомості у забезпеченні конструювання світу із матеріалу і цінностей тих народів, з якими традиційно зав'язано постійні зв'язки та впроваджуються відповідні до права імперативи взірців [224, с. 56–58]. Тут слід мати на увазі юридичну практику укладання договорів у міжнародно-торговельній сфері.

К. Демель запропонував наукове тлумачення етнокультурної та суспільно-політичної ідентичності, яке дозволить осмислити ранній етап державотворення східнослов'янської спільноти у трьох вимірах: 1) функціональному, який дає змогу вирізняти себе та уподібнюватися іншим; 2) релятивістському – ідентичність перебуває у процесі змін; 3) плюралістичному – кожна з етнічних груп, об'єднаних у землю-поліс, наділена спільними для слов'ян ознаками і власними, відсутніми в інших. Спільними були мова, виробнича культура, міфологічний світогляд і культ. Відмінними для всіх були початкові назви самих груп, назви міст-центрів і територій, закріплених за цими групами [363, с. 5–28].

У цьому контексті належить осмислити тогочасні історичні події за такими основними параметрами. По-перше, виокремити в межах територіального простору окремо взятої локальної землі-полісу живу взаємодіючу соціальну структуру, яка має здібності і здатна розгортати свою життєдіяльність у смисловому полі, окресленому вище для державного суб'єкта (має здібності й практично здатний формувати оточуючий світ навколо себе, користується результатами своєї перетворювальної діяльності, володіє її продуктами і готовий відповідати за свої дії). По-друге, в межах кожної такої землі-полісу існували усталені, відносно застигли форми життєдіяльності та вироблені зв'язки між собою і своїми сусідами, на які теж необхідно зважати. По-третє, різні східнослов'янські «земельні» утворення мали свої геополітичні комунікативні зв'язки і практику взаємовідносин із зовнішнім світом. По-четверте, для усвідомлення всього контексту факторів, які спричинили формування Київської Русі навколо полянської землі, слід вивчити середовище існуючих економічних і політичних зв'язків та сферу владних відносин, що сформувалися спонтанно. По-п'яте, для осмислення сутності віча як національної інституції державного устрою слід глибоко вивчити сферу людської свободи, яка сформувалася і закріпилася в культурі Давньої Русі, її спосіб формування та задоволення різноманітних інтересів, потреб у межах свободи, що існує. Насамкінець важливо усвідомити, що

взаємозв'язки економічної та соціокультурної складових «інтер'єру» давньоруських земель-полісів визначають головних суб'єктів державотворення.

Тому в процесі становлення і трансформації давньоруської державності потрібно знайти ту значущу і пов'язуючу всі події між собою нитку, яка домінувала на різних стадіях розвитку. «Вивчення історії як певної послідовності подій, – писав А. Уайтхед, – спустошує себе» [325, с. 351]. Сучасна наука доволі чітко структурує логічну схему дослідження, класифікує основні параметри життєдіяльності суспільства, типологію його виробничого та політичного життя, розрізняє соціальну структуру та основних суб'єктів спільної дії, тобто агентів персоналізованого, свідомого щодо своїх потреб та інтересів співжиття. Неможливо з'ясувати сутність державного устрою і права Київської Русі, не оцінивши таких складових, як сім'я і приватна власність, закріплена територія життєдіяльності та усвідомлене ставлення до неї як спільної власності.

Акцентуючи увагу на синтезувальній ролі князя у формуванні державного устрою і права Київської Русі, дослідник передбачає прив'язку часу до марксистського розуміння, тобто до феодалльної системи. Адже середньовічна парадигма історичного розвитку Давньої Русі передбачає, передусім, зв'язок із феодалізмом у розумінні часу історії. Ось приклад такого розуміння: «Утворення Київської держави супроводжувалося формуванням феодалльного права» [202, с. 25]. Відтак, подальший розвиток взаємопов'язаних між собою складових держави набуває відразу феодалльного змісту. Можна стверджувати, що історія держави і права українського народу має бути переосмислена в сучасному розумінні поза рамками марксистської концепції. У тривалій перспективі цей процес означає водночас як деполітизацію, так і деідеологізацію історії української державності та звільнення її від формалізованих схем.

У зв'язку зі сказаним чи не найскладнішим питанням дослідження є подолання традиційного погляду на селянина давньокиївського

середньовіччя як закріпачену людину, яка перебуває в незмінному статусі підлеглості землевласнику. Такий погляд передбачає вважати найчисельнішу соціальну верству Київської Русі не самостійними індивідами, які провадили вільне життя, тобто могли займатися ремісничим виробництвом, обміном, споживанням, а як об'єктивно визначену феодалською державою і правом постійно експлуатовану частину суспільства, позбавлену можливості впливати на політичне життя, функціонування державних інституцій і правовідносин. Це означає, що селянин не визнається суб'єктом власного життя, агентом активної дії та взаємодії. Його життя можна тлумачити в термінах феодалської державності як певну об'єктивну приналежність власникові землі – панові, управителю, єдиному розпоряднику волі кріпака. Історія засвідчує, що селяни Київської Русі мали свою власність, сім'ю, були рівноправними агентами культурного і політичного життя територіальної громади.

Під час осмислення об'єктивних соціально-економічних, політичних і сімейно-побутових основ диференціації та інтеграції окремих територіальних громад давніх слов'ян, які мешкали на території України, необхідно брати до уваги не лише ту обставину, що їх єдність є однозначно прогресивним явищем у державотворенні Київської Русі, але й диференціацію їх слід розглядати у взаємозумовленості, взаємозалежності. У своїй єдності диференціація територіальних громад віддзеркалює складність співіснування. Диференціація сільських і міських слов'янських територіальних громад, їх політичне та економічне єднання у волості і, насамкінець, у землі-полісі в науковому висвітленні мають розглядатися не як сталі, незмінні, жорстко детерміновані, а як такі, що постійно перебувають у процесі свого становлення і розвитку.

Кожна сучасна нація демонструє в основних рисах історичне розуміння своєї державницької культури, традицій, соціокультурної, політичної та економічної самоорганізації. Держава, яка не спирається на історичну життєдайну культуру нації, не здатна сформувати власний політичний

механізм. Сучасні європейські демократичні держави – це результат довготривалих історичних процесів з довгою вервицею економічних, політичних, культурних феноменів, впливів і факторів. Вивчення нашої давньої державницької історії повертає нам почуття патріотизму, з яким наші предки об'єднувалися проти ворожих загроз навколо Києва. Найкращий спосіб довести цінність національної державницької історії, ідеї національної єдності – це конкретно показати, чим для сучасних людей цінна давньоруська державність, чим ми їй зобов'язані, як вона може нас об'єднати.

Звернувшись до основ державного устрою давньоруських земель, бачимо, що князь із дружиною, поділяючи основні важелі влади з вічем, крім функцій захисту землі та заступництва смердів і купців, вирізнявся також могутньою силою, яка витримувала тиск і удари з боку кочових завойовників.

Державний устрій давньоруських земель витворився у природний спосіб із його соціально-економічних і територіально-громадських відносин. Головна ідея вивчення державного устрою Київської Русі повинна стати наріжним каменем сучасної ідеології українського державотворення, вона полягає в тому, що нашому народу чужа культура монархізму та владного дистанціювання. Політичний устрій Київської Русі був засадничо і посутньо народоправним. Він вивів на геополітичну арену нову форму політичної самоорганізації народу, який не знав панівної монархічної соціальної сили.

Проте киеворуська народність, втративши свою державність, тривалий час із перманентним відродженням своєї державності перебувала під владою чужих держав. Сучасний світогляд українського суспільства ще не став витвором власної цивілізації, а тому має позбутися канонізованих інодержавною ідеологією і пропагандою догм про сутність державного устрою Давньої Русі. Сьогодні значна частина суспільства в Україні поділяє односторонні промосковські державницькі міфологеми, які є шкідливими для національного державотворення. Ю. Вассиян у цьому контексті писав: «Шлях політичного визволення необхідно вести через зламання в собі

від'ємних рис власного характеру, тої спадщини кількасотрічного закріпачення, що своєю безвладністю тяжіє над цілим овидом нашого думання» [85, с. 197].

Радянська історіографія з політико-ідеологічних міркувань замовчувала той факт, що державний устрій Київської Русі був у своїй основі народоправним, що Московська держава не є спадкоємицею давньоруської державницької культури. Очищення історії від штучних нашарувань імперського духу – це перший крок до формування української національно-державницької самосвідомості. «В цій історії народу найсвятішою метою є та, коли він пробуджується від стану неусвідомленості й починає, передовсім, замислюватися над своїми старими священними правами» [366, с. 78].

Для розуміння внеску державницької доби Київської Русі у формування української національної ідентичності та відданості народоправній традиції треба усвідомлювати відмінність між московським феодалізмом, який пізніше привласнив ім'я «Русь», та народоправними засадами політичної самоорганізації давньоруських земель. Загалом спадщина Київської Русі надзвичайно зміцнила народоправну традицію Галицько-Волинської держави і навіть Литовсько-Руської держави. Рівною мірою виявляється суспільне функціонування киеворуської народоправної традиції у князівську добу. Це був історичний феномен, досить унікальний, який на той час дивував Європу. Цю демократичну державницьку традицію української нації потрібно відродити.

1.2. Історіографія та джерельна база проблеми

Наукову літературу із зазначеної проблеми можна умовно поділити на два напрями. До першого належать праці, які висвітлюють державно-правовий розвиток Київської Русі під кутом зору юридичної науки. До другого напрямку можемо віднести роботи загальноісторичного

спрямування, у яких розглядаються питання політичного, економічного та культурного життя тогочасного суспільства.

Особливу увагу, зважаючи на специфіку даного дослідження, привертають наукові праці дослідників, які широко використовували історичний метод у юриспруденції [326, с. 7]. Серед них на особливу увагу заслуговують нині вже такі, що вважаються класичними, праці Д. Я. Самоквасова [287–289], І. Д. Беляєва [54; 55], М. П. Загоскіна [146], В. І. Сергеевича [292], М. О. Дьяконова [141; 142], Ф. І. Леонтовича [210], М. Ф. Владимирського-Буданова [92] та інших істориків права ХІХ – початку ХХ ст. Останніх двох ще у дореволюційний час вважали засновниками західноруської школи у вітчизняній історико-юридичній науці [61]. Специфіка даної школи полягала в тому, що її прихильники у своїх дослідженнях здійснювали порівняльний аналіз аналогічних інститутів Великого князівства Литовського та Московської держави: Руської Правди з Литовським Статутом, Боярської Думи з Радою Великого князівства Литовського тощо [326, с. 15]. Як вважав М. П. Василенко, саме Ф. І. Леонтович у монографічному дослідженні «Русская Правда и Литовский Статут» (1865) першим дійшов висновку, що саме в Литовському статуті слід шукати пояснення Руської Правди і взагалі усього, що здається незрозумілим у давніх джерелах московсько-російського законодавства, підкреслив нерозривну пов'язаність права Київської Русі із західноруським (литовсько-руським) правом [326, с. 15 ; 83, с. IV].

Ще у дореволюційний час розпочав та за радянської доби продовжив свої дослідження держави і права Київської Русі відомий український правознавець, доктор історії права з 1914 р., член-кореспондент ВУАН з 1925 р. М. О. Максимейко [60, с. 278–279]. Хоча більшість його праць було присвячено праву Литовсько-Руської держави, з-під його пера вийшли й такі фундаментальні дослідження, як «Опыт критического исследования Русской Правды», «Про смердів Руської Правди» та ін. [229; 231]. Разом з М. О. Максимейком у Комісії вивчення історії західноруського та

українського права плідно працював український правознавець С. Г. Борисенко, сфера наукових інтересів якого торкалася, зокрема, й державно-правових проблем розвитку Київської Русі [65].

Серед праць радянського періоду яскраво виділяється своєю неординарністю робота О. Є. Преснякова «Княжое право в Древней Руси», де, спираючись на ґрунтовний аналіз широкого кола літописних матеріалів, автор з'ясовує правові основи престолонаслідування та практику міжкнязівських відносин у домонгольський період, а також висвітлює еволюцію правового статусу князя в Київській Русі [273].

Не оминули своєю увагою названу проблематику й історики права, що жили й працювали далеко поза межами України. Серед них, насамперед, слід назвати відомого громадського діяча української діаспори у США М. Д. Чубатого, праці якого [344] викликають значний інтерес, а також одного з основоположників української історико-правової науки в діаспорі Р. М. Лашенка [207].

Історико-правові дослідження періоду Київської Русі продовжилися й після здобуття Україною незалежності. Так, одним із перших дисертаційних досліджень на цю тему стала праця київського правознавця Д. І. Бочарнікова «Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М. Грушевського» [70]. Автором було встановлено та обґрунтовано, що держава і право Київської Русі у викладі М. С. Грушевського є частинами складного процесу культурної еволюції східного слов'янства в цілому і українського народу зокрема, що процес формування держави і права східних слов'ян протягом IX–XIV ст. відрізнявся повільністю та неповнотою використання усіх можливостей і потенціалу. Здійснена Д. І. Бочарніковим систематизація профільної для юристів інформації, наведеної як М. С. Грушевським, так і іншими дослідниками, продемонструвала, що в епоху існування Київської Русі як державний, так і суспільний її лад знаходилися у стадії формування і трансформації. Викликають інтерес і опубліковані у науковій періодиці окремі статті автора, в яких він зупиняє

увагу на питаннях прав людини у додержавну та ранньодержавну добу історії України, розвитку юридичного права як інструменту державного управління суспільством у Київській Русі тощо [67–69; 71].

З огляду на те, що одним з основних джерел права Київської Русі є звичаєве право, слід звернути увагу й на низку монографій, спеціально присвячених даній тематиці. Серед них, насамперед, привертає увагу колективна праця «Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст.» за редакцією І. Б. Усенка, що побачила світ у 2006 р. [272]. В ній у контексті сучасних досягнень культурології, соціальної та юридичної антропології було розглянуто сутність і характер звичаєвого права як соціально-правового явища, теоретичні аспекти походження та еволюції правового звичаю як форми (джерела) права; взаємовплив позитивного та звичаєвого права. Значну цінність роботи становить також те, що в ній подано результати конкретно-історичних проблем місця та ролі звичаєвого права у системі права Київської Русі.

Викликає цікавість і монографія Л. А. Кушинської «Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві (VI–XI ст.)», у якій авторка на широкій джерельній основі висвітлює роль звичаю в регулюванні суспільних відносин східних слов'ян VI–VIII ст., процеси становлення державного права та його співвідношення з племінною звичаєвою традицією східних слов'ян наприкінці VII–X ст. та аналізує Руську Правду як кодифікацію норм звичаєвого права XI ст.

Активно сьогодні досліджуються органи влади в Київській Русі. Так, В. Єрмолаєв, який спеціально займається питанням віча, стверджує, що перші дослідники державного ладу і права Київської Русі – В. Сергєєвич, М. Владимирський-Буданов, В. Алексєєв, М. Довнар-Запольський, М. Дьяконов та ін. – виділяли три органи верховної влади князя – князя, боярську думу і віче [144, с. 45]. Історики українського права С. Дністрянський, Р. Лащенко, М. Чубатий визначали владу віча як верховну.

Російські історики держави і права вважають, що безпосередньо виявляло активність і мало велику тільки віче в Новгороді-на-Волхові [150, с. 62].

Сучасні дослідники історії вітчизняного парламентаризму розійшлись у думках: частина дослідників вважають віче і боярську думу органами народовладдя і представницької влади в Русі, інші – «такий інститут, як віче, не мав системи представництва, компетенції, термінів скликання, процедури», головними функціями якого були комплектування народних ополчень та обрання військових ватажків [110, с. 98; 258, с. 10; 95, с. 7; 327, с. 183].

Один із перших дослідників історії віча в Київській Русі професор права В. Сергєєвич ще у ХІХ ст. доводив, що віче і князь – два однаково суттєвих елементи давньоруського суспільного буття [291]. Відомий історик права М. Владимирський-Буданов, на відміну від В. Сергєєвича, виділяв три органи влади – князь, боярська дума і віче [91, с. 73–74]. Наступні дослідники поділяли точку зору як В. Сергєєвича, так і М. Владимирського-Буданова [39, с. 38; 135, с. 5; 141, с. 116]. М. Довнар-Запольський вважав, що як носій верховної влади в державі віче мало таке значення, як народні збори в стародавніх Афінах чи Римі [135, с. 5]. Слідом за М. Костомаровим [189, с. 5] історики українського права Р. Лашенко [207, с. 98–99], С. Дністрянський [131, с. 148–151], С. Чубатий [345, с. 55–61], С. Федорів [328, с. 59–60] вирізняли давню українську державу серед європейських саме за ознакою народоправства і визначали владу віча як верховну.

В умовах київської централізації віче залишалось у ролі надзвичайного органу, і тільки із занепадом централізованої держави, вважає М. Грушевський, починає знову прокидатись політична самоуправа [119, т. 3, с. 210].

В. Єрмолаєв стверджує, що «із племінних сходів давніх слов'ян віче перетворилось на збори громадян, в яких вирішальну роль відігравали «старці градські», бояри, представники духовенства, купці. В ІХ–Х ст. віче скликалось, як правило, князем перед початком воєнних дій, під час облоги

міста, з питань податкової політики, інколи на знак протесту проти політики князя» [144, с. 55].

Водночас, необхідно зазначити, що набагато чисельнішими за юридичні є дослідження, що мають загальноісторичний характер. Питання становлення та розвитку Давньоруської держави, органів державної влади та владних відносин, формування політичної культури та проблема спадкоємності Московською державою державно-правового устрою Київської Русі дістали відображення у дослідженнях значної кількості як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Викладені ними концепції нерідко мають дискусійний характер і викликають суперечки, у підґрунті яких часто-густо не стільки наукові, скільки політичні чинники. Так, на думку сучасної української дослідниці Р. Іваниченко, як і в період самодержавної імперії деякі російські історики безпідставно зараховують ранньосередньовічну державність українців до державності Московського царства [152, с. 13]. Вони замовчують той факт, що Московський регіон від самого початку його входження до держави Київської Русі ніколи Руссю не називався [152, с. 14]. До честі російських істориків далеко не всі дотримувалися офіційної концепції про те, що Київська Русь є безпосередньою складовою російської історії. Так, відомий історик і археолог Б. Рибakov уже в 1980-х рр. стверджував, що слова «Русь», «русський» за часів Київської Русі стосувались не території Московського князівства, а території навколо Києва [281, с. 65].

Інший відомий історик радянської доби М. Н. Тихомиров також стверджував, що назви «Русь» і «Руська земля» стосуються тільки Київщини [314, с. 66–67]. Велику увагу цій проблемі приділяв інший радянський історик А. М. Насонов [251]. Академік НАН України П. Толочко констатував, що Київська Русь була могутнім державно-політичним утворенням, яке зародилось у IX ст. у Середньому Подніпров'ї [320]. Щодо самого терміну «Київська Русь», або «Давня Русь» чи «Русь-Україна», то О. Моця зазначає, що сучасники називали цю державу «Руська земля» або «Русь», а перші із перелічених вище назв з'явилися на основі розробки

московськими книжниками XVI ст., а пізніше М. М. Карамзіним, С. М. Соловйовим, В. Й. Ключевським та іншими істориками Російської імперії концепції про генеалогічну безперервність протягом тривалого часу правлячого у Москві князівського роду [245, с. 4; 107, с. 160].

Що стосується питання започаткування варязької династії у Київській Русі, то воно залишається у літературі дискусійним. Серед так званих антинорманістів є як українські, так і російські історики. Значно менше дискусій серед істориків (на відміну від правників) і в радянській, і в наш час викликає теза про те, що провідним політичним інститутом Київської Русі була князівська влада. Аргументуючи цю тезу, П. Толочко вказує, що князь був не лише верховним правителем країни, землі або волості, а й законодавчим розпорядником усього місцевого життя. Відсутність князя у місті чи на землі порушувала нормальне функціонування всіх адміністративно-управлінських служб. Зміна князів зумовлювала зміни попередньої адміністрації, яка була цілковито залежною від князівської влади [320, с. 209].

В. Т. Пашуто наголошує, що міжкнязівські відносини мали не тільки союзний, але й васальний характер. Основою васалітету було місництво, тобто право на земельний наділ, помістя. За право володіння землею васал потрапляв у залежність від свого сюзерена [263, с. 54].

Але протягом останніх років інтерес вчених до проблематики владних інститутів середньовічних суспільств помітно зріс. Прикладом таких досліджень почали слугувати західноєвропейські країни. Напрацювання в цих напрямках ведуться і в Росії [129; 187]. Сучасні вітчизняні дослідники також мають напрацювання за цією тематикою. Серед них можна відзначити історичні праці О. П. Толочка [317], П. П. Толочка [316], М. Ф. Котляра [191], В. Д. Барана та Я. В. Барана [50], М. В. Шостак [350–352], О. В. Лебедєвої [212] та ін.

Відомий український науковець М. Ф. Котляр стверджує, що удосконалення методології досліджень, зокрема впровадження нових

методик у поєднанні з підвищенням уваги до мікроісторичних процесів і явищ, дозволяють поступово формувати сучасний образ владних інститутів княжої доби, і, зокрема, княжого двору, в якому зосереджувались усі сторони життя середньовічного суспільства [196, с. 51]. За М. Грушевським, «діяльність двору обіймала всі сфери тодішньої політики і управи». Своєю владою князь міг розпочати війну, призначити воєнний похід.... Він видавав закони, розпоряджався прибутками князівства, визначав рівень і характер податків, призначав свою адміністрацію [119, т. 3, с. 224–226]. Це дозволяє стверджувати, що всі важливі питання Київської Русі вирішувались саме в князівському дворі. Щодо персонального складу та взагалі феномену великокнязівського двору, то цими проблемами цікавляться такі провідні науковці сучасності, як В. М. Ричка [283] та М. Ф. Котляр [196]. Так, наприклад, М. Ф. Котляр стверджує, що дружина – це не тільки давньоруське явище, її аналогом у середньовічній Західній Європі було рицарство. Їх, так само, як і дружинників, було небагато, а їхня верхівка становила найближче оточення сюзерена [196, с. 55].

Серед складових княжого двору справді чи найважливішою складовою є дружина князя. Як наголошував О. Є. Пресняков, вона (тобто дружина) була «приватноправовим, особистим союзом, заснованим на спільності вогнища і хліба пана зі слугами, союзом, що виділяється із загального устрою народної громади в особливе самодостатнє ціле» [273, с. 190]. Особливо ретельно вивчає старшу князівську дружину як інститут, що був властивий суспільству доби феодалізму, А. А. Горський [108; 109, с. 15–18].

Крім старшої або ближчої дружини до складу найближчого оточення належали ще й згадувані у літописних джерелах «старці градські». На думку В. М. Мавродіна та І. Я. Фроянова, «старці градські» – це суспільний інститут, це племінна знать, яка займалась цивільними справами, чим відрізнялась від дружинників. А своє найменування «градські» вони отримали через постійне перебування у містах [226, с. 32]. Очевидно, цей термін мав літературне походження (слово «град» – виразний

церковнослов'янізм) [145, с. 101–103]. Історики минулого доводили, що вже в епоху Володимира при князі сформувалась особлива установа, яку вони називали боярською думою. В. Й. Ключевський вважав, що в X ст. до складу цієї думи входили бояри, єпископи, старці градські [171, с. 13–28], а В. І. Сергєєвич під думою розумів не інституцію, а сам акт думання – раду князя з людьми [293, т. 1, с. 387].

Натомість М. С. Грушевський розкритикував цей погляд, стверджуючи, що дума була не тільки актом, а й інститутом, невід'ємним елементом княжої управи, і нарада велась не з тими, кому князь особисто довіряв, а з тими, кому становище давало право на участь у всіх важливих князівських справах [119, т. 3, с. 228].

Заперечуючи існування в Київській Русі боярської думи як особливої інституції, С. В. Юшков наголошував на тому, що князеві не потрібно було створювати якусь особливу надбудову, оскільки він постійно радився з дружиною [357, с. 244]. Цей погляд був підтриманий і розвинений сучасною історичною наукою. Зокрема, А. А. Горський дійшов висновку, що рада при князеві в Київській Русі X–XII ст. не є установою з якоюсь чітко організованою структурою – це, переважно, нарада князя з усіма своїми дружинниками. Історик вважає, що у X ст. склад ради був досить широким, а пізніше він став досить обмеженим, включаючи тільки верхівку дружини [108, с. 63].

Більшість українських істориків сьогодні цілком поділяють думку, що офіційна теорія давньоруської народності не витримує жодної критики [64, с. 39]. Деякі російські вчені рішуче заперечують тотожність Московської держави і Київської Русі [80]. Так, А. Кардибаєв вказує, що Російська імперія виросла не на історичних традиціях Київської Русі, а на «основі культурної спадщини візантійської цивілізації», але ще значною мірою основою державницьких російських традицій стала «спадщина Золотої Орди в галузі воєнної організації, фіскальної системи, посольського звичаю і протокольної традиції державницьких концепцій» [167, с. 25–33]. Східна форма

деспотичного самовладдя і централізм державного управління були прийняті Московським царством від епохи Золотої Орди і пізніше підкріплювалися на прикладах Персії та Османської Туреччини.

На відміну від поглядів багатьох дослідників, які вважають князів, котрі були «під рукою світлого князя», васально залежними, автор вважає, що тогочасний їх статус більшою мірою відповідає більш знайомому статусу голів купецьких об'єднань із військово-охоронною службою, які інтегрувалися у структуру політично активної частини патриціату міст-центрів.

Проблема зародження і поширення системи сюзеренітету-васалітету на Русі привертала увагу істориків здебільшого у другій половині ХХ ст. Раніше її або не вивчали в конкретно-хронологічному плані, або вважали, що вона властива відносинам у середовищі панівного класу мало не з часу виникнення державності. Так, С. В. Юшков вважав, що така норма у стосунках серед Рюриковичів існувала ще в Х і навіть у ІХ ст. Правда, він обмовився, сказавши, що «виникнення васалітету розвиненого типу слід віднести до часу синів і онуків Ярослава» [357, с. 228].

На думку О. П. Толочка, відповідь на питання, коли на Русі встановилися відносини, що ґрунтувалися на засадах сюзеренітету-васалітету, дав сам літописець у розповіді про останні роки життя Всеволода Ярославича. Історик посилається на відому цитату з «Повісті времінних літ». Саме за Всеволода, вважає дослідник, народилося поняття волості як умовного «держання» – бенефіція, який мав право видати тоді лише київський великий князь [320, с. 34–35].

На схожій позиції стояв свого часу Л. В. Черепнін. Він дійшов висновку, що «ряд» Ярослава був воістину новаторським документом і базувався на засадах феодальної ієрархії, а основу союзу між його синами могли становити принципи сюзеренітету-васалітету [339]. Цю думку він розвинув у пізнішій праці. Вчений вважав, що своїм заповітом Ярослав зобов'язав своїх наступників жити у злагоді, фундаментом якої мали бути

принципи феодальної ієрархії. Старший син Ярослава, котрому він заповів київський стіл, ставав після смерті батька старійшим для братів як за спорідненістю, так і за місцем на «ліствиці» (сходах) феодальної ієрархії. Така система, думав Ярослав, гарантувала внутрішню цілісність держави [192, с. 360].

Проте, під час розгляду в тільки-но згаданій статті феодально-ієрархічної структури держави Ярославичів, Л. В. Черепнін будує дослідження на пізньому літописному матеріалі (XII–XIII ст.) [338, с. 369–378]. Це зрозуміло, оскільки міжкнязівські стосунки XI – початку XII ст. лаконічно відбиті у джерелах.

Оригінальні й навіть парадоксальні думки щодо заповіту Ярослава висловив А. Поппе. Він вважав, що «ряд» 1054 р. потрапив до літопису уже в переосмисленій Всеволодом формі управління і був викладений на папері лише за часів Володимира Мономаха. А. Поппе вважав, що після смерті в 1052 р. старшого сина Володимира Ярослав чітко зрозумів, що жодному з його синів не втримати влади на Русі. Звідси його рішення розділити країну поміж трьома старшими братами, наділивши їх спільною відповідальністю за політичний порядок у державі. Тому тріумвірат Ярославичів не був вигадкою їх батька в годину слабкості чи союзом для подолання незгод і чвар, а державним механізмом, створеним самим Ярославом. Як нам видається, ця думка А. Поппе виходить із постулату про надзвичайну державну мудрість Ярослава і складність політичної ситуації, що склалася на Русі після смерті старого государя. Адже «ряд» 1054 р. якраз і не закріпив розділу Русі між Ярославичами, у ньому йшлося швидше про колективну владу Ярославичів у державі.

Про виникнення феномену віча у давньоруських територіальних громадах знаходимо свідчення низки середньовічних істориків, хроністів тощо. «Прокопій Кесарійський, – пише С. Макарчук, – подає відомості про розселення слов'ян, даючи їм дуже виважені характеристики... Народами склавинами і антами не править один муж, але з давніх часів вони живуть

так, що порядкує громада, і тому всі справи, чи щасливі, чи лихі ідуть до громади» [228, с. 30]. Тому народні зібрання неможливо розглядати абстраговано від життя давньослов'янських територіальних громад. Віче як історично сформована полісна владна інституція передує державності Київської Русі і робить має сенс існування за умов народовладдя. Проте, трансформуючись під впливом політичних та інших реалій, інститут віча зазнає змін. Розглядаючи віче в державній структурі влади і владних відносин Київської Русі як її елемент, ми передусім маємо подивитися на нього в історичній процесуальності. Давньоруська земля, згідно з висновками Г. Вернадського, «... першопочатково складається зі столичного міста, малих міст і сільських регіонів. У переважній більшості одне і те ж місто незмінно зберігало своє верховенство з IX ст. до монгольської навали» [89, с. 194].

Рівночасно у політико-правовому просторі Русі не спостерігається також послаблення мотивуючої сили волі громади тримати владу у своїх руках. Незважаючи на те, що соціальна і політична практика взагалі є реконструкцією сформованої соціокультури, владна воля територіальної громади була безперервною.

Щоб осягнути роль політичної та державницької складових у процесі історичного розвитку слов'ян давньоруських земель у період із VIII до XIII століття, доречно залучити висновки М. Владимирського-Буданова, в яких диференціюється єдність досвіду віча і відчувається тенденція до набуття ним функцій верховного владного органу Давньоруської держави. Він виділяє три етапи в розвитку державно-владної ролі віча. На першому етапі, стверджує вчений, «віче складалося переважно з простих громадян, тобто головна роль у вирішенні справ належить простому народу» [91, с. 78].

Спільнота територіальної громади на першому етапі функціонування віча усвідомлювала, що вона безпосередньо залучена до вирішення назрілих політичних проблем. Причому у політичних позиціях учасників віча відбивалися їх власні інтереси та спільні потреби. У такий спосіб віче являло собою взаємодію суб'єктів влади. Водночас завдяки свідомому спрямуванню

владної волі учасників віча відбувається акумуляція прихованого потенціалу власної волі. На другому етапі, внаслідок пожвавлення торговельного життя у басейні Дніпра, агенти торгівлі вносять корективи у життєдіяльність населення і міських вічевих зборів. Торговельний простір оживає. Г. Вернадський пише, що давньоруські слов'яни «мали досвід тривалих військових кампаній і в міжнародній торгівлі, беручи початок принаймні з шостого століття, коли анти проникли в Дунайський регіон» [89, с. 28]. Саме торгівля спричинила появу в Києві варязької дружини під проводом Олега. Під впливом нової соціальної сили – купецьких корпорацій як етнічно слов'янського походження, так і з інших країн – Хозарії, Візантії, держав Сходу та їх охоронців – у соціальний і політичний простір руських земель-полісів привносився суб'єкт, який несе в собі цілком іншу активність – військово-політичну. Якщо розглядати варязьку дружину, яка оселилась у Києві, як чужу силу, нав'язану слов'янській громаді, тоді логічним є припущення, що вона підкоряла слов'ян. Але оскільки поява варягів у Києві органічно пов'язана з розвитком торгівлі, доречно під час аналізу застосувати для пояснення адекватні наукові конструкти.

Відповідно, у масштабі історичних трансформацій слов'янської спільноти давньоруських земель процес переходу до державної самоорганізації збігся з інтересами провідних слов'янських міських соціальних верств. Маючи величезний досвід використання окремих міжнародних торгових шляхів, організації торгівлі з європейськими державами, скандинавські князі, на думку Г. Вернадського, отримали значну підтримку серед вищих класів слов'ян [89, с. 28].

Отже, на формуванні державного устрою Київської Русі позначився взаємовплив слов'янських князів та їх спільників у торгівлі і варязької дружини, яка мала професійну підготовку з охорони шляхів торгівлі і сама брала участь в організації міжнародної торгівлі. Під поверховим шаром військово-політичних подій прибуття Олега до Києва були приховані глибинні мотиви військово-політичної акції. У цьому контексті певної

специфіки набуває й розуміння віча як владного інституту держави. Важливим виявом соціально-економічних і політичних перетворень, які були здійснені після походу Олега до Візантії, було зміцнення і поширення влади князівського державного інституту. З появою князя змінилися владні функції віча. М. Владимирський-Буданов стверджує, що «влада нового князя освячується і скріплюється згодою народу, що було цілком необхідно при постійній участі народу в державних справах» [91, с. 64]. Проте сутність перетворень владних повноважень віча і звичаєвої нормативної системи в тому й полягало, що розростання родини Рюриковичів та їх боротьба за князівську владу в межах руських земель уже не задовольняла громади стольних міст. Тобто сама система династичного права на княжіння поступово втрачала довіру у народу. «Набуття князівської влади здійснювалося водночас за спадкоємністю і за обранням... Смерть попередника відкриває для наступного князя лише велику міру участі у владі...» [91, с. 64–65]. Легітимація змін у діяльності віча щодо обрання князя починається з того, що бажана з боку династії Рюриковичів особа на князівську посаду може не задовольняти інтересів громади стольного міста. Так, князь Всеволод Ольгович у 1147 р. волів передати владу своєму брату Ігорю і звернувся до громади Києва. Проте кияни запросили князувати Ізяслава Мстиславовича, говорячи так: «Ти наш князь, проїзний; а у Ольговичів не воліємо бути» [91, с. 65]. У певному сенсі віче стольного міста давньоруських земель було єдиним верховним осередком влади. «Князівські сини одержували княжіння не як вотчину, а як землю для державного управління нею» [228, с. 110].

Отже, історичні факти спростовують тезу про феодално-монархічний державний устрій Давньої Русі. Насамперед зазначимо, що впродовж існування державних давньоруських земель «княжа влада необхідна для зовнішнього захисту держави» [91, с. 67].

Продуктивний державотворчий етап владних функцій віча охоплює період досягнення відносної політичної стабільності. Його основний зміст –

спільна дія віча і князівської влади на перебудову досягнутих крізь призму утвердження християнства правових норм, закріплених у «Руській Правді». На цих засадах триває процес розширення життєвої перспективи всіх давньоруських земель, пошуку шляхів для їх подальшого єднання в лоні християнської віри. Водночас відбувається перехід державотворчих функцій віча на вищий рівень розвитку шляхом залучення до обговорення проблем та їх вирішення князів, бояр і священнослужителів.

Сутність позитивістської методології полягає в тому, що вона не запозичує понять і суджень у дослідженні державотворчих процесів. Становлення апріорних метафізичних засад філософсько-політичної методології відбувалося в західноєвропейських країнах, США і Канаді в тісному зв'язку з розвитком соціальної філософії. Остання розробила методологію структурного функціоналізму і теорію соціальної системи, а також поняття політології – «політична інституціалізація», «соціальна диференціація». М. Поланьї акцентував увагу на суб'єктивності складової політичного і державного життя суспільства [266, с. 108–110]. Важливе значення для розуміння процесів давньоруського державотворення має теорія розрізнення громадянського суспільства і держави. М. Вебер звернув увагу дослідників не лише на стабільність і узгодженість суспільного життя, регіональних і глобальних процесів, а й на потребу вивчення конфліктів та змін у суспільстві, внутрішнього життя суспільства і держави [148, с. 85–87].

Руська земля як політично організоване суспільство зі сформованими державними інститутами повинна розглядатися як у контексті цивілізаційного підходу, так і теорії суспільного договору Ж.-Ж. Руссо. І. Лисяк-Рудницький базовою соціокультурною і політичною традицією, яка забезпечила її державність, вважав договірні відносини, які трансформувалися у консервативну традицію [215, с. 8]. Г. Гегель, теоретично осмислюючи договірні відносини, вважав цей феномен правовим. Він виходив із того беззаперечного факту, що відносини між людьми у суспільстві завжди опосередковано певними структурами свідомості. Договір

завжди пов'язаний із контекстом пережитого досвіду і засвоєного знання, відповідно до якого людина орієнтується у світі. «Розум, – пише Г. Гегель, – робить ... необхідним вступ людей у договірні відносини – дарування, обміну, торгівлі» [100, с. 79].

Отже, договір, суспільним проявом якого було укладання торговельних зв'язків, співвідноситься з буттям, що з'являється «в час розквіту лісостепових слов'ян Середнього Подніпров'я в II–IV ст. н. е. ... Експортне землеробство, започатковане товарне виробництво, монетарне багатство численної верхівки, поширені торговельні зв'язки, єдина оборонна система, що забезпечувала охорону наддніпрянських селищ на великому просторі, – все це засвідчує, що первісність була пройденим етапом і що в пам'яті передових районів слов'янського лісостепу, як і в західних слов'ян того часу, вже сформувалися чи продовжували формуватися перші держави» [281, с. 45].

Слов'яни сповідували ідею вільнолюбства і рівності людей у суспільстві, не маючи відокремленої від них чужої та ворожої влади. Духовні джерела українського народу, зумовлені народоправною державницькою традицією, були гарантом відновлення його державності. Внутрішня сфера суб'єктивності від самого початку становлення державності антів-слов'ян структурується зіткненням із зовнішнім ворожим оточенням, у процесі боротьби з яким у них формується психологія свободи. У цьому розумінні цивілізаційна риса слов'ян Давньої Русі демонструє єдність прагнень до свободи та народоправства. Зазначимо, що в той час в інших європейських країнах панувало «самоуправство і беззаконня» [122, с. 355].

Якщо уявити шлях, пройдений нашими пращурами антами-слов'янами від IV до X ст., то побачимо, що військово-політичні союзи виникали не на порожньому місці. Л. Гумільов довів, що слов'янський етнос почав своє формування на основі єдності двох начал – природного і соціального. У розбудові держави цей процес був порушений тричі: готами, аварами і норманнами [122, с. 34]. Державотворчий напрям життя слов'ян

підкріплювався їх бажаннями закріпитися на території чорноземної смуги, яка приваблювала своїм родючим ґрунтом, багатими на рибу річками і озерами та розмаїттям життєвих ресурсів лісів.

Коли дослідники вивчають державотворчі процеси у слов'ян сучасних українських земель, то розглядають соціальну модель із класово-антагоністичної позиції. Щоб уникнути такого методологічного підходу, слід опертися на історичні факти, які засвідчують соціальний порядок слов'ян, породжений власне територіально-громадським устроєм. Це, безперечно, є властиво той конкретно-історичний матеріал, на основі якого будується державна структура з народоправним устроєм. Через самовиявлення сімей як господарських ланок міських і сільських громад старші представники стають дійовими політичними особами. Зібрання громади – це форма домовленостей дійових осіб. Вони спільно визначають порядок їх суспільного життя. Е. Гофман розробив концепцію соціального порядку, в якій індивіди внаслідок домовленостей формують інституціональну поведінку, що є наслідком їх взаємодії [368, с. 105]. Історія становлення вічевого державного ладу у слов'ян розтяглася на три-чотири століття. Протягом багатьох століть люди того часу не усвідомлювали, що їх спосіб територіально-громадського життя, спільне вирішення на зібранні громади важливих питань у кінцевому підсумку утворюють політичну систему.

Зазвичай в аналізі влади територіальної громади давньоруської спільноти використовують три підходи, завдяки яким виділяються три характеристики: 1) як соціально-господарської одиниці, яка має свої засоби ведення господарства; 2) як політичної одиниці, яка має свою владу і характеризується певними владними відносинами; 3) як самоорганізовану на певних нормах систему життєдіяльності сімей та індивідів. При цьому третю характеристику розглядають так, ніби влада і владні відносини формуються синхронно з державою. Владна тут ототожнюється з державою. Така модель не враховує того історично незаперечного факту, що влада на ранніх стадіях територіально-громадської самоорганізації існувала до формування держави.

Тема давньоруської територіальної громади та її влади є значно ширшою, ніж тема державної влади на Русі. Влада ранніх територіально-громадських слов'янських поселень на початковій стадії ще не мала політично інституціалізованої форми і не була частиною державно-політичного устрою.

Інтегративні тенденції міських і сільських територіальних громад слов'ян чітко виявляються з IV ст. і тісно пов'язані з розвитком торгівлі та охорони всіх земель, життя і власності. Найважливішу інтегративну роль територіальних громад у межах землі-полісу відігравали суспільно значущі потреби в охороні землі, торговельних шляхів і майна. М. Владимирський-Буданов акцентує увагу на тому, що «стародавні пам'ятки означають тодішню державу терміном «земля»: в ньому виражені істотні особливості цього типу держави, цілком і повністю невідповідної назвам «князівство» і «волость»... Стародавня держава є держава вічева» [91, с. 42].

Уже з початку християнського літочислення виявляється тенденція до інтеграції давньослов'янських етнічних груп, які О. Шахматов назвав південними слов'янами. Л. Гумільов доводить, що у II ст. «слов'яни були залучені до Великого переселення народів, що змусило їх поділитися на західних – венедів, і південних – склавів. Тоді ж виділилися анти (поляни), які переселялися на південний схід» [122, с. 30]. М. Брайчевський на основі археологічних фактів уточнив процес становлення південно-східної гілки слов'янського етносу. Він акцентує увагу на тому, що початок слов'янського розселення збігається з існуванням зарубинецької культури. Слов'янський протоетнос, який мешкав у верхній частині території басейну р. Вісли, переселявся на південь, схід у район Подніпров'я і на північний схід до витоків Дніпра, річок Десни та Оки. Агресія готів у III–V ст. змусила частину слов'ян переселитися на південь у Подунайські степи і Причорномор'я, опанувати Дніпровське узбережжя [75, с. 221–223].

Давньоруський етногенез у його соціокультурному і політичному розумінні є процесом формування територіально-громадського осілого життя. Відомий вітчизняний дослідник історії слов'ян В. Баран на основі

археологічних фактів та історичних свідчень доводить, що анти і склавіни вже були знані у світі. Вони мали військово-політичну форму самоорганізації в кінці IV – на початку V ст.: «етнонім «анти» зароджується на споконвічній межі між землеробським і кочовим світом. Слов'яни-землероби були для іраномовних скіфів та сарматів окраїнним народом – антами щодо античних цивілізацій. Анти являли собою південно-східну частину слов'янських племен» [48, с. 55].

У процесі еволюції давніх слов'ян простежується генеза народовладдя та прагнення об'єднати у військово-політичні союзи земель для спільної оборони від ворожого оточення. Крім того, значний вплив на еволюцію етнічної культури антів і склавінів мали «тюркські номади» та «середньовічні групи германців» [48, с. 57]. Це свідчить, що становлення південної і східної етнічних гілок слов'ян було лише ланкою єдиного ланцюга еволюції цих груп. Дослідники помітили, що скарби, знайдені у сховищах степової смуги Нижнього Подніпров'я та Лісостепу, були нагромаджені «представниками військової верхівки» у процесі воєнних походів на Візантію [48, с. 57]. Суттєвою спільною ознакою цих скарбів є те, що переважна більшість із них була виготовлена місцевими подніпровськими ремісниками і лише частина мала візантійське чи прибалтійське походження [48, с. 58]. Ці факти свідчать, по-перше, про розвинуті торговельні зв'язки давніх слов'ян із Візантією та народами Прибалтики; по-друге, наявність військової верхівки, яка володіла «воїнськими фібулами» [285, с. 22].

Використання військових прикрас давніми слов'янами як символів свого суспільно-політичного статусу свідчить про наявність градації у військово-охоронних дружинах слов'ян, що якимось чином відмежовують військово-охоронну діяльність від інших видів діяльності в рамках цілісної слов'янської культури. Отже, слід «розглядати ранньосередньовічних власників придніпровських скарбів, які, очевидно, належали не тільки воєнній слов'янській верхівці, а й багатим купцям», які «мали вирішальний

вплив на створення ринків і торговельних шляхів, виникнення міст і формування державних структур» [48, с. 59].

Військово-охоронна діяльність давніх слов'ян не була якоюсь трансформацією агресивної загарбницької політики, яка здійснювалася за допомогою зброї. Більше того, військово-охоронна діяльність, за свідченням В. Барана, М. Грушевського, О. Пріцака, завжди має яскраво виражений вимушений характер. Для подніпровських слов'ян військова діяльність не була законом заздалегідь спланованої агресії, а лише вимушеною реакцією на геополітичне становище, реакцією, що має державотворчий характер. Прояви політичної свідомості у ранніх слов'ян, які освоїли природне середовище, розбудували виробництво і спосіб взаємного обміну продуктами своєї праці, виявляли перехід до ранньодержавного життя. Щоб дійти згоди про створення військово-політичного союзу, антським територіальним громадам з практичного життя було відомо, навіщо потрібні військові підрозділи, як їх формувати, озброювати, забезпечувати всім необхідним для професійної діяльності.

Окремі територіальні громади не мали достатніх сил, щоб самостійно протидіяти зовнішнім агресивним силам, навіть якщо вони могли використовувати свої малочисельні військово-охоронні формування. Військово-політичний союз антських етнічних груп краще згуртовує окремі територіальні громади в єдиний ранньодержавний організм, ніж існуючі автономні міські й сільські поселення, хоч він формується на основі останніх. Спільний вплив на вороже оточення для забезпечення свого існування робить ці громади самостійним політичним утворенням, сила і здатність якого перевищує суму сил і здатностей усіх окремих територіальних громад, що його складають. І якщо такий військово-політичний союз стає умовою життя окремих територіальних громад, то й могутність їх щодо потенційного ворога стає подвійною; вона відтепер зводиться не лише до формування військових десятків, сотень і тисяч воїнів з їх провідниками, не лише до

прояву турботи про них, але й до постійного вдосконалення ранньодержавного утворення.

Суть цього твердження полягає в тому, що територіально-громадський устрій ранніх слов'ян істотно відрізнявся від племінного з його традиційною правлячою верхівкою двома перевагами – спільним характером дії цілої громади і застосуванням військової сили об'єднаних у політичний союз численних міських і сільських громад. Це забезпечувало успішну та ефективну боротьбу за існування в геополітичному просторі, у якому були агресивно налаштовані сусідські етнічні групи, зокрема, готи кінця II – початку III ст.

Новий спосіб життєдіяльності ранніх слов'янських військово-політичних утворень вимагав зміни суспільно-політичної самоорганізації та самоврядування і вдосконалення своїх економічних і соціальних ресурсів. Два процеси – військово-політичний і соціально-економічний – поєднуються в цілісному становленні ранніх слов'янських державних утворень. Завершенням його стало виникнення ієрархізованої військово-охоронної професійної державницької структури на чолі з тисяцьким як першої інституціоналізованої, спільної для певної територіальної етнічної групи слов'ян організації. Тут уже зникає визначальна роль автономного життя окремих територіальних громад, бо їх господарська, суспільно-політична і охоронна діяльність піднялися на вищий рівень самоорганізації, що забезпечило їм відтепер винятково політичний соціальний спосіб життя. Тисячна військово-охоронна самоорганізація територіальних громад антів-склавів поступово переростає в державницьку форму їх буття як уречевлену форму діяльності та їх історичного досвіду.

Геополітична поведінка ранньослов'янських етнічних груп, які мешкали на території Подніпров'я і Подністров'я, може бути зрозумілою в контексті досліджень етнічної еволюції Русі В. Богданова. Він зробив висновок, що «всі події, починаючи з I–II ст. н. е., можна вважати широкомасштабною другою світовою війною в давні часи» [59, с. 130]. Отже,

державотворення антської військово-політичної групи зазнало істотного впливу геополітичних факторів. Найбільш помітними діями антів для розташованих за тисячі кілометрів сучасників стали їх військові зіткнення з ворожим оточенням. В. Баран у цьому контексті пише: «Зафіксовані писемними джерелами воєнні зіткнення слов'янських племінних об'єднань з готами рівночасно визначають їх появу на історичній арені Європи. Ці події відбулися у IV ст.» [48, с. 61].

Виділення військово-охоронних формувань на постійній основі передбачає, що відносно поруч існує чужа соціальна спільнота, яка має агресивні наміри щодо слов'ян. Історія становлення ранньодержавних утворень антів і склавів виступає надсоціально-економічним процесом військово-політичної інтеграції автономних сільських і міських територіальних громад із метою забезпечення свого мирного співіснування та охорони своєї землі, продукowanego майна і самого життя. Виникнення військово-політичної самоорганізації антів як самодетермінованої системи ранньодержавного життя можна вважати завершальним моментом соціокультурного етногенезу і початком політогенезу. Зв'язок і відносини, що об'єднують територіальні громади у військово-політичний союз, у цілісне земельно-полісне утворення, спрямовують економічну, соціокультурну і військово-охоронну поведінку кожної виробничої сімейної одиниці таким чином, що її реалізація забезпечує цю сформовану ранньодержавну цілісність, а не руйнує її. Інтегративним моментом початкової стадії ранньослов'янського державотворення є спільний традиційний територіально-громадський спосіб життя з вічевим самоврядуванням [233, с. 76].

Безумовно, кожна сім'я як суб'єкт господарювання і первинна ланка територіальної громади мала бути сформована таким чином, щоб вона економічно була незалежною та мала елементарні навички вільного суспільно-політичного співжиття, вміла на загальних зібраннях відстоювати як свої, так і спільні інтереси і потреби. Усвідомлення єдності своєї

територіальної громади та тих, які політично об'єдналися у волость і, насамкінець, у землю-поліс, необхідності спільного характеру дій, спільного способу життєдіяльності виступає тим моментом, завдяки якому самоорганізація і виокремлення військово-охоронної служби всередині цієї землі є мірою детермінованою. Усі без винятку члени територіальної громади антського союзу, з огляду на численні свідчення, були рівними та рівноправними – вони самодостатні суб'єкти, які давали згоду на формування військово-охоронної сили.

Територіально-громадська свідомість, відображаючи сусідські відносини як колективну єдність, стає регулятором суспільного життя, виступає цементуючим засобом об'єднання вільних дворогосподарств у громаду. Відтепер первісна територіальна громада сільських і градських мешканців забезпечує свою єдність не лише економічною і культурно-побутовою формами діяльності, що стала традиційною, а й усвідомленою формою військово-політичної єдності та оновленими на цій основі нормами співпраці. Свідома поведінка співгромадян, спрямована на зміцнення військово-охоронних зв'язків та сумісного способу діяння, стає умовою подальшого розвитку виробництва, яке врешті-решт зростає настільки, що потребує подальшого обміну шляхом налагодження торговельних відносин із сусідами етнічно споріднених земель та з іншими країнами.

Підсумовуючи сказане вище, можемо стверджувати, що після проголошення державного суверенітету України помітно зросла увага вітчизняних науковців до становлення і розвитку української національної державності та етнічної, політичної й державницької історії української нації. Це пояснюється тим, що «завойованій Україні нав'язано назви «Малоросія» і «південь Росії», а після революції правлячі кола почали впроваджувати в радянську науку такі терміни, як «радянський народ», а замість назви «Україна» – «південь європейської частини СРСР...», історія України (тобто Української РСР) починається від... Жовтневої революції (мовляв,

національна за формою, соціалістична за змістом). Усе, мовляв, було згідне з тим, що історія Росії починається від Київської Русі» [57, с. 8].

Дж. Мейс, аналізуючи історію Московської держави, дійшов висновку, що «засліплені міфом «російської ідеї» – «ідеєю Третього Риму», імперські проповідники мріяли про російську домінанту над цілим світом... Російська історіографія звикла виводити початок Росії з «матери городов русских» Києва. Якщо ж Київ – українське місто, значить історія залишається без свого початку і «російська ідея» неминуче зазнає великої модифікації і трансформації» [239, с. 89]. На жаль, сучасна історія держави і права тяжіє до іманентного вкладання в контексти, у предметні схеми навчальних посібників міфів, поглядів, тез, розроблених російськими історіографами. В. Богданов доводить, що «... власне за царювання Івана IV його оточення почало кампанію щодо успадкування династичної влади Київської Русі і князів московських» [59, с. 207]. Проте, саме києворуська культура й демократичні державно-правові традиції та зміст політичної самоорганізації мають багато спільного з Галицько-Волинським князівством, пізніше – з козацькою добою і державним утворенням УНР. Тобто йдеться про ту серцевину національно-державницької культури українського народу, на базі якої здійснювалася в періоди проголошення державної незалежності легітимізація влади і державних інститутів.

Аналіз праць М. Грушевського, Г. Вернадського, І. Лисяка-Рудницького, М. Владимирського-Буданова, М. Брайчевського та багатьох інших дослідників відкривають сучасним науковцям широку перспективу звільнення від самодержавницької концепції державного устрою Давньої Русі. У працях означених вище авторів міститься чимало цінних спостережень за процесом формування народоправної культури давньоруських ранньодержавних утворень – земель-полісів, та причинами невдач творення централізованої влади. Аналіз наукових праць московських дослідників державного устрою Київської Русі дає підстави стверджувати, що всі вони тяжіють до схематизму, взірцем якого служить теоретично

централізована монархічна держава Московського царства, і заперечують будь-які інші форми державного ладу. Отже, концепція централізованої самодержавницької моделі держави визначає зміст більшості наукових праць московських дослідників Київської Русі. Не дарма М. Драгоманов у свій час закликав українську наукову громадськість «оглянути історію нашу в усі її доби: княжо-городську, феодально-московську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську... рівняючи з історією других народів світу» [73, с. 617].

Сучасна історична та юридична науки дають змогу простежити та осмислити в новому ракурсі процес становлення Давньоруської держави на різних стадіях розвитку. М. Драгоманов неодноразово підкреслював, що «Росія зруйнувала виборні уряди, які були колись в Україні..., царі доконали старі українські порядки» [73, с. 563]. На основі критичного підходу до аналізу існуючих концепцій феодального устрою Київської Русі, спростування тези про постплемінне політичне утворення руських земель та переосмислення ролі варязького елемента в державотворенні реконструюється і модель вічевого, народоправного устрою.

Джерельна база дисертації представлена кількома групами джерел: 1) пам'ятками права; 2) давньоруськими літописами; 3) творами визначних діячів державотворення Київської Русі та інших мислителів минулого; 4) середньовічними іноземними писемними джерелами.

Основними джерелами досліджуваної теми є **пам'ятки права**, які в Київській Русі виступали у ролі чинних нормативно-правових актів. Визначаючи поняття «пам'ятки права», О. А. Гавриленко зауважував, що вони являють собою «зафіксовані у письмовій формі джерела права, які давно втратили свою силу, припинили дію. Вони лише зберігають пам'ять про право минулих часів, і тому становлять інтерес в основному лише з точки зору історико-правової науки» [97, с. 19–20]. Під джерелом права найчастіше розуміється спосіб зовнішнього вияву правових норм, який засвідчує їх загальнообов'язковість [278].

Давньоруська державно-правова думка стимулювалася не лише активним політичним життям – вічевими зборами, з'їздами та нарадами удільних князів, але й законотворчістю – появою текстів «Руської Правди», князівських статутів [14], підготовкою міжнародно-правових договорів тощо.

Цінною пам'яткою права, що містить відомості про державно-правову систему Русі, є «Руська Правда» [32; 33]. Її текст знаходимо в літописах, а також у пізніших юридичних збірниках («Мірило праведне», Кормчі книги) [151, с. 225]. До нашого часу збереглося понад сто її списків. В історико-правовій науці їх традиційно розрізняють залежно від місця віднайдення – Троїцький (знайдено у бібліотеці Троїце-Сергіївської лаври), Синодальний (у бібліотеці Синоду), Академічний (у бібліотеці Академії наук) тощо. Декотрі назви списків «Руської Правди» були пов'язані також з особами, що віднайшли їх (Румянцевський, Татищевський, Пушкінський, Карамзінський). Археографічний список було віднайдено Археографічною комісією. Усі списки «Руської Правди» залежно від їхнього змісту поділяються на три редакції: Коротку, Розширену і Скорочену Правду. Остання являла собою пізнішу редакцію Розширеної Правди і, як зауважував А. Й. Рогожин, позбавлена характеру законодавчої пам'ятки [157, с. 74]. Давньою редакцією «Руської Правди» є її Коротка редакція, яка відображає соціально-економічні відносини, державну організацію і руське право того періоду, її текстологічний аналіз дозволяє відновити фрагменти давньоруського права. Коротка Правда поділяється на кілька частин: Правду Ярослава (ст. 1–18), Правду Ярославичів (ст. 19–41), Покон вірний (ст. 42), Урок мостників (ст. 43) [225, с. 32].

Найбільш давні списки Короткої редакції «Руської Правди» – Академічний та Археографічний. Їх вміщено до так званого Новгородського першого літопису молодшого ізводу. Найдавнішим списком Розширеної редакції «Руської Правди», що дійшов до нашого часу, є Синодальний, що міститься у Синодальній Кормчій книзі 1289 р. Часом появи Правди Ярослава (ст. 1–18) вважають 10–30-ті рр. XI ст. Правду Ярославичів (ст. 19–

41) було ухвалено на снемі (князівському з'їзді), що відбувся приблизно між 1054 та 1073 рр. Виникнення Короткої Правди як єдиного збірника дослідники відносять до кінця XI або до початку XII ст. На думку П. П. Толочка, Розширена Правда з'явилася як результат посилення київської великокнязівської влади в часи певної стабілізації міжкнязівських відносин. Такими були останні роки великого князівства Ізяслава Мстиславича (1151—1154), а також роки правління Ростислава Мстиславича (1159—1167), який ще у 1136—1137 рр. видав Смоленський статут і, вочевидь, був добре обізнаним щодо основ давньоруського законодавства [319, с. 17]. Отже, Розширена Правда, як і Коротка, виникла на місцевому ґрунті та була результатом розвитку юридичної думки в Київській Русі. Скорочена Правда з'явилася не раніше другої половини XII ст. Дехто з дослідників, зокрема М. О. Максимейко, взагалі вважають часом складання цієї пам'ятки XVI чи XVII ст., пов'язуючи її створення зі спробами кодифікації права, що здійснювалися у той час [230, с. 287].

Окрім «Руської Правди», цінними пам'ятками права Київської Русі виступають князівські статути [14]. До нас дійшли Статут князя Володимира, Статут князя Ярослава, а також кілька статутів та статутних грамот новгородських і смоленських князів. У Статуті князя Володимира «О церковных судѣх» мова йде про надання церкві десятої частини усіх князівських прибутків, про вилучення з князівської підсудності ряду справ та передачі їх суду церковному, про віднесення до компетенції церкви контролю за правильністю мір та ваг тощо. Статут князя Ярослава містить низку норм, які регулюють шлюбно-сімейні відносини, визначають покарання за низку злочинів, що також віднесені до юрисдикції церковних судів. Церковні статути посідають важливе місце серед пам'яток права Київської Русі, оскільки дають уявлення про ті норми права, які не знайшли відображення у «Руській Правді». Це норми, що регулюють відносини держави і церкви, визначають правове становище духовенства, деяких інших категорій осіб та окреслюють коло справ, які підлягають суду церкви [14, с. 72].

Серед джерел церковного права Давньої Русі слід відзначити також Номоканон, або Кормчі книги [3] (переклади на церковнослов'янську мову візантійських збірок права, де містилися церковні (canon) та світські (nomos) закони), а також деякі візантійські кодекси [7], які переписчики додавали до тексту Номоканону. Але до власне Київської Русі ці норми безпосереднього стосунку не мали. Адже вперше текст Кормчої було надіслано на прохання київського митрополита Кирила III (вихідця з Галичини) болгарським князем Іаковом Святославом (на думку деяких дослідників, також вихідцем з Галичини) у 1262 р., тобто більш як через два десятиліття після татаро-монгольського розгрому Русі. Ще через десять років цю книгу було зачитано на церковному соборі у Володимирі-на-Клязьмі 1272 р., де вона дістала схвалення і, таким чином, набула офіційного статусу. Пізніше книга неодноразово переписувалася і стала одним із найуживаніших джерел церковного права [98, с. 29].

Серед джерел права, які дозволяють дійти певних висновків щодо особливостей становлення та подальшого розвитку органів державної влади Давньої Русі, слід назвати міжнародно-правові договори Русі з Візантією X ст., які замінили попередню невідому нам угоду IX ст. з візантійським імператором Василем III [353, с. 114-129], про яку свідчить Никонівський літопис, говорячи, що імператор «створил мирное устроєніє» з Аскольдом [24, с. 13]. Так, у договорі 911 року є перелік підпорядкованих Олегу князів, які репрезентували автономні землі. Ці князі були «под рукою его светлых и великих князь и его великих бояр» [348, с. 33]. Те, як пізніше князь Ігор, посли й гості були представлені у Візантії, також засвідчує, що вони репрезентували різні землі-поліси: «От Игоря, великого князя русского, и от всякоя княжия и от всѣх людей Русская земли» [348, с. 59–60]. Подібний перелік найбільш політично значущих персоналій давньоруських земель-полісів спостерігається в усіх відомих історії угодах між Візантією і Руссю. Наприклад, князь Святослав говорив, що він укладає угоду не лише від свого імені, а й від тих діячів держави, які знаходилися «під його рукою» [299,

с. 41]. На відміну від існуючої тогочасної владної ієрархії Візантії, вершину якої обіймав імператор і діяв від свого імені, киеворуська делегація репрезентує той тип державницької поведінки, який передбачає колективну відповідальність.

Реконструкція текстів договорів, які уклалися між Візантією і Руссю, переконливо доводить, що колективна форма влади не поглинається креативним владним потенціалом великого київського князя. Мабуть, правильнішим буде визнати за іншими князями їх суверенне право захищати інтереси своїх земель-полісів у договірних відносинах із київським князем. Логічно припустити, що руська делегація, враховуючи монархічну владу Візантії та завдяки стратегії взаємоузгодженого розмежування формальних умов, віддає перевагу київському князю укладати міждержавну угоду, прагнучи зберегти співмірну для себе можливість доступу до торгівлі. Те, як давньоруські суб'єкти міжнародної угоди з Візантією репрезентують себе у конкретних нормах, визначає наявність різноманітних зв'язків із князем київським. Б. Греков зазначає: «Жодних «родових» міжкнязівських відносин тут ми не бачимо... тобто відносини київських князів ІХ–Х ст. до інших, не київських князів не були подібні до пізніших родових відносин князівських» [115, с. 290].

Такий підбір міждержавної делегації від руських земель-полісів, об'єднаних у військово-охоронний союз під зверхністю Києва, характерний для держави з політичною автономізацією її складових та станів політичної свідомості суспільства. У підсумку маємо в угодах з Візантією інтерпретацію представників влади різних земель-полісів та їх рівні права на ведення торгівлі. В угоді 944 р. зафіксовано рівні права членів делегації від руських земель на «мѣсячное свое... первое от града Кыєва и до Чернигова и Переяслава» [348, с. 54]. Як міжнародні угоди Візантії з Руссю спрямовані на упорядкування торговельних і політичних відносин, так їхня правова сутність вимагає підтвердження через клятву всіх учасників з обох сторін: Візантію представляє її імператор і клянеться сам, а з боку русі клятву дають

усі представники земель-полісів. Так, у договорі Святослава від 972 р. клятву дають усі: «...клялся по цесарем греческим и со мною бояре и Русь вся... да имеем клятву от бога, в его же веруем, в Перуна и во Волоса...» [299, с. 41].

За своєю структурою слова «русь вся» подібні з базовим терміном політичного союзу, в якому перебували землі-поліси на той час. Київський князь як суб'єкт міждержавних договорів, пов'язуючи себе з певним образом держави, шукає засобів для підтвердження своєї легітимності та представляє себе уособленням верховної влади, а також демонструє роль і статус своєї зверхності за допомогою словосполучення «под рукою его сущих руси». У цьому вислові та інших подібних до нього, для прикладу, «под рукою светлого князя нашего», закладені політичні передумови переходу від військово-охоронного об'єднання давньоруських земель-полісів до їх конфедерації. Зауважимо, що в договорах Русі та Візантії на першій стадії державотворення ще не існувало родинних зв'язків між «світлим князем» та тими, хто значаться в договорі як такі, що перебувають «під рукою». Атмосфера відносної політичної незалежності князів давньоруських земель-полісів від «світлого князя» присутня у всіх договорах із Візантією. Князі всіх земель, які були у складі делегації під проводом «світлого князя», присвятили свою службу не володарю Русі, а своїм територіальним громадам.

Тексти усіх названих пам'яток права взято з різноманітних збірників актових джерел. Насамперед, це присвячений законодавству Русі перший том багатотомного видання «Российское законодательство X–XX вв.» [5], а також двотомне академічне видання «Правда Русская» за редакцією Б. Д. Грекова [32]. Тексти статутів князів Володимира та Ярослава використано за виданням «Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв» [14]. Джерела церковного права подано за текстом виданої Археографічною комісією Міністерства народної освіти Російської імперії збірки «Памятники древнерусского канонического права» [3].

Серед наративних джерел, використаних у дисертації, важливе місце посідають **літописи**. Літописні джерела – Лаврентіївський, Іпатський (що складається з «Повісті времінних літ», Київського та Галицько-Волинського літописів), Хлебниковський, Новгородський, Псковський та інші літописи, які мовою оригіналу можна знайти у Повному зібранні руських літописів, що видавалося з 1846 по 2007 рр. [21, 22, 24, 25, 26, 34], – в аспекті досліджуваної теми вивчалися ще недостатньо і попри свою ідеологічну заангажованість, про що вже йшлося у підрозділі 1.1, дозволяють по-новому осмислити і висвітлити витoki органів державної влади у Київській Русі.

Серед літописних творів визначне місце, насамперед, посідає «Повість времінних літ» [31], створена, за висновками кількох поколінь науковців, протягом 1113–1117 рр. Її автором, принаймні першої редакції, вважається києво-печерський чернець Нестор (бл. 1056—1121 рр.). У своїй праці літописець, насамперед, спростовує візантійську концепцію про виникнення Київської держави в результаті хрещення Русі під впливом Візантії. Він наводить відомості про походження перших київських князів з полян, їх перші походи до столиці Візантії – Цареграду. У літописі повідомляється, що пізніше слов'янами був покликаний для встановлення порядку варязький князь Рюрик, а його спадкоємці – київські князі по праву почали вважатися старшими серед руських князів.

У центр уваги в «Повісті времінних літ» ставилися діяння київських князів, утвердження їх династичної влади, боротьба за київський престол. Критеріями оцінки політичної діяльності київських і удільних князів у літописі виступають її результати, наслідки для держави і народу. Автор прагне до об'єктивності, уникає ідеалізації навіть Володимира Великого. Не замовчує він і політичні помилки князів, зокрема, Ярослава Мудрого, його нащадків Ярославичів, що мали фатальні наслідки для єдності держави.

Нестор-літописець трактує природу влади та права у християнському дусі. Зокрема, він зауважує: «...Бог дає владу кому хоче, постановляє царя і князя Всевишній тому, кому хоче дати. Коли яку землю уподобає Бог, то

ставить їй царя і князя праведного, котрий любить суд і правду, і право заводить через суддю, що править суд. Коли ж правдиві князі на землі, то багато гріхів прощається землі тій, а коли злі і лукаві бувають, то ще більше зло наводить Бог на землю ту, оскільки є главою землі тієї» [31, с. 119]. Ідеалом для Нестора є співпраця між світською і духовною владою. Зразком такої співпраці для нього також виступає Володимир Великий, котрому єпископи давали поради, зокрема, про міру покарання розбійників, «але після встановлення провини». Вони повчали князя: «ти поставлений Богом на кару злим і на милість добрим» [31, с. 94].

Літопис висвітлює деякі правові звичаї, державні традиції Київської Русі. У «Повісті» знаходимо відомості, зокрема, про дотримання традиції в час небезпеки скликати віче [213, с. 47–48]. Літописець свідчить, що думка віча під час зміни влади київського князя була вирішальною. Так, віче запросило Мономаха на престол. Воно ж могло наділити князя надзвичайними повноваженнями, прийняти (затвердити) рішення щодо фінансів, податків тощо. У всіх важливих питаннях великий князь «тримав раду з бояри» [172, с. 19].

Окрему групу джерел для досліджуваної теми склали **твори мислителів минулого**, які містять ідеї, концепції з теорії реалізації державної влади. Так, певне уявлення про деякі проблемні питання князівської влади можна скласти з аналізу «Повчання дітям», залишеного київським князем Володимиром Мономахом. Ставши в 1113 р. великим київським князем, Володимир Мономах зміцнив авторитет великокнязівської влади, домогся внутрішнього миру в державі, зростання її міжнародного значення. Однак небезпека феодалної роздрібленості Русі проступала усе більш зримо, що тривожило і лякало князя. Ця тривога відбилася у його «Повчанні», записаному літописцем у «Повісті времінних літ».

На перше місце в «Повчанні» ставляться християнська віра і добродійність. Вони розуміються Мономахом як засади мудрого і справедливого правління, турботи про людей. Із власного досвіду князь

підтверджує й важливість слідування в управлінні державою політичним і моральним принципам: «Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня», «уникай зла, роби добро, шукай миру, і йди за ним», «не лінуйся», «не давайте сильним погубити людини», «усього ж паче — убогих не забувайте» [28, с. 164]. Мономах заповідає ці принципи майбутнім князям. Слідування їм – запорука тривалого миру в державі.

Ці вимоги до верховної влади великий князь поєднує з вимогою її правильної організації і здійснення. Він радить синам усі державні справи вирішувати з радістю військової дружини, не допускати в країні «неправди» (беззаконня), правосуддя чинити «по правді», тобто по закону.

У «Повчанні» дається відповідь і на гостре питання в умовах наростання небезпеки феодалної роздробленості Русі – права на кровопролиття, смертну кару. На думку Мономаха, київський князь повинен слідувати правосуддю в державі, як Бог на небі. «Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його; якщо (хто) буде достоїн (навіть) смерті, то не погубляй ніякої душі християнської». Таким чином, за Мономахом, право князя на судову владу безумовно виключає право на кровопролиття, страту, помсту. Як відомо, саме за його князювання було розроблено Розширену редакцію «Руської Правди», що спочатку обмежувала, а потім узагалі скасувала смертну кару. Заради миру і єдності держави в «Повчанні» неодноразово підкреслюється необхідність для князів слідувати доброчинності, справедливості, законності [28, с. 165].

Багатий власний досвід і логіка міркувань Мономаха приводять до важливого політичного висновку: із владою зростає відповідальність князя перед підданими. Посилаючись на власний досвід, досвід своїх великих попередників, цитуючи рядки зі Святого Писання, він переконує синів слідувати династичному порядку спадкування престолу, зміцнювати великокнязівську владу, не відступати від найважливіших принципів моралі, справедливої соціальної і зваженої зовнішньої політики, правосуддя [28, с.

164-165]. «Повчання» Володимира Мономаха фактично політичної програми для кийівських князів.

Наприкінці XII – на початку XIII ст. з'явилося «Слово» («Моління») Данила Заточника, написане в умовах наростання сепаратистських тенденцій, поглиблення роздробленості Русі, а також посилення зовнішньої небезпеки. Напередодні татаро-монгольської навали на Русь автор із тривогою писав: «Не дай же, Господи, в полон землі нашій язиком (тобто народом – авт.), не знаючим Бога». Автор твору (у двох частинах) знаходиться у в'язниці і звертається до великого князя з проханням захистити його від утисків і звільнити з ув'язнення. Лиха Данила і всіх «сиріт» – від сваволі бояр, князівських слуг, багатіїв. Усі свої надії він пов'язує з освіченим, мудрим єдиновладдям. «Краще один смислен, – пише давньоруський мислитель, – паче десять володіючих гради властелін без ума». Мудре правління – благо для держави, запорука її могутності. «Яко ж дуб кріпиться безліччю коренів, тако и град наш твоєю державою». «Кораблю глава кормник, а ти, княже, людям своїм. ...Женам глава муж, а мужам князь, а князям Бог» [35, с. 166]. Такою бачить природу влади Заточник.

Єдиновладдя князя, на його думку, послаблюють «лукаві», думські бояри. «Не корабль топить людей, – застерігає Заточник, – але вітр: тако ж і ти, княже, не сам владієш, в журбу введуть тя думці твої». Багаті бояри, боярська самоправність засуджуються автором «Слова»: «...Боярин багатий та сильний і він на князя свого мислить усе зле». «Лукавим» радникам він протиставляє «мудрого мужа», «розумного боярина» не за знатністю походження, а за освітою і розумом. Вони приносять славу і державі, і самому князю. Такі радники будуть діяти «по правді» і справедливості [35, с. 166]. Важливим елементом великокнязівської влади і безпеки країни Заточник вважає наявність «множества воїв». Запорукою дієздатності влади є «царська гроза», як проти зовнішніх ворогів, так і проти тих, хто творить беззаконня. Він закликає князя до зваженої політики, захисту слабких і

знедолених. Сучасно звучить і його нагадування: народ є джерелом князівського багатства і могутності [35, с. 166].

Отже, підтримка Заточником сильної великокнязівської влади передбачає обмеження влади місцевих феодалів. Пізніше до його твору зверталися інші мислителі середньовічної Русі.

Тематика дисертації обумовлює звертання й до **писемних джерел зарубіжного походження**, передусім тих, що містять інформацію про становлення і особливості функціонування вищих органів державної влади в Київській Русі. Особливо значний масив таких матеріалів вміщено в опублікованій ще у 1870 р. збірці історичних джерел «Сказания мусульманских писателей о славянах и русских» [12], а також у виданій протягом 2009–2010 рр. фундаментальній п'ятитомній хрестоматії «Древняя Русь в свете зарубежных источников» [15]. Найбільший інтерес у контексті даного дослідження становлять третій та п'ятий томи останнього видання. У третьому томі, зокрема, вміщено арабські, перські та єврейські джерела IX–XVI ст., що містять чимало унікальних свідчень про Київську Русь з енциклопедичних праць Аль-Масуді, Аль-Біруні, Аль-Бакрі та ін., епістолярні твори (Київський лист, єврейсько-хозарське листування X ст.) [15].

У свідченнях арабських авторів, датованих початком IX ст., містяться дані, що стосуються VIII–IX ст. Першим повідомленням про слов'ян на мусульманському Сході є згадка у творі «Книга пісень» Аль-Ахталя (др. пол. VIII ст.) [8, с. 2]. Ібн-Фадлан описує давньоруські вірування та звичаї [18, с. 67–77]. Його опис покарання злодія дає можливість встановити зв'язок між старими, родовими формами покарань і тими, що зафіксовані в «Руській Правді» та пізніших літописах. Аль-Масуді у X ст. звертає увагу на звичаєве право слов'ян та русів, котре називає законом розуму і протиставляє хозарському закону Тори [9, с. 110–117]. Ібн-Даста у «Книзі дорогоцінних скарбів» дає свідчення про судовий поєдинок як форму вирішення спорів [17, с. 138–169].

Таким чином, повідомлення арабських авторів можна вважати проміжною ланкою між свідченнями VI–VII ст. та оригінальними руськими письмовими джерелами, першими з яких були русько-візантійські угоди.

П'ятий том хрестоматії «Древняя Русь в свете зарубежных источников» містить давньоскандинавські джерела: скальдичні вірші, рунічні написи, історіографічні твори тощо [15]. Зв'язки Русі зі Скандинавією у X–XIII ст. полишили слід у різножанрових творах давньоскандинавської писемності. І хоча ці джерела, на відміну від давньоруських літописів, не надають і не можуть надати цілісної картини історії Київської Русі, та усе ж їхні дані заслуговують на найпильнішу увагу.

Отже, джерельна база дисертації є достатньо репрезентативною, що дозволяє вирішити основні завдання дослідження.

Висновки до першого розділу

В основу методології дослідження покладено сукупність сучасних засобів і методів наукового пізнання (філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових). Дисертаційне дослідження побудовано на принципах історизму, об'єктивності, системності, розвитку та плюралізму. Серед філософських методів виділяються діалектичний метод та гносеологічний підхід, методи аналізу та синтезу. Структура дослідження обумовлена використанням загальнонаукових методів індукції та дедукції, загального та окремого, системного, структурного та функціонального методу. Окремі завдання дослідження вирішуються з використанням спеціально-наукових методів – історико-оглядового, формально-юридичного, порівняльно-правового, хронологічно-проблемного, статистичного та соціологічного.

На основі аналізу існуючих концепцій державного устрою, звичаєвого права і правовідносин між основними структурами влади руських земель критично переосмислено концепцію феодального устрою Київської Русі, зокрема висновки деяких вітчизняних і зарубіжних дослідників про сутність

державних інститутів влади Руських земель, які здійснено під впливом марксистсько-ленінської теоретичної спадщини. Це стало умовою виходу на проблему державного устрою Київської Русі з методологічних позицій цивілізаційного розвитку суспільно-політичного ладу. Головним напрямком дослідження став аналіз виникнення та розвитку територіально-громадського устрою Давньої Русі на основі сімейного господарювання і формування сімейної та громадської власності, в тому числі й привласненої землі.

Г. Вернадський, М. Владимирський-Буданов, О. Єфименко, інші автори, спираючись на численні літописні свідчення, доводять тезу про народоправний державний устрій давньоруських земель. Аналізуючи існуючу концепцію феодального устрою Київської Русі, доведено, що головною причиною такого визначення держави Руських земель була фальсифікація її імперською російською історіографією, концепція якої в радянський період формально вписувалася в ідеологію марксизму-ленінізму та спрощену схему формаційного розвитку суспільства від первісного ладу, через рабовласницький, феодальний, капіталістичний до комуністичного. Відповідно до такої схеми вітчизняні дослідники держави і права Давньої Русі вважали і, на жаль, до цього часу твердять, що її державний устрій був феодальним, а великий князь Київський виконував роль монарха. Автор поділяє думку І. Мазепи про те, що дослідники «з різних причин не спромоглися на критичне висвітлення нашого минулого» і дійшов висновку, що марксистське розуміння походження і розвитку держави і права – не єдина концепція; існують інші підходи і засади дослідження цього явища.

Спираючись на праці М. Грушевського, Г. Вернадського, М. Владимирського-Буданова, І. Лисяка-Рудницького, О. Єфименко, інших авторів, які досліджували державний устрій Київської Русі, встановлено, що народовладний інститут державності Давньої Русі – віче – невинувато замовчувався істориками, тоді як інститут князя був невинувато звеличений. Сучасні проблеми формування української національної держави і права вимагають по-новому осмислити першу історичну фазу

державотворення, яка належить Київській Русі. Генетичний аналіз державницької традиції українського народу зумовлює необхідність з'ясувати його здатність до державницької самоорганізації без допомоги іноетнічних та інонаціональних політичних сил.

Значна частина наукових праць, автори яких не поділяли марксистської концепції формаційного розвитку держав, свідомо замовчувалася, що не сприяло розгортанню наукових дискусій навколо проблеми державного устрою Київської Русі. Незаперечним є той факт, що в Київській Русі панувала «монетарна економіка», що руські землі-поліси самоорганізовувалися не на племінній основі, а на територіально-громадській, що кожна давньоруська земля була, за визначенням Г. Вернадського, містом-державою в класичному розумінні цього слова.

Джерельна база дисертації є цілком репрезентативною. Вона включає чотири групи джерел, серед яких можна виокремити: пам'ятки права, давньоруські літописи, твори визначних діячів державотворення Київської Русі та інших мислителів минулого, а також писемні джерела іноземних середньовічних авторів. Їх комплексне використання дозволяє досить повно та різнобічно дослідити процеси генези і трансформації системи органів державної влади Давньої Русі.

РОЗДІЛ 2

ВІЧЕ ЯК ІНСТИТУТ ВЛАДИ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

2.1. Роль давньоруських міст у формуванні вічевого державного устрою

Найперше слід звернути увагу на те, що до нинішнього часу дослідники давньої історії держави і права України часом не розмежовують поняття «грумада» і «община», «племінні об'єднання» та «територіальні об'єднання», без достатніх доказів іменують територіально-політичні об'єднання полян, деревлян, дулібів, волинян племінними об'єднаннями. Як вбачається, це є пережитком радянської юридичної науки, котра «недобачала» історичних фактів, подій, свідчень тієї доби. «За доби Зарубинецької культури архаїчні форми кланово-станового панування влади-власності та рестрибуції в основному відійшли в небуття. На їхніх руїнах, – наголошує Ю. Павленко, – склалося суспільство з пов'язаними між собою різноманітними економічними, сімейними, господарськими, культовими тощо зв'язками автономних дворогосподарств – та форма суспільного життя, яку помилково називають «родовим ладом» [255, с. 333].

Не зайвим буде ще раз наголосити, що значна частина дослідників історії державного устрою і права Київської Русі вибудували закономірну систему політичних, економічних і, головне, соціокультурних відносин, у яких немає місця для племен, племінної владної верстви, яка перетворює князів у феодалів та закріпачує селян на землях, привласнених князями та боярами.

Одним із перших в українській історії, хто на основі наукових концепцій та аналізу реальних подій і фактів того часу довів, що Київська Русь не була феодальною державою, що її державний устрій був сформований за зразком еллінської демократії, але без класичного рабства,

був І. Лисяк-Рудницький. «Середньовічна Русь, – пише він, – не мала феодальної структури» [215, с. 229]. Принагідно зауважимо, що цю тезу поділяє й Г. Вернадський, який писав: «У Київській Русі не було розвинутого феодалізму, ... та й не могло бути, оскільки Русь в той час відносилася до іншої соціоекономічної формації, яка являла собою торговий капіталізм...» [89, с. 229]. Тож, на нашу думку, неприйняття Г. Вернадським концепції феодального державного устрою на Русі не випадкове: становлення і розвиток продуктивних сил у межах території сучасної України протягом VI–VIII століть відбувалися через монетаризацію товарного обміну. Тому перед давніми русами постала проблема нарощення товарного виробництва в містах і сільських громадах, що у свою чергу сприяло посиленню традиційної демократії, народоправства, активному росту кількості й розмірів порівняно з європейськими країнами міст. Так, у своїй праці «Древнерусские города» академік М. Тихомиров наголошує, що вже у IX ст. у бужан було 230, у волинян – 70, в уличів – 328, а в тиверців – 149 міст [309, с. 9–10]. Зростання самих міст, ремісничого і торгового населення у них зумовлювало і захист селян, які виробляли продукти харчування і сировину для окремих ремісничих рядів. Оскільки в основі утворення земель-полісів лежить поділ праці, то в ході вивчення механізму формування влади і владних відносин у їх межах слід звернутися до концепції цивілізаційного розвитку та з'ясувати процес формування розподілу важелів впливу міської громади на сільську. М. Чернишевський у своїй праці «Нариси політичної економії» вважав, що суспільний прогрес спостерігається переважно в тих країнах, де сформувалися три основні види виробництв: сільськогосподарське, промислове і торгівля [342, с. 205]. Проведений аналіз історичних матеріалів підтвердив, що в переддержавну києворуську добу в господарстві південно-східної групи слов'ян уже були розвинуті ремісництво, сільське господарство і торгівля [307, с. 43].

Серед визнаних історичних праць дослідників давньоруських міст особливо слід виділити роботи М. Грушевського. Він дотримувався

поліфакторної тенденції історичного процесу, сутність якої полягає в тому, що не існує якоїсь однієї домінанти у державотворчому процесі Київської Русі. Серед основних факторів М. Грушевський виділяє біологічні, економічні й соціокультурні, які в комплексі формують дух нації. Водночас, на його думку, слід особливо звернути увагу на роль міст, городищ, передмість, котрі виконували важливу державотворчу функцію. Це спостерігалось в тому, пише М. Грушевський, що «... сильний розвиток городищенських центрів призводить до розпаду племінної території на декілька... земель. Так, Сіверська ділиться на землі Чернігівську і Переяславську, на землі дулібів формуються землі Володимирська, Червенська, Більська та ін.» [121, с. 32].

М. Грушевський пише, що міські народовладні рішення були для сільської громади імперативом. Владні відносини в межах окремих міських і сільських громад на перших стадіях люди здійснювали не безпосередньо, а через свого представника на Вічі.

Зовнішня суперечність спільнот давньоруських окремих земель-полісів виявлялася в тому, що кожна територіальна громада протистоїть іншій як така, що її виключає. Єдиною формою, що визначала етнічну спільність, була мова і культура. Мова, міфологічна культура та вірування сприяли домовленості у питаннях спільного захисту землі.

Г. Вернадський акцентує увагу на тому, що «економічною базою феодалізму була слабо розвинута сільськогосподарська культура..., зростання ранніх феодальних інститутів означало встановлення «натурального» або «закритого» господарства» [89, с. 15].

У попередньому розділі ми вже вказували, що протягом VI–IX століть осередком сільськогосподарського виробництва була сім'я, яка у своїй власності мала знаряддя праці, пасовища тощо. Сім'я як найбільш досвідчений суб'єкт сільськогосподарського виробництва постійно збільшувала обсяг товарного виробництва, удосконалювала технологію вирощування сільськогосподарських культур.

Один із відомих сучасних дослідників історії східних слов'ян В. Ідзьодовіч, що забезпечення технікою сільськогосподарського виробництва сприяло швидкому накопиченню товарної продукції, яка прямувала на ринок. Внаслідок сусідства ремісників із виробниками сільськогосподарської продукції у слов'ян вже у IV–V ст. зароджуються ринкові відносини, а товарообмін характеризується формулою «товар-гроші-товар» [156, с. 30–51]. Отже, активна урбанізація способу життя давніх слов'ян сучасних українських земель у період становлення держави і права Давньої Русі логічно завершилася монетаризацією економіки.

З огляду на це процес становлення Давньоруської держави доцільно розглядати з позицій цивілізаційного підходу. О. Поляков зазначає, що «історію людства неможливо вкласти в рамки формаційної схеми, побудованої на переконанні, що способи виробництва послідовно змінюють один одного в певному порядку: від власне жорстких форм експлуатації (рабство) до менш жорстких (кріпацтво, пізніше найм). Насправді такої послідовності не існувало. Більше того, цивілізації, незалежно від епохи чи рівня розвитку, могли застосовувати будь-які з цих способів або всі разом» [269, с. 72–87].

М. Грушевський характеризував цивілізацію як таку соціокультурну систему, якій притаманні певні наявні технології, господарська спеціалізація виробництва продукції не лише для нагальних потреб виживання, але й предметів, які прикрашають побут, одяг, житло, і, особливо, наявність речей, які кваліфікують розкішне життя. Далі він виділяє соціальну стратифікацію, міста, державу, монументальну архітектуру, скульптуру, живопис тощо [119, т.1, с. 8, 17, т.3, с. 401]. Вчений виходив із того, що становлення державності українського народу – це соціальний та культурний процес, який становить ту «провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, усі флуктуації політичного життя через стадії його піднесення і упадку та в'яже в одну цілісну історію» [119, т. 1, с. 17].

Спробуємо визначити основні тенденції функціонування та розвитку давньоруських спільнот, городищенських і міських поселень від переддержавного їх статусу до державного з відповідними нормами саморегуляції та владних інституцій. Слід зазначити, що процес подолання племінної політичної самоорганізації на території південно-східної групи слов'ян бере початок у VI–VII ст. Досліджуючи означений період історії слов'ян, Ю. Павленко стверджував, що в період становлення городищенських поселень у V–VI ст. «потреби у спільній обороні споріднених племен лісостепової смуги України об'єктивно обумовили формування сталого союзу навколо певного ядра, верхівка якого... очолювала цей складний соціальний організм» [255, с. 126]. Проблема безпеки землі була на той час для ранніх слов'ян доволі відчутною і вимагала спільних дій для організації охорони і підготовки озброєних військово-охоронних формувань. М. Грушевський акцентує увагу на тому, що перед утворенням Київської Русі «в українських землях, зокрема, повинна була бути відчутна потреба в утворенні постійно озброєних сил, більш міцної та інтенсивної державної організації і були наявні матеріальні засоби їх створення» [121, с. 43].

Старше місто у межах давньоруських земель могло втратити свій адміністративний статус, якщо воно відмовлялося захищати інтереси своїх передмість або не мало для цього відповідних сил [91, с. 49]. Важливо відзначити, що старшим місто щодо своїх передмість ставало внаслідок узгодженості між старшинами та військовими провідниками. Тобто владні відносини в цій ієрархії старших і молодших міст були взаємоузгоджені й територіальна громада молодих міст завжди могла вийти добровільно з-під старшого стольного міста в разі усвідомлення факту несправедливості рішень міського віча.

Так, М. Владимирський-Буданов наводить історичний конфлікт, який виник між старим містом Ростовом і молодим містом Володимиром-на-Клязьмі. Віче Ростова апелювало до традиції: «Одвічно заведене правило:

про що старше місто вирішить, його мають виконувати молодші міста. Володимирці вирішили, що їх правда суперечить тій правді, яку створили Ростов і Суздаль». Зрозумівши, що Ростов і Суздаль вирішили несправедливо щодо волі мешканців Володимира, останні вирішили вийти з-під їх влади і «взялися за правду міцно» [91, с. 5].

Зв'язок між старшими і молодшими містами давньоруських земель за тих умов мав двоїстий характер: старше місто водночас мало статус торгово-економічного і військово-політичного центру. Самі потреби, інтереси, інстинкти самозбереження, цінності етнічної культури, громадський уклад, місцева міфологія, обряди примушували слов'ян діяти узгоджено, реагуючи на виклики навколишнього середовища. Вилучення з контексту життєдіяльності давньоруських земель торгівлі й спільної військової охорони позбавляє їх будь-якого смислу й цільового розвитку, через це перелічені нами елементи життєдіяльності та поняття слов'янського етносу, такі як міста, сільські громади, товарно-грошові відносини, мир, волость, десяцькі, соцькі, тисяцькі, віче, старійшини, градські мужі, для проведення змістовного теоретичного аналізу потрібно вивчати у комплексному взаємозв'язку.

Ще до появи варягів у слов'янському середовищі вже сформувалась державна самоорганізація у формі земель-полісів. Вищим інститутом влади було віче, яке обирало воєвод різних рівнів для керівництва дружинами, сформованими і організованими вічем. Склалася така система політичної самоорганізації, яка була в тих історичних умовах ефективною і життєдайною. Територіально-громадська організація з народовладдям фактично лежить в основі давньоруського державотворення. Тому варягів-купців М. Володимирський-Буданов вважає другорядним державотворчим елементом.

Прикликання іноземців на територію давньоруських земель відбувалося, за визначенням істориків, з двох сторін: із заходу – варягів; зі сходу – тюрків.

Обидва елементи, доводить М. Владимирський-Буданов, виявились гістями (купцями), а «варязький елемент асимілювався вже в XI ст.» [91, с. 51].

Фактично давньоруські землі-поліси за етнічним складом не були однорідними. Ядро політичного устрою майбутньої Давньої Русі становили етнічні слов'яни. Але зрозуміло також, що процес етнотворення певним чином був неоднорідним. Особливості становлення політичних утворень характеризувалося значним проникненням у слов'янську етнічну спільноту варягів, печенігів та половців [59, с. 159–170].

Зауважимо принагідно, що поява варягів у слов'янсько-політичному просторі була зумовлена не випадковістю і явно не їх агресивністю. Відомо, що в Ізборську (нині Псков), Білоозері, Новгороді та інших містах північних земель діяли численні купецькі різноетнічні корпорації. В. Богданов зауважив, що слов'яни вищезазначених міст знали звичаєві норми права. Тому «не могли новгородці покликати до себе без договору, бо був такий порядок. Якби князь його порушив, йому б вказали шлях» [59, с. 161]. Запрошені на князювання варязькі полководці з дружинами, на думку того ж В. Богданова, і «складали службовий клас» [91, с. 52].

Варяги як організована військово-охоронна служба була насправді головною силою, яка брала основну участь в організації міжнародної торгівлі. Князь водночас виступив посередником між надетнічними купецькими корпораціями, і місцевими вічами, і слов'янськими купцями. Усі вони перебували в руських містах за домовленістю з вічем, тобто їх легальний статус формувався на конвенційних засадах за звичаєвою нормою укладання «ряду». І. Срезневський пише, що князь без дозволу віча не міг в'їхати до столичного міста землі: «въеха на мѣсто, в город нельзя бых въехать» [303, с. 35].

Дружину на першому етапі формування Київської Русі складали «товариства, організовані на договорі» [91, с. 54]. Пізніше дружину князя складали особи, які перебували на службі у князя та обслуговували його двір [91, с. 55].

Соціальна верства бояр поступово формувалася за рахунок «ліпших мужів землі, які переходили на службу до князя, та старших дружинників, які призначалися на різні посади в державній адміністрації та князівському дворогосподарстві» [91, с. 52].

Слід зазначити, що в Київській Русі не були сформовані класи у звичному розумінні цього слова. «Утворенню корпоративності заважав земський характер давньоруських держав. Кожна громада (міст, волостей і навіть сіл) мала своїх бояр...» [91, с. 57].

Характеризуючи процес формування класів, Стівен Лунс писав, що «суспільство структурується із людей з доповненням правил і ролей. Правила наслідують (чи, навпаки, не дотримуються їх) і ролі виконують люди; крім того, існують традиції, звичаї, ідеологеми, системи родичання, мови – всі шляхи, якими люди діють, думають і говорять» [224, с. 23–25].

Дослідження етнічної структури киеворуського суспільства важливе не так у плані змісту їх класової типології, як завдяки можливості з'ясувати роль тих соціальних груп, які найбільшою мірою були суб'єктом державотворення. На думку К. Маркса, основою для розуміння будь-якого соціального розвитку, в тому числі політичного й державотворчого, є колективна практика. Тобто дослідження процесу формування державних інституцій у давньоруських землях-полісах слід концептуалізувати на основі самодіяльності тих соціальних структур, які були зацікавлені у створенні певною державою простору та певної владної системи, яка б визнавалася та легалізувалася всім суспільством.

Зовнішній стимул формування влади у давніх слов'ян, безперечно, був, проте він не визначав форму політичного устрою.

Насправді потреба владної інституції для територіальної громади мала своїм підґрунтям сформовану сім'ю та її власність, яка викликає у територіальної громади загальну зацікавленість у формуванні спільного політичного інституту влади для реалізації власних політичних та економічних намірів і покращення сімейного добробуту.

Віча територіальних громад мали на меті розробку таких правових норм, за якими результати праці сім'ї нею і привласнювалися б. «Будучи похідним від слова «свій», – підкреслював В. Коцюбинський, – «присвоєння» увібрало діалектику зв'язку між «діяльністю суб'єкта і навколишньою дійсністю, виділення індивіда з групи, розмежування оточення на своє і чуже» [197, с. 28]. Завдяки слову «присвоєння» стало можливим фіксувати процес самоідентифікації людського індивіда, «бо такий індивід для свого виділення з групи мав ототожнити себе із колом своїх людей» [197, с. 28].

Перехід суспільства до сімейно-господарської самореалізації життєдіяльності потребував упорядкованого життєвого простору. Підструктури «сім'я – дворогосподарство» безпосередньо пов'язані з певною нормативною системою, яка має визнавати «актуальне я» та «потенційне я», тобто ті індивідуальності, котрі здатні актуалізувати не лише свій власний спосіб життя, але й здійснити суттєві зміни всього територіально-громадського простору.

М. Грушевський зазначав, що в сімейних і міських громадах давніх слов'ян у період із VI по IX ст. вже виокремилися не лише старійшини, яким були делеговані владні функції, а й «ліпші мужі», тобто ті особи, які своїми діями мотивували тенденції розвитку не лише своєї сім'ї, але й усієї громади. Пізніше літопис іменує цих осіб «нарочитими мужами», «старійшинами градськими», «мужами знатними». На наш погляд, «ліпші мужі», «нарочиті мужі» і т. д. – це найбільш авторитетні особи територіальної громади, які завдяки своїм здібностям забезпечують високий рівень сімейного добробуту за мірами того часу, мають дружню і моральну родину, схильну допомагати родичам і сусідам. Таких осіб Л. Анциферова називає «динамічне я», тобто типом людини, яку громада визнає за певний взірець і наслідує їх поведінку та дослухається їхніх порад [44, с. 5]. М. Владимирський-Буданов вважає, що «старійшини», «ліпші мужі» – це «кращі люди землі» [91, с. 53].

Таке застосування концепції «динамічного я» дає логічну модель формування легітимних владних індивідів, які стають такими на основі

зростання їх особистого авторитету у громаді. Ці індивіди в межах територіальних громад визнавалися своїми людьми. Отже, термін «свій» у розумінні громади має розширене тлумачення від своєї сімейної власності своєї родини, своєї землі своєї громади, своїх сусідів, своїх співгромадян. Згідно з висновками І. Срезневського, «свій» – це присвійний займенник, що означає власну якість, належність когось або чогось комусь, окремішність, відповідність, підходящість близьких, різних землян, близький прихисток та ін.» [302, с. 282–283].

Присвоєння земельної ділянки, яку обробляє сім'я, продуктів праці від самого початку конститууються як дуальність – власність і власник.

Враховуючи наявний у той час процес купівлі-продажу товарів, формується спосіб привласнення чужого шляхом обміну на своє. Отже, давньоруське розуміння власності сформувалося ще в антсько-слов'янську добу внаслідок різних трансформацій творчих здібностей людей. Розуміння змісту слова «власність» стало об'єктивною базою для нового утворення, яке відбулося внаслідок політичного об'єднання земель кількох територіальних громад з містом та його волостю. Волость почала конкретизуватися з цього політичного об'єднання. Відбулося розширення територіально-громадської власності до меж волості при збільшенні сімейної власності.

Відтепер волость гарантує цілісність територіальної та сімейної власності.

Слово «волость» уживалося в Давній Русі у двох значеннях – як власність територіальної громади на освоєну землю і як влада громади на своїй території. Г. Вернадський доводить, що терміни «земля» і «волость» означали державу та її уряд [89, с. 190]. Отже, «власність», «власність», «волость» у давньоруській мові були атрибутом територіальної громади, її невід'ємним складником. Е. Гідденс писав, що «в принципі завжди можна вивчати структури на основі їх структурації як ряду відтворювання практичних звичаїв. Досліджувати структурацію практики – означає

пояснювати, як структури формують повсякденну діяльність і, навпаки, як діяльність оформляє структуру» [367, с. 161].

У Київській Русі реміснича і сільськогосподарська діяльність сформували міську і сільську соціальну структури, сільськогосподарська – сільську структуру. Торгівля сприяла формуванню внутрішнього і зовнішнього ринків та утворення нової соціальної структури – купців з їх охоронною військовою службою. Важливо зазначити, що торгівля сприяла зміцненню відносин власності. Товарно-грошовий обмін охоплював процеси формування і вдосконалення змісту та розвитку соціальними структурами своєї власності як шляхом своєї праці, так і за рахунок обміну.

Водночас територіально-громадська самоорганізація влади давніх слов'ян вбирає в себе процес набуття як статусів громадського самовизначення, так і статусів власності та закріплення їх межами землі-полісу.

Досліджуючи процес становлення власності у територіальних громадах східних слов'ян, варто взяти до уваги тезу Гідденса, згідно з якою владу необхідно тісно пов'язувати з ресурсами. «Діючі суб'єкти, – пише Гідденс, – дістають ресурси у виробленні взаємодії, де ці ресурси виступають як структури домінування. Ресурси – це засоби, за допомогою яких використовували владу у звичному сформованому порядку взаємодії, і водночас вони є суттєвими структурними елементами соціальних систем» [367, с. 161]. Виходячи з цього, доцільно ще раз розглянути процес формування соціальних структур у контексті продукування влади як спільного ресурсу територіальних громад. Носієм влади є соціальні структури, які використовували владу для відтворення розвитку, своєї життєдіяльності. Базову роль індивідуальних соціальних дійств територіальних громад слов'ян у IV–VIII ст. виконувало сімейне дворогосподарство.

Р. Баскар наголошує, що «соціальні структури, на відміну від природних, не існують незалежно від видів діяльності, які вони

контролюють... і від розуміння суб'єктами того, що вони роблять» [361, с. 161]. Історичний розвиток слов'янського суспільства антсько-полянського періоду, з огляду на вивчення соціальної практики, модифікував структурні зв'язки між індивідуальними господарствами у громаді та між сільськими і міськими громадами, а також скріпив їх здатність до самоврядування. Відомий соціальний філософ Дж. Уррі вів мову про «соціальний простір, в якому складаються і відтворюються потенційні суб'єктивності різних форм і ефективності соціальної боротьби та характеру державності» [370, с. 8].

Таким чином, вічевий устрій є наслідком тих соціальних структурних змін і практики, в якій індивідуальні суб'єкти продукували суспільні форми врядування. Зосередившись на індивідуальних формах суспільної практики давніх слов'ян, можна дійти висновку, що сімейні дворогосподарства в межах територіальної громади не лише співіснували, але й були суперниками, що й забезпечило постійно зростаючий статус успішних дворогосподарств, їх господарів та інших членів сім'ї. Суспільство, його соціальні структури та державні інституції продукуються історично і є наслідком внутрішнього життя. Тому вважати, що нормани, які протягом IX–X ст. ще перебували на доволі низькому рівні суспільного розвитку, принесли у слов'янський світ свою державницьку культуру та утвердили її, сформувавши Київську Русь, є абсурдом.

Гегель у своїх наукових працях доводить, що «початок і першооснова заснування держав справедливо пов'язується із запровадженням землеробства поряд із запровадженням шлюбу... нині той принцип несе із собою формування землі й із цим виключно сімейну власність... до утворення приватного права й до безпеки задоволення потреб...» [100, с. 180]. Сучасне розуміння виникнення держави і права не заперечує гегелівської ідеї, що «перша база держави – сім'я,... друга – це стани» [100, с. 180]. Ці важливі тези допомагають наповнити конструкт постановня давньоруської державності новими ідеями і смислами. Так, для формування готового перерости у державу суспільства основою початково виступають

індивідуалізовані суб'єкти господарювання, які поступово утворюють суспільну структуру, поділяючись на різні категорії вільних індивідуальних діячів, для яких свобода є гарантією їхньої дієздатності. Е. Дюркгейм вважає, що суб'єктність індивіда схильна виявлятися в соціокультурному просторі в «одязі» внутрішньої форми соціального примусу. Це означає, що реальний індивідуалізований суб'єкт соціальної взаємодії потребує умов, ресурсів і засобів для своєї творчості. Такими умовами, ресурсами виступають загальновизнані норми життєдіяльності суспільства, які охороняються звичаєм. Згідно з концептом Е. Дюркгейма, спільні норми життєдіяльності суспільства зреалізуються і стають самозаконністю, яка дозволяє творчу діяльність, обмежуючи її негативні впливи на життєдіяльність інших членів суспільства» [364, с. 273]. Індивідуалізована суб'єктність завжди є проявом соціальної життєдіяльності і винятково соціально-культурної матриці нормативів. Давньоруське звичаєве право слід розуміти невідокремлено від соціально-культурної матриці життя.

На відміну від марксистського розуміння держави як нормативної тотальності панівного класу, сучасна теорія права і політична філософія дають підстави зробити висновок, що держава і право формуються історично внаслідок внутрішньої потреби упорядкувати сімейне життя, життєдіяльність територіальної громади – сільської та міської. Принциповим є те, що слов'яни започаткували упорядковане життя, в якому суверенність сімейного дворогосподарства і первинної територіальної громади взаємно визнавалися в політичній самоорганізації, вищим інститутом влади якої було віче. Цей орган влади був формою вияву свого роду суспільного договору, який надавав спільній волі нормативного змісту.

Е. Дюркгейм вважає, що «суспільна воля мала поважатися не тому, що вона спільна, а тому, що вона збагненна» [364, с. 117]. Для того, щоб у відносинах індивідуальних суб'єктів життєдіяльності існувала справедливість, мало бути щось, що переважає їх сенс існування *sui generis*, діє як арбітр у суперечках і конфліктах та визнається як закон. Цей арбітр –

«суспільство, яке зобов'язане своїм моральним домінуванням не своїй фізичній силі, не своїй природі. Вона мала необхідний авторитет для регулювання приватних інтересів, адже вона знаходиться над ними і тому не є однією зі сторін у суперечці» [364, с. 117]. Характер і спосіб участі в загальному зібранні громади окремих індивідуальностей визначається через властиву їм систему потреб та інтересів, пов'язаних рефлексією з власною волею та волею більшості.

Громада сприймає і висловлює, осмислюючи індивідуальні волевиявлення, спільний принцип, котрий містить неписаний закон, який має перевагу тільки через те, що набуває загальності. Якщо в людині існує від сімейного виховання відчуття підпорядкування своєї волі, волевиявлення сім'ї, то постає людина з ослабленою волею, яку легше приборкати.

Доречно нагадати, що у східних слов'ян у їх політичній самоорганізації злочин не карався за традицією племінної організації – «око за око». Особи, які вчинили злочин, несли відповідальність у формі публічного осуду, тобто «*erimina publica*». «Публічний суд, – вважає В. Гегель, – не лише карає. У нецивілізованих народів помста безсмертна» [100, с. 100]. Показовим є те, що в Київській Русі лише один злочин карався смертним вироком – зрада посадових осіб, обраних народом, переходом їх на службу князю на шкоду народу. Так, існує свідчення про віче Пскова, що звинуватило посадників, які перейшли на службу до князя без згоди віча. «Віче видало на них «мертві грамоти», тобто заочний вирок смертної кари. Зрадниками були визнані і деякі смерди, частина з них була страчена на основі вироку про смертну кару» [91, с. 59].

У цій ситуації принциповим моментом для розуміння ролі віча в державних інститутах влади Київської Русі є те, що структурування князівською владою державних інститутів на свою користь перейшло ту межу, за якою нові владні повноваження порушували паритет двох гілок – віче і князя. З іншого боку, народ усвідомлював, що князь, посилюючи свою владу, порушував смисловий зв'язок тих угод, які були укладені «рядом».

Інституалізація «ряду» у відносинах між князем і вічем на першій стадії державотворення являла собою не що інше, як усвідомлену форму «посаження на столъ» [91, с. 69]. Князь прагнув перебрати на себе ті повноваження, які віче йому не делегувало, але й не забороняло. У такий спосіб виникав конфлікт. Саме в державно-виконавчому владному просторі князь здійснював «конституціалізацію своєї волі». Як наслідок, віче стає перед фактом узурпації князем влади.

Здобування влади поза звичаєвими нормами (успадкування та обрання народом) не могло бути чинним. Будь-яка форма узурпації влади князем вимагала виправдання та обрання народом. »Князь обирався при перериванні чи відсутності князівської влади» [91, с. 69].

А. Тойнбі доводить, що будь-яка спільнота у відповідь на несподівані удари з боку ворожого оточення завжди відповідає за принципом: «чим сильніший виклик, тим сильніший стимул» [315, с. 137]. Ю. Павленко пише, що від середини III ст. мала місце готська експансія, яка періодично тривала до VII ст. Потім аварська навала, яка розгромила антсько-полянський військовий союз [255, с. 368]. М. Брайчевський, В. Щербаківський, М. Грушевський та інші дослідники вважають антів за ранніх слов'ян [268, т. 1, с. 68]. Ю. Павленко акцентує увагу на тому, що анти-слов'яни в післягунський період «почали будувати фортечні резиденції – «гради» [255, с. 368]. В умовах, коли почали будувати укріплення, колективна співпраця у сфері оборони своєї землі спричиняє необхідність підготовки різноманітних засобів ведення війни з потенційним ворогом.

Стратегія охорони землі передбачає водночас формування соціокультурних норм співпраці різних груп людей як самого городища, так і прилеглих до нього сільських громад. Більше того, спільна турбота і діяльність про безпечне існування в лоні освоєної і привласненої землі отримує ресурс у вигляді військово-охоронних формувань та засобів управління ними. Йдеться не тільки про складне у своїй політичній самоорганізації суспільство, яке потребує внутрішньої саморегуляції, а й про

складне утворення територіальних громад. М. Грушевський зазначає, що під час переходу до городищенського способу життєдіяльності родинні зв'язки між окремими дворогосподарствами «заступаються сусідством і громадою» [118, с. 18–19]. Як саме повинні ми уявляти собі народження народовладної норми співжиття у городищенському полісі і яким саме стає почуття морального обов'язку окремих сімей та територіальних громад у співпраці заради спільного виживання і розвитку?

Від антів-слов'ян IV–V ст. бере початок народовладна традиція і такі утворення, як військово-політичний союз, який мірою свого розвитку набирає рис політичного союзу поселень центральної частини майбутньої Руської землі. Він відігравав важливу роль у становленні державності. Зазначимо, що на початковій стадії становлення земель-полісів родоплемінна самоорганізація змінюється повільно. М. Грушевський про це пише: «Території племен зі слабо розвинутим городищенським життям, без сильних міських центрів притягуються іншоплемінними центрами» [121, с. 32]. Принагідно зазначимо, що О. Горський доводить тезу, що племінна політична самоорганізація південно-східної групи слов'ян існувала до V ст. З VI ст. спостерігається вже територіально-громадський устрій, а не племінний [109, с. 16].

Територія Давньої Русі була доволі різноманітною: на півдні та сході – степова зона, на заході – Карпатські гори і ліси, на півночі – лісова смуга. Значна територія являла собою лісостепову смугу. Л. Гумільов у подібному контексті писав: «Політичні утворення, зокрема держава, для стійкості і розвитку потребували не одноманітного, а різноманітного господарювання, де різні економічні провінції доповнювали б одна одну» [123, с. 226].

Помітне місце у політичній інтеграції різних давньоруських земель відігравали міста, розташовані на водних шляхах торгівлі. Зважаючи на той факт, що «у VII ст. арабський халіфат розгорнув широку торговельну діяльність і включив до свого кола фінські країни Східної Європи», що «територію українських племен перерізували важливі річкові шляхи, які

зв'язували їх з культурними країнами всього світу» [268, т. 1, с. 73], давньоруські міста почали інтенсивно розвиватися на організованій місцевими та іноземними купцями торгівлі. Макроземельні поліси, що оформлюються протягом кінця VII – впродовж VIII ст., активно складають різноманітну соціальну структуру і нові форми нормативної саморегуляції. Майже всі територіальні громади, об'єднані у політичний макрополіс з єдиним містом-центром, утвердили власні органи самоврядування, що трансформувалися у віча.

З появою власності сімей-дворогосподарств і територіальних громад відбувається формування нового типу відносин постійно діючих владних органів, військово-охоронних формувань та звичаєвого соціокультурного права. Землі-поліси, сформовані в межах одного міського центру, який сконцентрував під своєю владою всі військово-охоронні формування, значною мірою впливали на життя тих територіальних громад, які добровільно зголосилися співпрацювати у сфері охорони всієї землі. М. Грушевський так оцінив процеси військово-політичної інтеграції міських і сільських територіальних громад: «Волиняни – це назва політична, взята від міста, а не племінна» [119, т. 1, с. 207].

Слід зазначити, що південно-східна група слов'ян має у своїй міфологічній свідомості певні пріоритети, серед яких образ землі і жінки були найціннішими. Б. Сташків виділяє специфічні риси міфологічної свідомості слов'ян у переддержавний період і характеризує їх так: «В українській етнічній міфології відсутній хаос, страхотливі чудовиська, які роблять лише шкоду людям і вимагають від них надлюдських сил – героїчних вчинків, відсутні метаморфози, які б засвідчували деградацію людської індивідуальності, втрату рук, ніг, свого обличчя і т. ін., в ній взагалі відсутній образ коловерті смерті і народження» [304, с. 112]. Зауважимо, що міф, як пише О. Лосєв, – це «живе суб'єкт-об'єктне взаємоспілкування, яке містить у собі свою власну достовірність і принципову закономірність та

структуру» [222, с. 40]. З огляду на сказане частково можна пояснити правові норми «Руської Правди», які не містять тяжких покарань.

Як свідчать дані археології, етнографії, мовознавства, історії та інших наук, у слов'янському світогляді термін «земля» у значенні «держава» з'явився тоді, коли утвердилася політична самоорганізація окремих територій. Вони мали свою власну назву і спільну для всіх – «Руська земля». Цей феномен засвідчує, насамперед, ознаки поступового становлення руської народності. В. Смолій, О. Гуржій та інші дослідники дійшли висновку, що «вже в VII–VIII ст. почали вирізнятися первісні ознаки народності, котрі стосувалися як території, так і мови, культури, економіки, побуту та звичаїв українців» [295, с. 8–9].

Немає сумніву в тому, що консолідаційною основою міст руської землі була загроза з боку ворожого оточення, розвиток торгівлі з арабським світом, Візантією і західними країнами та зростання чисельності населення в містах, городищах, пригородах і сільських територіальних громадах. Охорона землі і торговельних шляхів, упорядкування нормативних механізмів взаємовідносин між власниками різного рівня стали рушійною силою державотворення. Крім того, у кожного автономно організованого земельного полісу давніх слов'ян виділяють центр та інші міста і периферію. Водночас, сформувалися звичаєві норми, які регулювали відносини власності. М. Грушевський зазначає, що «...першопочаткова спільність майна відступала все більше і більше перед майном індивідуальним, розподіленим» [121, с. 31]. Змінюється форма влади і владних відносин у територіальній громаді, керує вже не старійшина, а сходка «старійшин». Це вже не рід, а община, громада [121, с. 31].

Проте усвідомлення того факту, що в суспільному житті з'явилася влада і владні відносини, відбувалося значно пізніше [111, с. 127]. На першій стадії формування політичної самоорганізації представники територіальної громади вважали згоду і мир між людьми головною цінністю за взірцем відносин між членами сім'ї. «Почуття морального обов'язку концентрується

в рамках патріархальної родини, що стала господарською одиницею, розвивається сильна та імперативна мораль родинна» [118, с. 23–24].

Етнічна свідомість і колективний дух давніх слов'ян, за висновками М. Грушевського, «не були догматизованими», в обрядах виразно виступає ідея «акту розродження, родючості й щастя», дуже розвинута поетична символіка й моральна сторона, піднесений настрій виявляється передусім в оживленні колективного почуття, солідарності «роду», а потім, під час переходу до городищенського способу життєдіяльності, «заступається сусідством і громадою» [118, с. 23–24]. Отже, існуючі в сім'ї відносини між батьком і дітьми та між старшими та молодшими стали нормою співжиття в межах територіальної громади. Воля батька була імперативною для всіх членів сім'ї.

У цьому контексті слід взяти до уваги теоретичний висновок про виникнення держави сучасного французького філософа Е. Морена. Він вважає, що історичні форми життя суспільства залежать від соціальної складності та владної структури, що на першому етапі влада «виникла з «природної» спонтанної організації... Порядок міститься в культурі, в суспільстві, з його системою норм і заборон, з правилами організації» [244, с. 90–109]. Е. Гідденс вважає, що діючі суб'єкти державотворчості черпають ресурси у виробництві й ці ресурси виступають як структури панування [217, с. 86]. Отже, урбанізована культурна традиція з її соціально-нормативною складовою в період формування державності Давньої Русі була водночас і неписаним правовим кодексом.

За цим звичаєвим правом громада сама здійснювала владну функцію на основі згоди [111, с. 129]. Це згода представників сімейних дворогосподарств, які з повагою ставляться один до одного, до своєї та чужої власності і мають намір найкраще організувати свій соціокультурний, господарський і військово-охоронний політичний простір. Г. Вернадський акцентує увагу на тому, що, по-перше, «земля» була звичним терміном для означення держави впродовж усього київського періоду, поняття «уряду» виражалось терміном

«волость» [89, с. 190]. Доречно зауважити, що термін «волость» водночас означав і владу територіальної громади на чолі з містом-центром, і саму територію як підвладну область.

Територіальна громада міст, городищ і сільських поселень засвідчує відсутність будь-якої панівної владної сили, пов'язаної з племінною самоорганізацією. О. Поляков доводить, що поява сімейних дворогосподарств – це наслідок переходу спадкового права від роду до сім'ї, звідки остання стає господарською одиницею. Двір є втіленням її нового статусу і, як наслідок, нової територіальної системи зв'язку в суспільстві [269, с. 74]. Отже, і сільські поселення, і міські були вільними від будь-якої владної політичної надбудови. «Місто є населеним пунктом, – пише Б. Греков, – в якому зосереджене промислове і купецьке населення, тією чи іншою мірою відірване від землеробства» [115, с. 98]. Значна частина істориків поділяють думку, що міські мешканці на Русі були самостійною соціально організованою військово-політичною суспільною силою [38].

Можна визнати, що у переддержавний період давньоруська спільнота сформувала територіально-громадське політично організоване суспільство на основі сталого забезпечення охорони спільної землі, яку іменували Русь. Вона організувала військово-охоронні формування, які дістали назву десятин, сотень, тисяч на чолі з десяцькими, соцькими і тисяцькими.

Новий для мешканців давньоруських міст ресурс бачення реальності потребував створення нового нормативного порядку, який урегулював би нові смисли й засоби з їх спільними з прилеглими сільськими громадами діями. Полівалентність використання різними соціальними групами міських мешканців способів досягнення успіху давала змогу проявлятися добродійній волі у взаєморозумінні залежно від того, які проблеми вони намагалися вирішити. Організація внутрішнього полісного соціокультурного і господарського простору стає доступною для всіх вільних людей територіальних громад. Саме зовнішня загроза з боку ворожого оточення була постійним своєрідним стимулом для спільної діяльності всіх дієздатних

мешканців сіл і міст. Військово-охоронну діяльність слід розглядати як одну з провідних у поштовху до державної самоорганізації.

Специфіку становлення давньоруської державності можна зрозуміти лише за умов визначення цілей цього утворення. Визначний мислитель Дж. Локк, основоположник соціально-політичної концепції «природного права» і «суспільного договору», вважав, що люди політично об'єднуються зі спільною метою збереження своїх життів, свобод, території, володінь, словом – «власностей». «Великою і головною метою об'єднання людей в державу є збереження їх власності» [221, т. 3, с. 334]. Зазначимо, що вплив міської людності на формування військово-охоронних утворень і фортифікаційних споруд був досить значним, якщо не визначальним. Необхідно також враховувати той факт, що кількість міст і городищ на території Давньої Русі була значно більшою, ніж в інших порубіжних країнах. Так, Н. Полонська-Василенко, спираючись на історичні та археологічні дослідження, пише, що на українських землях залишилося багато городищ: у Київщині – близько 400, на Волині – 350, на Поділлі – 250, на Чернігівщині – близько 150, у Галичині – близько 100. Бужани мали 230 міст, улличі – 318, волиняни – 70 [268, т. 1, с. 72]. Тим самим свідомість населення одержувала новий вимір для осягнення себе і свого оточення.

Будучи вільними від будь-яких панівних соціальних верств, мешканці давньоруських міст, городищ і сіл знаходилися в соціальному і політичному статусі, який Дж. Локк називає громадянським (політичним) суспільством, що формується на основі спільної угоди. Це статус, який у політичній теорії називають «природний стан». Згідно з концепцією Дж. Локка, такому суспільству притаманне «природне право», норми якого мають ще не спотворений державною надбудовою та соціальними антагонізмами характер. «Природний стан» означає партнерство вільних і рівних у політичному й соціально-економічному вимірі індивідів, які вбачають в іншому також вільного і незалежного контрагента, який конкурує з ним на спільному соціокультурному просторі і шукає користі. Цей стан означає не

природну одноманітність індивідів, а лише рівність їх можливостей досягти певного успіху в житті [221, т. 3, с. 146–153].

М. Владимирський-Буданов у цьому контексті пише: «Джерелами права визнаються звичаї й закони. Перший період історії руського права є часом панування звичаєвого права» [91, с. 108]. Отже, історія становлення давньоруських міст та їх державотворча роль свідчать, що не можна цілком і повністю довіряти тим дослідникам, які наділяли повнотою влади у Давній Русі окремих людей, приміром князя. Ясно, що за такого розуміння будь-який висновок щодо Давньокиївської держави слід осмислити крізь парадигму гегелівської категорії «становлення». Як писав Гегель, «становлення – перша конкретна думка і, отже, перше поняття..., а оскільки становлення – перший конкретний момент, то він є також і першим істинним визначенням думки» [99, с. 142].

Звичаєве право було першою стадією становлення спільних норм взаємовідносин і поведінки. Зазначимо, що в містах окремі ремісники розміщувалися у «ряд», який нині іменується вулицею. Кожний «ряд» ремісників обирав від свого імені старосту, який був наділений правом захищати інтереси всіх ремісників цього «ряду». Тому український термін «уряд» генетично має своє походження з міських «рядів»-вулиць.

Доба, в межах якої досліджується державотворча роль давньоруських міст, характеризується становленням державних інституцій Київської Русі та її державного устрою. Історична еволюція політичної самоорганізації життя Давньої Русі концентрується переважно в містах. «Міста, положені над Дніпром і Десною, – пише Д. Дорошенко, – стають політичними центрами. На берегах Дніпра кладуться дуже легко основи слов'янської держави, бо елементи для неї були вже тут давно» [138, с. 42]. Навколо міст інтегрувалися сільські поселення, які підпадали під владу військово-охоронних структур. М. Грушевський зазначає, що міста ставали центрами волостей і землі, що передмістя їм підкорялися, що «те старійшини сдумають, на том же пригороди стануть» [121, с. 32]. Відбувалося поступове

розширення соціокультурного простору мешканців міст, городищ і сільських поселень. При цьому сільські територіальні громади усвідомлювали залежність своєї безпеки, недоторканності майна та іншої власності від порядку, який вже існував у містах та розповсюджувався на прилеглі поселення.

Тогочасний злам відокремленого буття соціокультурних осередків Давньої Русі розширював його і, водночас, наповнював новим змістом – політичним. Разом із тим розширювалися і межі культурно-мовної та політичної ідентичності. Наскрізним мотивом переважної більшості населення давньоруських міст і сіл, їх розуміння про власне життя було бажання і прагнення захистити свою власність і землю від ворогів. Отже, імпліцитно закладена у суспільну свідомість небезпека спонукає їх до об'єднання своїх сил і ресурсів для організації самооборони.

Реалізація цього завдання неодмінно породжує угоду, договір. Політизація й мілітаризація давньослов'янського соціокультурного простору з його численними містами-фортецями здійснювалася без насильства на основі здатності укладати угоди. Договірні зобов'язання про спільні дії із забезпечення охорони землі між різними територіальними громадами та соціальними групами стають політичною імплікацією надособової моральної відповідальності. Специфічним чинником досягнення взаєморозуміння і згоди між усіма зацікавленими в охороні своєї землі мешканцями є онтологічний корелят соціального рішення «ліпших мужів» від громад.

Специфіку соціального рішення про спільну охоронну діяльність руської землі, яке відрізняється від державного чи політичного рішення, становить те, що воно є зрозумілим, вичерпним та узгодженим для всіх, як стосовно агента дії – військових формувань, так і стосовно суб'єктів – територіальних громад. Слід зазначити, що упродовж майже чотирьох століть (із VI по X ст.) територіально-громадська самоорганізація Давньої Русі утвердилася на всій території нинішньої України, набула соціально-психологічної, колективної, побутової та військово-політичної згуртованості в межах виокремлених

земель-полісів. «Процеси утворення спільнот, – вважає М. Вебер, – переважно тим чи іншим чином пов'язані з господарством» [86, с. 67]. Вище йшлося про вільне господарювання селян і міських жителів. Родючі землі українського Лісостепу та Степу зумовили формування автономних сімейних дворогосподарств на всій території. Це перешкоджало утворенню притаманних північним та північно-східним землям великих патріархальних общин, в яких, згідно з висновками Д. Лихачова, особа неминуче розчинялася в комунітарному, общинному організмі, який сприяв утвердженню владного авторитаризму та розвитку феодальних відносин [217, с. 229]. На території північно-східних земель домінували общинні форми господарювання, що й забезпечило в подальшому розвитку зміцнення династичної монархії Московської держави.

А. Веллнер теоретично обґрунтував ідею про те, що громадська форма самоорганізації забезпечує свободу для особи й колективу в різних сферах життя, а община є комунальною формою співжиття, в якій влада належить главі общини, індивіди в ній відчужені й поглинуті духом загального начала [87]. Давньоруські міста південно-східних чорноземних земель сформували територіально-громадський устрій та узвичаїли народовладну форму вирішення спільних і окремих для співмешканців питань. Ця традиція нами з'ясована в першому розділі на основі свідчень Прокопія Кесарійського.

Тут ми підходимо до ключового поняття, визначення якого завжди було пов'язане з державністю, в межах якої марксистки вбачали соціальні відносини панування і підлеглості. Маємо добре усвідомлювати, що територіально-громадська політична культура виникає не на порожньому місці, а спирається на родоплемінну культуру, властиву племінній самоорганізації, на чолі якої у давні часи стояв вождь племені. Утворивши самопороджуючий і самовідтворюваний ланцюжок шляхом традиційної трансляції та навчання, ця культура стає продуктом високої складності. Після подолання племінної самоорганізації суспільство перетворюється на територіально-громадське, в межах якого діють механізми родинних і

сусідських відносин. Соціокультурні норми в процесі спільної життєдіяльності збагачуються і водночас продовжують увічнювати свої цінності, які не втратили своєї ролі в єднанні суспільства і мирного співіснування.

Отже, йдеться про землеробський спосіб бачення навколишнього середовища і стосунки всередині родини, які характеризувалися мирністю і добродійністю. Доцільно акцентувати увагу на тому, що в українській мові досі збереглося випродуковане в Київській Русі ввічливе звернення «добродій». «Жоден народ Європи, – пише Б. Сташків, – не виробив ввічливого звернення людини до людини терміном «добродій». Суб'єктивне «добродій» втілює морально-естетичне діяння, пов'язане з найважливішим фактором – робити добро. Тут у добродійному акті взаємного співіснування проявляється загальна і цілісна природа слов'янського духу, здатного творити добро за міркою краси» [304, с. 90]. Доречно зауважити, що слово «пан» було запозичене з польської мови, в російській лексиці існує термін «господин», який застосовується у зверненні один до одного. Від нього походить «господство» у розумінні панування, владарювання, зверхності, верховенства, домінування. В українській лексиці до поневолення українського народу Царською Росією люди ввічливо зверталися один до одного «добродій». Цей стислий аналіз семантики української та інших лексичних форм звернення людей один до одного вказує на дещо іншу сутність Києворуської держави, в межах якої сформувалася культура мовного спілкування. Таким чином, можна стверджувати, що поняття «добродій» вимальовує демократизм способу буття Київської Русі. Зрештою, маємо зробити висновок, що потрібно замість терміна «пан» відновити наше українське національне поняття «добродій».

Дослідники давньоруської міфології та обрядової культури акцентують увагу на тому, що «добрий господар» є чи не найбільш значущим для спільноти образом, що «найбільшим гарантом зростаючого добробуту сімей в сільських общинах є їх спільна добродійна діяльність, мир і спокій, які

досягаються шляхом згоди добрих господарів спільно і добродіяльно жити» [304, с. 91; 168, с. 73; 252]. Отже, образ добродійного господаря освячується релігійним ритуалом і прославляється міфологічною культурою. Можна стверджувати, що ритуал поряд із міфом, виокремлюючи образ доброго господаря, став основою етнічної давньоруської традиції. Саме цим можна частково пояснити, що територіальна громада у Давній Русі іменувалася «мир».

Цей термін та образ доброго господаря виконували роль соціальної норми. У цих нормах не просто прославляється творча продуктивна сила доброго господаря, а, можливо, навіть ширше – його владна воля, що належить до ідеального світу і знаходить своє втілення в тому, що ці «добрі господарі» були «ліпшими мужами» і володіли авторитетом – владою. Це означає, що давньоруська спільнота, яка мала розгалужену мережу міст і городищ, по-перше, не потребувала владної волі, яка була б надбудовою їх територіально-громадського устрою; по-друге, за наявності взаємної близькості міст і сільських громад мала існувати спільна свідомість, в структурі якої звичаєва норма вважалася святою й непорушною. З цього випливає, що давньоруські землі-поліси не потребували князя для власної самоорганізації. М. Грушевський доводить, що до VIII ст. у полян князів не було [120, с. 291]. Відомий історик В. Ключевський також вважає, що поява на Русі норманської князівської дружинної військово-охоронної сили була зумовлена тим, що після занепаду хазарської державності, яка охороняла торговельні шляхи, потрібна була її заміна. Для забезпечення охорони руської землі вже були сформовані військові ополчення і був створений інститут воєвод – від десяцького, соцького до тисяцького.

Порядок у містах давніх слов'ян, незважаючи на відсутність у них відокремлених від громад правоохоронних інститутів державної влади, спирався на культуру та свідомість. Люди, які сформували вільне для себе життя у містах і селах давньої Русі, несли в своїй культурі добродійну складову свого світу, вони відповідали за свої вчинки перед громадою і своїм

сумлінням. Цьому сприяло те, що починаючи з антсько-полянських часів, народовладна традиція постійно зміцнювалася і вдосконалювалася. Вони творили себе зовсім в іншому вимірі, ніж було раніше – родоплемінному. Тому побудували звичаєве право або соціально-культурні норми, які згодом стали чи правовими, чи моральними на підставі індивідуальної господарської і політичної свободи та територіально-громадської солідарності і співпраці.

В українській мові збереглися слова, поняття, які доводять, що в межах територіальних громад найвищою цінністю були добродійність, добродійство і мир. Не випадково лексика українця розрізняє поняття «всесвіт» і «мир».

Добродійність, свобода та індивідуалізм, притаманні мешканцям Давньої Русі, були локалізовані в їхній культурі. І в цьому розумінні вказані вище терміни не втратили свого значення для сучасної свідомості українського народу задля знищення в його суб'єктності «філософії панування», трансформації її у філософію добродійного співіснування. Б. Сташків про цей аспект києворуського буття пише: «Демократичний устрій сприяв стабілізації життя і утвердженню етнічної моральної гідності особи, зокрема жінки» [304, с. 8]. Візантійський імператор Маврикій, оцінюючи життя давніх слов'ян і антів, писав, що вони «...звикли до свободи, вони в такий спосіб не дозволяли себе ані уярмити, ані опанувати, а головне на своїй землі. Для гостей вони дуже ввічливі. Живуть чесно, а їх жінки є вірні понад усяку уяву» [247, с. 74–75].

Історики відзначають, що міська громада дбала про гостей, будувала за громадський кошт будівлі – «погости». М. Владимирський-Буданов акцентує увагу на тому, що у староруських містах існувало два види повинностей. Одні були призначені для зміцнення військово-охоронних служб, інші – для містобудування. Крім того, існували податкові збори з метою благоустрою міст – «гостинная дань и торговая пошлина» [91, с. 106–107]. Давньоруські міста були і центрами торгівлі, і осередками культури, і адміністративними одиницями державного устрою. За підрахунками Г. Вернадського, у містах

південно-східної групи слов'ян мешкало більше однієї третини населення. Про це засвідчують як знайдені археологами скарби монет різних держав, так і обсяг товарної продукції у міжнародній торгівлі. І. Кулішер пише, що торговельний оборот західноєвропейських країн складав 1250 тонн, тоді як під час походу Олега в 907 р. було завантажено 2 тис. човнів, які перевозили товар вагою близько 10 тис. тонн [201, с. 173].

Аналізуючи соціокультурний цивілізаційний процес становлення державності Київська Русь та осмислюючи місце і роль давньоруських міст у цьому процесі, слід звернути увагу на конкретно-історичні проблеми, які мала вирішувати давньоруська спільнота. На наш погляд, найважливішими проблемами того часу були, по-перше, необхідність об'єднати матеріальні й духовні ресурси для охорони всієї Руської землі; по-друге, зміцнити економічні, політичні і військово-охоронні зв'язки, контакти. Перша проблема вирішувалася організацією військово-охоронних формувань та укріпленням фортифікаційних споруд навколо міст і городищ. У зв'язку з цим давньоруська спільнота зміцнювала міста, розташовані на берегах річок дніпровського, дністровського і, за сприятливих обставин, донського басейнів. М. Грушевський детально перераховує міста, розташовані в басейні вищезначених рік і вказує, що більшість із них були добре укріплені і служили форпостом Києва [120, с. 21–25]. Водночас, міста, розташовані по берегах річок, мали можливість використовувати водний шлях для перевезення товару. Будучи тісно пов'язаними з міжнародною торгівлею, провідні соціальні верстви міст перші ознайомилися з міжнародним торговельним правом.

Рецепція візантійського права в державницьке життя давньоруських земель-полісів здійснювалася в два періоди. Перший період характеризується укладанням торговельних договорів слов'янських купців з іншими державами ще до хрещення Русі. Другий – інтенсивним впровадженням норм візантійського права у зв'язку із прийняттям християнства і функціонуванням православних храмів. Візантійська церква мала своє

канонічне право. «Можливість запозичення полегшувалась тим, що візантійські кодекси... складені під впливом слов'янського елемента в самій Візантії... Вільна рецепція виявлялася у переробці змісту візантійських джерел, пристосування їх до руського права. Наприклад, болісні покарання замінені грошовими виплатами» [91, с. 114–115]. Отже, руське звичаєве право, поєднуючись із візантійським правом, склали основу норм, які були упорядковані в «Руській Правді» [353].

Торгівля не лише розширила пізнання представниками давньоруських міст соціокультурного простору, але й сприяла знайти своє місце в геополітичному просторі, в якому знаходяться інші люди, інші форми політичної самоорганізації. Міжнародна торгівля показала як у територіальному, так і в соціокультурному плані різні види етнічної самоідентифікації. Йдеться, отже, про можливість і необхідність переосмислення свого етнічного «Я» та зіставлення себе з іншими. У такий спосіб мешканці давньоруських міст, які були охоплені міжнародною торгівлею, починали пізнавати культуру інших народів.

Слід звернути увагу на те, що із соціального погляду міфологічний спосіб мислення давньоруської спільноти, яка знаходилася на стадії становлення своєї державності, був щільно пов'язаний із порядком життя, яке адаптувалося до змін у природі. Це мислення створювалося за законами природи і хліборобського господарювання та набуло соціокультурного емпіричного значення, пристосованого до наявних у суспільстві вимог співжиття і співпраці. Воно не могло виробити абстрактні принципи моралі і права. Відсутність анархії і безладу у містах, городищах і сільських громадах та їх військово-політичних об'єднань у землі-поліси після племінної самоорганізації зобов'язана культовим обрядам та почуттю міфологічно детермінованої законності, яка в етнічній пам'яті була живим втіленням власної соціокультури.

Процес становлення територіально-громадського устрою від антів до початку державності Київської Русі сформував одну тривалу традицію

земельно-полісної самосвідомості і свідомості. Давньоруська міфологія також завжди слугувала тим живим втіленням традиції територіально-громадського упорядкування. Етнічна міфологія та звичаєві порядки могли мати певні недоліки, коли практичне життя, розвиваючись, виходило за межі наявних порядків та усталених поглядів спільноти. Тоді «ліпші мужі» громади обмірковували ситуацію й приймали рішення, виконання яких були обов'язковими. Отже, сам спосіб розв'язання проблем був вирішений раз і назавжди. То була епоха переважно упорядкованої міфологічної думки всіх мешканців давньоруських міст і сіл.

Узагальнюючи наукові здобутки вітчизняних і зарубіжних учених, які досліджували Київську Русь, її державний устрій і звичаєві правові відносини, можна стверджувати, що міжнародна торгівля спричинила зростання міст по дніпровському водному басейну. Міста ставали політичними центрами. Одним із елементів основ слов'янської держави були міста, в межах яких концентрувалися ремісничі артілі, купецькі корпорації та військово-охоронні формування. Важливо підкреслити і той факт, що у ранніх слов'ян існувала народоправна традиція [177]. Отже, можна побачити, що на всьому історичному шляху від VI ст. до виникнення Києворуської держави найсильніше помітна народоправна культурна традиція, що стала основою формування вічевого державного устрою.

2.2. Правовий статус і компетенція віча

Історія засвідчує, що перша спроба створити державне об'єднання з організованим військом та активною участю народу у політичному житті, зокрема у народовладному вічі, належить антам [321, с. 72–78]. Заслуговує на увагу висновок Ю. Павленка про те, що «...три придніпровські «племена» ранньозарубинецької доби... більш влучно було б називати територіальними (земельними) громадами самоорганізації, об'єднаних кланово-фамільним принципом людей» [255, с. 220]. Саме тут започатковується віче.

«Характерними рисами цієї громади, – пише Ю. Павленко, – є самоврядування, вищим органом якого... виступають народні збори» [255, 177].

Зокрема, про цей феномен засвідчує і Прокопій Кесарійський. Він писав, що слов'янами-антами «не правив один муж, але здавна живуть вони громадським правлінням, і всі справи, добрі чи лихі, вирішують спільно» [268, т. 1, с. 77]. До того ж, слід зважати на такий історичний чинник тогочасного політичного життя Подніпровських слов'ян, як велика чисельність міст і розширена торгівля з монетарною економікою. Г. Вернадський, досліджуючи історію становлення держави, права і продуктивних сил Київської Русі, дійшов висновку, що «...в Київській Русі, як і у Візантії, монетарна економіка переважала над натуральним господарством» [89, с. 16]. Отже, історичний процес формування політичних інститутів влади і владних відносин подніпровських слов'ян у переддержавний киеворуський період не можна досягнути за допомогою одномірного підходу до дослідження за схемою: спочатку виникають племінні союзи, потім – феодальна держава.

У теоретичному плані нас цікавлять, насамперед, міркування дослідників Київської Русі, які не збігаються з формалізованим баченням сутності державного устрою. За сучасною юридичною думкою держава Київська Русь формувалася внаслідок трансформації та реконструкції племінної самоорганізації. У найзагальнішому плані це – суто марксистське бачення, в якому виявляється формаційний підхід.

У сучасній ситуації виникла об'єктивна необхідність нового концептуального підходу до вивчення феномена народовладдя Давньої Русі у формі віча. Це дослідження зумовлює переосмислення тих історичних фактів, подій, інформації про реальний стан політичних процесів, які завершилися формуванням народовладного устрою Київської Русі. Деякі аспекти немарксистського тлумачення історичних фактів, які свідчать про

устрій переддержавних політичних об'єднань на території Давньої Русі, висвітлені в наукових дослідженнях. Так, Г. Вернадський акцентував увагу на тому, що «Київська Русь була країною вільних політичних інститутів і вільної гри соціальних й економічних сил» [89, с. 26]. Йдеться про політичне й економічне самовизначення соціальних верств у Київській Русі та територіальних громад. Ця виразна картина реального історичного самовизначення соціальних верств у координатах політичного й економічного життя підтверджує дію сформованої в додержавний період народовладної політичної традиції.

Давньоруські землі-поліси – це насамперед об'єднання сільських і міських територіальних громад, завдяки якому відбувається процес упорядкованої життєдіяльності різнорідних взаємодіючих соціальних груп у суспільно-політичну єдність, цілісність системної взаємопідтримки у вирішенні спільних потреб. Полісна система давньоруських земель забезпечувала, по-перше, самоорганізацію, по-друге, здатність різнорідних соціальних груп, їх частин до супротиву ворожим силам і природним факторам, по-третє, формування механізмів самозбереження перед різними загрозами, по-четверте, продукування суспільно-політичних норм, традицій гуртування для забезпечення усталених форм життя. Полісна система самоврядування сільських і міських громад, формування сімейної та громадської власності включно з освоєнням певної території віддзеркалює динамічний стан нової якості солідарності та координації відносин між людьми з новими можливостями продукування норм співпраці та співжиття.

Полісне оформлення давньоруських земель (полян, деревлян, волинян, кривичів, сіверян та ін.) мало тенденцію до розвитку виробництва, обміну та до зміцнення військово-охоронних формувань. Кожне полісне утворення було самоцінним і самодостатнім у своєму саморозвитку. Воно не було племінним.

Радянські історики, досліджуючи становлення і розвиток державності Київської Русі, спиралися на марксистсько-ленінський проблемно-методологічний концепт, згідно зі світоглядною ідеєю якого державні інститути формуються на основі племінних об'єднань. Тому серед провідних українських істориків радянського періоду панувала думка, що в Київській Русі передували політичні об'єднання «з ознаками протодержави – складного чіффдому» [209, с. 242]. Уявляючи давньоруські полісні територіальні об'єднання «племінними союзами», В. Ключевський, М. Артамонов та їх послідовники утвердили в історичній думці парадигму, ніби згадувані в давньоруських літописах племінні об'єднання, зокрема «волиняни», були складними вождівствами, в межах яких існували «елітні роди», які мали всі наявні на той час важелі влади, в тому числі започатковані традицією династичного інституту державності. У такий спосіб історики вибудували концепцію трансформації «простих вождівств у складні вождівства».

У подібних теоретичних конструкціях формування давньоруських земель-полісів відбулося на основі племінних груп, де елітні роди виступають у розумінні династій. На чолі кожної із них, очевидно, стояв князь, влада якого могла бути спадковою. «Можливо, князь був сюзереном тих племінних вождів, що входили у склад його об'єднання» [48, с. 243]. В. Баран, П. Толочко й інші дослідники державного устрою Київської Русі світоглядно і теоретико-методологічно орієнтовані не на онтологічне обґрунтування інститутів державної влади давньоруських земель-полісів, а на марксистські принципи, згідно з якими первіснообщинний устрій трансформується у феодалний, в якому влада династій силою утверджує свою владу спочатку на обмеженому соціальному просторі, потім поширює військовий примус на сусідній території і утверджує свою владу шляхом «легалізованого апарату примусу військової дружини» [48, с. 244].

За останні роки в історії з'явилися думки, які спростовують тезу про племінний устрій переддержавних полісних утворень слов'ян Подніпров'я і Подністров'я. Цьому слугували праці М. Владимирського-Буданова,

Г. Вернадського, І. Лисяка-Рудницького та інших дослідників історії формування і розвитку державного устрою Київської Русі. Згідно з теоретичними дослідженнями вказаних авторів, державність Київської Русі не була феодальною. М. Владимирський-Буданов визначає державний устрій Київської Русі «земським» і виділяє віче як початково сформовану вищу владу, якій були підпорядковані князі та їх адміністрація. І. Лисяк-Рудницький і Г. Вернадський обґрунтували демократичну форму державності Київської Русі, при цьому вказали, що віча окремих сільських і міських громад мали свої владні обмеження з боку центральних органів влади у справі охорони землі, адміністративної відповідальності перед владою столичного центру своєї землі-полісу [89; 215].

Територіальна громада з її владним інститутом – вічем – має посісти належне місце у дослідженнях генези і трансформації органів державної влади Київської Русі. Провідним соціальним і господарським суб'єктом територіальної громади руських земель була моногамна сім'я. Відповідно до висновків Г. Вернадського, автономна територіальна громада в процесі своєї життєдіяльності продукувала спільні цінності, внаслідок чого сформувалися звичаєві норми поведінки і звичаєвих відносин, які набули нормативно-правових значень у Київській Русі.

Подібної точки зору притримуються і автори колективної монографії «Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст.» [272, с. 144], які цілком поділяють думку Ю. І. Семенова: звичаєве право остаточно формується з розпадом первісного суспільства, і пізніше (після становлення феодальної держави у східних слов'ян) зберігається як право селянських общин [290].

Територіально-громадський устрій з народовладною традицією, започаткованою сільською громадою, набирає сили у містах. Логіка цих змін актуалізує державницьке начало у територіально-громадському просторі сільської та міської громади. Контекст політичних та економічних перетворень дає можливість простежити поступові зміни у формуванні

владних інституцій. Історичні факти засвідчують, що «місто могло появитися тільки за наявності приватної власності... Родоплемінний лад не знає міст у точному розумінні терміна. Поява міст означає зруйнування родоплемінного ладу» [115, с. 94]. З огляду на сказане додамо, що в VI–VII ст. слов'янська спільнота, яка проживала в межах сучасної України, розвинула свої продуктивні сили і витворила численні міста. І. Крип'якевич пише: «У лісовій смузі України, на Київщині, Чернігівщині, Волині і Галичині, дотепер залишилася величезна кількість городищ. На Київщині нараховано їх 450, на Волині – 350, в Галичині – до сотні і т.д. Все те остатки колишніх слов'янських городів... Городи стали осідком чисельної влади» [198].

Політичні відносини всередині таких більших чи менших громад і між ними, при всіх модифікаціях, характеризуються високим розвитком міського життя, переважанням територіальних принципів [121]. Раніше було з'ясовано, що творчим доробком сільської територіальної громади була демократична влада, тобто народовладдя. О. Прицак наголошує, що громади витворили власне самоврядування, але вони не відчували потреби у формуванні держави, яка є одним із найважливіших утворень розвинутої урбаністичної цивілізації у народів [275, с. 471–475]. Узагальнене бачення політичного устрою давніх слов'ян у межах VIII ст. набуває такого змісту. По-перше, розвиток продуктивних сил вільних сімейних дворогосподарств територіальних громад концентрується значною мірою в містах, які мали у своїй економічній і політичній орбіті сільські громади. Це можна підтвердити такими фактами. До IX–X ст. літописи згадують 24 руські міста. В XI ст. – вже 88 міст, з XII ст. літописи називають 119 міст, а в XIII ст. до Батієвого нашестя згадується ще 32 нових міста [216, с. 19]. Ця тенденція зумовлює інтенсифікацію торгівлі як усередині давньоруських земель, так і з зовнішнім світом. »Тут перед нами, – наголошує Г. Вернадський, – залежність міщан від доставки сільськогосподарської продукції селянами і потреба селян у

знаряддях праці та інших товарах, вироблених міськими ремісниками» [89, с. 128–129].

Ключовим елементом територіально-громадського устрою стало місто, яке прагнуло зберегти самодостатність в єдності з сільськими громадами, які вбачали у міській спільноті організм міжгромадської взаємодії. Сільська громада при політичній гегемонії міста прагне бути економічно самодостатньою, а у військово-політичному просторі відчуває себе захищеною. У межах земель-полісів виникає військово-охоронна служба, яка мала ієрархізовану структуру – десяток, сотню, тисячу – на чолі з воєводами – десяцьким, соцьким, тисяцьким. Подальший розвиток політичної інтеграції сільських і міських громад відбувається під зверхністю провідного міста, яке стає центром землі-полісу. «Самототожність кожної землі, – акцентує увагу Г. Вернадський, – за винятком деревлян, не була втрачена і після приєднання до складу київської держави» [89, с. 193].

Давньоруські землі-поліси стали абсолютними господарями своїх територій і єдиним суб'єктом формування влади у формі віча. А. Горбик пише: «Влада – це істотний елемент всякої організації соціального життя, життя в колективі» [106, с. 74]. Система соціальних відносин між ремісниками, торговцями та виробниками сільськогосподарської продукції безпосередньо формує ранньодержавне утворення – землю-поліс – з певною назвою, з якою ідентифікують себе всі мешканці землі. Ця система має військово-охоронну службу, призначених на віче розпорядників різними сферами життя та звичаєво-правові норми для незалежного існування.

Головна відмінність влади давньоруських земель-полісів полягає в тому, що вона не відчужена від територіальних громад, має публічний характер і місце публічного вияву владної волі. М. Владимирський-Буданов вважає, що «віче як орган державної влади – це зібрання повноправних громадян старшого міста землі» [91, с. 74]. У цьому контексті державний устрій, за визначенням М. Владимирського-Буданова, є «союзом волостей і

приміських поселень під владою старшого міста» [91, с. 40]. Важливо зазначити, що на першій стадії формування держави давньоруських земель головним місцем, де народ реалізував свою владну волю, була ринкова площа міста. «Соціальну важливість внутрішньої торгівлі, – пише Г. Вернадський, – найкраще можна оцінити, досліджуючи роль ринкової площі в житті міста і оточуючих його сільських районів. У Київській Русі вона була пов'язана з політичним життям і управлінням. Власне, на ринковій площі робилися всі офіційні заяви. На місцевих ринках народ збирався на віче» [89, с. 129–130].

Принцип територіально-громадського устрою давньоруських земель було покладено в основу політичної самоорганізації, яка трансформувалася в адміністративну структуру. У її складі слід виділяти «мир» – об'єднання певної групи сільських і градських громад навколо одного міста, або «волость». А. Горбик, досліджуючи еволюцію територіальних громад, дійшов висновку, що волосна громада структурно складалася з більш-менш згуртованих дворищ та малодвірних сіл і селищ. Вона мала чітко визначену територію, яка складалася не лише з ділянок, відособлених певними дворогосподарствами, орних земель та угідь, але й включала оброблені землі загального користування, незаймані цілинні ділянки [106, с. 77].

На стадії утворення давньоруської землі-полісу система територіальних громад уже була впорядкована. Первинною соціальною спільнотою була сільська громада, яка у звичаєвому праві має назву «верв». В. Лешков вважає, що верв – це сільська громада з власним управлінням. Водночас, це поняття слугує для звичаєво-правового означення погосту, тобто приміського поселення [211, с. 99]. Б. Греков також вважає, що «верв – це певна територія» [115, с. 85]. Г. Вернадський, посилаючись на статті «Руської Правди», доводить, що для визначення сільського територіального поселення вживався термін «верв». Пізніше в «Руській Правді» з'явився термін «мир» для означення міста та політично підпорядкованих йому сільських громад

[89, с. 147]. Основну структуру сільської громади становив ряд рівноправних сусідських поселень. Найбільш поширеною одиницею сільської громади був «дим» («дом», «подим'я», «дворогосподарство») [106, с. 83].

Ф. Леонтович на основі історичних фактів довів, що не князі були політичними організаторами державного життя південної і південно-східної групи слов'ян. Територіальна самоорганізація була вкорінена до появи князів [209, с. 138–140]. М. Владимирський-Буданов доводить, що система територіального (земельного) управління значно давніша, ніж князівська: «Князі-варяги застали всюди готовий державний устрій» [91, с. 43]. Ранньодержавні слов'янські утворення, подібні до дулібського союзу, мали свої власні військово-охоронні формування, які територіальна громада забезпечувала всіма необхідними ресурсами. Б. Рібаков пише, що «спільнослов'янський процес накопичення господарських і соціальних передумов державності VIII–IX ст. окреслений достатньо зрозуміло: південними лісостеповими областями... вони вже стали відомі в зовнішньому світі» [282, с. 99]. Ціла держава (земля-поліс) мала тисячне військо, а старші міста і провінції поділялися на сотні і десятки. Походження посади тисяцького – доісторичне [91, с. 98].

Поступово в територіальних громадах давніх слов'ян коло можливостей для розвитку продуктивних сил і самоорганізації розширюється, легітимізується виборна гілка влади. Підкреслюючи означені процеси, М. Владимирський-Буданов у роботі «Киевская Русь» стверджував: «Місцеві громади, як міські, так і сільські, під спостереженням посадника вели свої власні справи через вибраних осіб» [89, с. 268]. Логічним продовженням народовладдя, яке закріпилося в межах давньоруських земель-полісів, було віче, яке поєднувало в собі верховну виконавчу, законодавчу і судову владу [89, с. 217]. Віче збиралося декілька разів на рік, на які виносилися питання виплати податків, долі спільних волосних коштів, розмежування земель, ведення сільськогосподарських робіт, черговість

відбування сторожової служби. У присутності представників місцевої державної адміністрації проводили розслідування кримінальних справ та чинили суд [106, с. 78].

Викликає інтерес процесуальний підхід до з'ясування назви владних органів політичної самоорганізації давніх слов'ян. Оскільки переважна більшість назв предметного світу слов'ян має дотичний характер як до діяльності, так і до психології, то слід з'ясувати значення терміна «віче». В цьому контексті Р. Мей пише: «Якщо я віч-на-віч зустрівся зі своєю інтенціональністю, я можу сподіватися на прийняття рішення і у зовнішньому світі» [238, с. 283]. У публічному прояві владної волі її самостійність структурується, зазвичай, тоді, коли особа веде дискурс віч-на-віч. Досягнення порозуміння між суб'єктами публічного дискурсу може відбутися лише завдяки виходу їх свідомої волі на «споріднену» площину, яка є цінністю для всіх. Саме на вічі перетинаються і визначаються спільні питання та їх взаємоузгоджені рішення. Тут владна воля не відокремлюється від суб'єктів, які є її носіями у двох площинах, – як суб'єкти прийняття рішення і як суб'єкти їх виконання. Йдеться про ототожнення суб'єктами своєї ціннісної системи з системою спільних для громади потреб та інтересів.

На тому рівні розвитку способу життєдіяльності представники земельно-полісної структури територіально-громадських одиниць усвідомлювали потребу спільного захисту свого майна, землі і свого життя. Тому вони створили військово-охоронну службу і утримували її за свій кошт. Саме в цьому військово-політичному спільному просторі розгортається ранньодержавна активність давніх слов'ян. Завдяки ускладненню економічних і військово-політичних зв'язків між територіальними громадами земель-полісів формуються й ідентифікації їх самоназви. Загалом діалектика автономності дворогосподарств у громаді, останньої у структурі землі-полісу, та підпорядкованість їх діяльності спільним інтересам і потребам не була сліпим відтворенням владної волі, а наслідком спільного досвіду.

Трансформація давньоруських територіальних громад у полісні об'єднання з елементами майбутніх державних інститутів відбувалася водночас з політизацією їхнього життя. Політизацією слід вважати процес становлення влади і владних відносин, усталених норм поведінки, що виявляються в самоорганізації територіальної громади з її регулятивними механізмами життєдіяльності. Про наявність політичної організації в територіальній громаді можна говорити, якщо їй властиві такі характеристики:

- 1) наявність спільного владного інституту, рішення якого є обов'язковими для виконання;
- 2) зобов'язання членів громади виконувати рішення, які були ухвалені на зібранні;
- 3) взаємна залежність членів громади, що сформувалася на основі спільних інтересів і потреб;
- 4) закріплена у свідомості членів громади територіальна назва їх самоідентифікації, що засвідчує їх високий рівень політичної самоорганізації.

Г. Вернадський стверджує, що «... по суті кожна давньоруська земля була містом-державою у класичному розумінні цього терміна», «віче мало свій голос у вирішенні питання про призначення князя, підтримувало або виступало проти його кандидатури з позиції інтересів міста» [89]. Зазначимо, що вплив віча як народоправного інституту Київської Русі був досить значним, якщо не визначальним. »Дійсно, місцеве управління знаходилося в руках органів місцевого самоврядування – приміського і волосного віча і виборних чиновників: старост, сотників, десяцьких і «добрих людей» [89]. Що ж, дотримуючись висновків М. Владимирського-Буданова, одного з найвідоміших дослідників давньоруського права і державного устрою давньоруських земель, слід визнати, що державний устрій Київської Русі був вічевим. Такий висновок ще раз підтверджує демократичність ранньоукраїнського суспільства, яке «не управлялося однією людиною». Прокопій Кесарійський в «Історії війн» наголосив, що ці племена «здавна

живуть у народоправстві, і від того в них вигідні й не вигідні справи завжди ведуться спільно» [154, с. 25]. Отже, віче неможливо розглядати окремо від життя давньослов'янських територіальних громад. Віче як історично сформована полісна владна інституція передує державності Київської Русі і робить все можливе для існування народовладдя. Розглядаючи віче в державній структурі влади і владних відносин Київської Русі як фактор прояву владної функції, Г. Вернадський наголошував, що зародково «князівство складається зі столичного міста, малих міст і сільських регіонів», «у переважній більшості одне і те ж місто незмінно зберігало своє верховенство з IX ст. до монгольської навали» [89, с. 194].

Віче було для слов'ян давньоруських земель політичним буттям, що трансформувалося з минулого у теперішнє і проектувало майбутнє. Незважаючи на те, що соціальна і політична практика взагалі є реконструкцією сформованої соціокультури, діяльність віча була тривалою в часі, а владна воля територіальної громади була безперервною. Формулюючи висновок про роль та місце віча в нашій історії, професор О. О. Малиневський у праці «Народ і влада в російській історії», опублікованій ще у 1905 р., стверджував, що «принцип народоправства залишається, ... вся влада належить народним зборам, ... всі мають право брати участь у народних зборах, але не всі мають фактичну можливість здійснити це право», адже «віче збирається в центральній общинній землі – в старшому місті, тому реальну участь у вічевих зборах беруть жителі старшого міста; жителі пригородів і волостей тільки випадково можуть бути на вічі, хоча мають право на це» [232, с. 4].

Щоб осягнути роль державно-політичної складової у процесі історичного розвитку слов'ян давньоруських земель у період з VIII до XIII століття, доречно звернутися до висновків М. Владимирського-Буданова, який диференціює єдність досвіду віча і простежує його трансформацію у верховний владний орган Київської Русі. У своїй праці «Огляд історії руського права» згаданий автор виділяє три етапи в розвитку державно-

владної ролі віча. На першому етапі «віче складалося із простих громадян, тобто головна роль при вирішенні справ належить простому народові» [91, с. 78].

Спільнота територіальної громади на першому етапі функціонування віча усвідомлювала, що безпосередньо залучена до вирішення назрілих проблем. Причому у політичних позиціях учасників віча відбивалися їх власні інтереси та спільні потреби. На другому етапі агенти торгівлі вносять корективи у діяльність як міських вічевих зборів, так і в життєдіяльність населення міст. Торговельний простір оживає, про що Г. Вернадський пише: «Руські слов'яни мали досвід тривалих військових кампаній і в міжнародній торгівлі, беручи початок з шостого століття, коли анти проникли в Дунайський регіон» [89, с. 28]. Під впливом нової соціальної сили – купецьких корпорацій як етнічно слов'янського походження, так і сусідніх країн – Хозарії, Візантії, держав Сходу – у соціальний і політичний простір давньоруських земель-полісів привноситься суб'єкт з іншою активністю – військово-політичною. Оскільки поява варягів у Києві органічно пов'язана з розвитком торгівлі, то в масштабі історичних трансформацій слов'янської спільноти давньоруських земель процес переходу до державної самоорганізації збігся з інтересами слов'янських провідних соціальних верств, численних руських міст. Згідно з твердженнями Г. Вернадського, «... слов'яни брали активну участь у міжнародній торгівлі... Скандинавські князі Києва мали значну підтримку серед вищих класів слов'ян» [89, с. 28].

Отже, на формування державного устрою Київської Русі позначився вплив варязьких князів та їх дружин, що мали професійну підготовку з охорони торговельних шляхів і з часом самі ставали учасниками організації міжнародної торгівлі. Важливим виявом соціально-економічних і політичних перетворень, які були здійснені після походу Олега до Візантії, було зміцнення і поширення влади князівського державного інституту. З появою князя поступово змінилися владні функції віча. М. Владимирський-Буданов стверджує, що «влада нового князя освячується і скріплюється згодою

народу, що було цілком необхідно при постійній участі народу в державних справах» [91, с. 64]. Проте сутність перетворень владних повноважень віча і звичаєвої нормативної системи в тому й полягала, що розростання родини Рюриковичів та їх боротьба за князівську владу в межах руських земель вже не задовольняла громади стольних міст. Тобто сама система династичного права на княжіння поступово втрачала довіру у народу. «Набуття князівської влади здійснювалося водночас за спадкоємністю і за обранням... Смерть попередника відкриває для наступного князя лише велику міру участі у владі... однак перевагу бере начало обрання» [91, с. 64–65].

Легітимація змін у діяльності віча стосовно обрання князя починається з того, що бажана з боку династії Рюриковичів особа на князівську посаду може не задовольняти інтересів громади стольного міста. Так, князь Всеволод Ольгович волів передати владу своєму брату Ігорю і звернувся до громади Києва. Проте кияни запросили князувати Ізяслава Мстиславовича, говорячи так: «Ти наш князь, приїзний; а у Ольговичів не воліємо бути» [91, с. 65]. У певному сенсі віче стольного міста давньоруських земель було єдиним верховним осередком влади. «Князівські сини одержували княжіння не як вотчину, а як землю для державного управління нею» [228, с. 110]. Так, історичні джерела спростовують тезу про феодално-монархічний державний устрій Київської Русі. Насамперед зазначимо, що впродовж існування держави у давньоруських землях княжа влада необхідна для її захисту [91, с. 67].

Продуктивний державотворчий етап владних функцій віча охоплює період досягнення відносної державно-політичної стабільності. Його основний зміст – спільна дія віча і князівської влади, спрямована на перебудову державного управління після утвердження християнства і прийняття правових норм, закріплених у «Руській правді» [259, с. 219]. На цих засадах базувався процес консолідації всіх руських земель, пошуку шляхів для їх подальшого об'єднання під християнськими символами. Водночас відбувається перехід державотворчих функцій віча на вищий

рівень розвитку шляхом залучення до обговорення та вирішення державних проблем князів, бояр і священнослужителів.

Базуючись на методології структурного функціоналізму та теорії соціальної системи, політологічних поняттях політичної інституціалізації та соціальної диференціації, під час аналізу державотворчих процесів у Давній Русі, на думку М. Поланьї, необхідно акцентувати увагу на суб'єктивності складової державно-політичного життя суспільства [266, с. 108–110]. Важливе значення для вивчення та розуміння процесів давньоруського державотворення має теорія кристалізації понять «громадянське суспільство» і «держава». Аналізуючи соціологічні та політичні процеси формування державного механізму згідно з концепцією Л. Іоніна, у праці зроблено спробу вивчити давньоруське суспільство у динаміці, дослідити проблеми регіональних та глобальних процесів, а не лише внутрішнє життя держави [148, с. 85–87].

Давньоруська держава як політично організоване суспільство із сформованими державними інститутами розглядається нами в контексті теорії суспільного договору Ж.-Ж. Руссо крізь призму цивілізаційного підходу. Вищезазначені договірні відносини між владою і суспільством стали, на думку І. Лисяка-Рудницького, базовою консервативною соціокультурною і політичною традицією [215, с. 8]. Більше того, теоретичне осмислення договірних відносин, які тісно пов'язані з набутим досвідом і засвоєними знаннями, підтверджує висновок Г. Гегеля про договір як правовий феномен. «Розум, – наголошує Г. Гегель, – робить необхідним вступ людей у договірні відносини дарування, обміну, торгівлі» [100, с. 79].

Формування державно-політичних об'єднань у східних слов'ян базувалося на тісних торгово-економічних зв'язках між регіонами, що сформувалися ще з початку I тисячоліття. Детально проаналізувавши процеси економічних взаємовідносин слов'ян Середнього Подніпров'я, В. Рібаков аргументовано стверджує: «Експортне землеробство, започатковане товарне виробництво, монетарне багатство численної

верхівки, поширені торгові зв'язки, єдина оборонна система, що забезпечувала охорону наддніпрянських селищ на великому просторі, – все це засвідчує, що первісність була пройденим етапом і що в пам'яті передових районів слов'янського лісостепу, як і в західних слов'ян того часу, вже сформувалися чи продовжували формуватися перші держави» [281, с. 45].

Отже, безперечно, економіка того часу уже була монетарною, а товарно-економічні відносини підпорядковувалися договірним правовим нормам. Саме у торговельних зв'язках з давньоримськими провінціями слов'яни запозичували елементи римського торговельного права. Таким чином, сформований новий етнокультурний і економічний простір, тобто простір римського обміну, вивів слов'ян на новий рівень геополітичного життя.

«Для договору, – вказує Гегель, – необхідні дві згоди, через які репрезентується спільна воля» [100, с. 82]. Логічно продовжуючи думку, можна стверджувати, що культура договірних відносин торгівлі мала значний вплив на формування державницької культури народоправства. Саме в цьому значенні слід зрозуміти смислову будову віча. Ця інституція стає для територіальної слов'янської громади буттям, у якому кожна людина дістає право захищати свої інтереси і потреби публічно, «віч-на-віч». Через обговорення назрілих невирішених проблем громада на підставі принципів досягнення взаєморозуміння укладає «ряд» і формує обов'язкові для виконання, дотримання норми і правила співжиття.

Таким чином, з розвитком та зміцненням державності віче залишалося самостійним державним органом, який укладав «ряд» із князем, контролював його діяльність, змінював урядовців, виконував функції суду.

На українських землях віче було постійним органом влади, однак його рішення і повноваження в усіх землях Київської Русі не мали однакової сили. Уже в II половині XI ст. вирішальним чинником у Галичині й на Волині, Київщині Чернігівщині, на думку проф. А. Чайковського, стає боярство, у

Новгороді та Пскові – віче спрямовується і керується купецтвом, у Московщині (Суздальщині, Ростові) – провід бере князь [158, с. 57].

Підсумовуючи сказане вище, можемо стверджувати, що держави-поліси народжуються, розвиваються і зникають, але історично продукovanі форми інститутів влади лишаються назавжди тією силою, яку суспільство прагне зберегти. Віче у структурі державної влади стало постійним органом з розширенням своїх державних функцій. Початково віче формувало військову силу – тисячу воїнів, обирало воевод – тисяцьких, соцьких і десяцьких; пізніше, з покликанням князів-варягів, воно обирало князів, складало «ряд» і контролювало діяльність усіх адміністративних органів влади, за винятком управителя княжим двором. Форма державності давньоруських земель усього киеворуського періоду – це земля як союз волостей і приміських громад під владою старшого міста – стольного града з його основним інститутом влади – вічем. Демократична функція віча найбільш повно була виражена в Новгороді й найменше – в Суздальській землі.

2.3. Давньоруська сільська громада як осередок народовладдя у державі

Переважна більшість вітчизняних науковців досі з довірою і переконаністю дотримуються парадигми, що Київська Русь була феодальною, а отже, класово-антагоністичною державою, в межах якої влада належала князю. Князівський інститут вважається якщо не єдиним, то найбільш важливим творцем давньоруської держави. «Першим із давньоруських князів, які об'єднували під своєю владою Київ і Новгород, був Олег... Підкоривши 883–885 рр. деревлян, сіверян і радимичів, розширив територію Київської держави» [202, с. 19]. Оскільки ця думка стосовно формування державного устрою Київської Русі займає домінуюче становище, то й критику її потрібно розглядати як напрям сучасної юридичної думки. Гегель у цьому контексті писав, що «державний устрій ніколи не створюється окремими суб'єктами... Кожен народ має той державний устрій,

який йому відповідає й пасує» [100, с. 243]. Відомі російські історики XVIII–XIX ст. привласнили ім'я Київської Русі й змогли схилити на свій бік значну частину українських дослідників цієї проблематики, що унеможливило альтернативно розглядати походження нашої держави і права. Те, що «стара назва українського народу – «Русь» – була привласнена російською нацією й державою, – пише І. Лисяк-Рудницький, – має величезний вплив на спосіб мислення» [215, с. 44].

Саме тому слід розглянути істотну відмінність між територіальними сільськими громадами з їх народовладдям, які були первинними соціальними осередками Київської Русі, та общинами північно-східних земель, які стали соціально-економічним підґрунтям формування монархічного феодального устрою московської державності. Складність такого дослідження полягає в тому, що більшість провідних істориків дотримуються вже закріплених у наукових виданнях історії українського народу поглядів на періодизацію, утверджену радянською історіографією. І. Лисяк-Рудницький з цього приводу наголошує: «Радянська схема періодизації застосовує відому марксистську теорію суспільно-економічних формацій, згідно з якою людство ніби проходить через низку стадій – первісного комунізму, рабовласницького суспільства, феодалізму, капіталізму та соціалізму» [215, с. 3]. У наш час вельми поширене уявлення, що первісна община сформувалася після розпаду племінного устрою і стала розвиватися та утверджуватися як невід'ємний соціальний і господарський осередок феодального державного ладу. Сільська община у промосковській правовій думці – це перший етап соціальної самоорганізації, який зберігає ознаки патріархального життя, що уособлює турботу монархічної влади про підданих феодальної держави.

Однак проблема співвідношення територіальної сільської общини і територіальної громади як соціальних осередків формування держави і права, попри те, що вона є надзвичайно важливою для розуміння сутності державного устрою Київської Русі, часто вживалися як синоніми, навіть у

працях М. Грушевського. Зміна у розумінні сутності общини як певної форми соціальної самоорганізації та громади надзвичайно актуалізує тему цього дослідження. Врешті-решт, без аналізу відмінностей сільських територіальних давньоруських громад, розташованих на півдні, та північно-східних сільських общин неможливо зрозуміти народовладної державної самоорганізації Київської Русі.

Підкреслимо, що нація у своїй мові зосереджує основну увагу на мовному механізмі власної самореалізації. Термін «община» був запозичений з російської мови, а натомість в українській мові домінує термін «громада», «гурт». А. Пономарьов акцентує увагу на тому, що «згідно з традицією, сільська громада дивилася на своїх односельців як на певну спільноту, об'єднану багатьма зв'язками: культовими, моральними, а певною мірою і економічними; члени ж громади відчували свою відповідальність один перед одним» [270, с. 216]. Територіально-громадський сільський принцип моральності був породжений у давньоруській спільноті необхідністю взаємоповаги і взаємодопомоги.

У давньоруських сільських общинах північно-східних земель об'єктивний хід розвитку виробництва і споживання продукував комуналістську свідомість і спосіб життєдіяльності. Відомий російський дослідник культури Київської Русі Д. Ліхачов, характеризуючи общинний спосіб життя, наголошував, що мешканці північних і північно-східних земель самоорганізовувалися у великі патріархальні родини – общини, в яких особистість неминуче підпорядковувалася комунітарному, общинному способу життя. У сільських громадах південних та південно-західних земель, окрім сіверян і в'ятичів, праця на родючих ґрунтах, висока урожайність сприяли формуванню автономного сімейного дворогосподарства та розвитку індивідуалізму, поєднаного з ідеєю рівності, повагою до своїх сусідів, гостре несприйняття деспотизму, абсолютної монархічної влади [330, с. 229]. Літописець Нестор, характеризуючи спосіб життя полян, писав про них як мужів мудрих і розсудливих, які будують міста і дотримуються добрих

звичаїв [27, с. 8–10]. З огляду на сказане зрозумілими стають висловлювання М. Грушевського про «ліпших мужів», які поступово ставали носіями представницької влади.

Особистісний чинник у життєдіяльності давньоруської територіальної сільської громади можна розглядати як складову креативності соціальної структури. Родинно-сімейне життя набувало в сільській громаді різноманітних змістовних зв'язків із сусідами. Серед найвагоміших характерних рис життя окремих сімей та їх представників слід назвати такі: 1) конкуренція, змагання у творенні сімейного добробуту і сімейної власності; 2) моральна норма вільного висловлювання своєї думки у соціальному середовищі свого оточення. Полісне життя сільських і міських громад, об'єднаних у волость, розвивалося під впливом конкуренції сімейних дворогосподарств у продукуванні свого добротного життя з оптимістичним баченням можливості злагоди і миру. Базуючись на таких принципах життєдіяльності, у громадській свідомості селян і мешканців міст утверджувалася віра в те, що змагання індивідів призводить до спільного блага, до покращення добробуту всієї громади.

Постійні торговельні й культурні зв'язки південних та південно-східних слов'ян із грецьким світом сприяли тому, що їх світоглядно-політична свідомість утверджувалася й розвивалася не у замкненому життєвому соціальному просторі, а у жвавому творчому діалозі зі світоглядними ідеями давньогрецької спільноти. Крім того, міжнародна торгівля у тодішньому варіанті утверджувала взаємну довіру між купцями, а отже, і між населенням різних етнічних груп. Водночас це сприяло розвитку почуття етнополітичної та соціокультурної ідентичності мешканців руських земель. Самоідентифікація сільських слов'янських громад південних і південно-східних руських земель-полісів утверджувала народовладну традицію у формі віча.

Незалежного від будь-якого панівного владного тиску існування сімейних дворогосподарств та територіальних громад продукувало прагнення

до свободи. Ця риса етнічної психології південних мешканців давньоруських земель-полісів поєднувалася з духом терпимості до іншоетнічних культур, носіями якої були численні групи купців, які мали свої представництва в містах. Купецькі об'єднання користувалися публічно підтвердженим правом на свободу ведення торговельних справ.

Сільські громади давньоруських земель мали щільні економічні, культурні й політичні зв'язки з містами, що підтверджують дослідження провідних археологів України. Так, аналізуючи роль заліза у виробничих відносинах, В. Баран пише: «Залізодобувне і залізопереробне виробництво помітно зростає на етапі VIII–X ст. У період раннього середньовіччя (VI–VIII ст.) поглиблюється процес спеціалізації металургійного виробництва. Загальна тенденція розвитку залізної металургії наближає її до ринкових відносин» [48, с. 225].

Диференційований розвиток ремесел та промислів у давніх слов'ян сприяв активізації торгівлі, впровадженню грошового обміну, що призвело до становлення соціально стратифікованого суспільства з розвинутим індивідуалізмом. Подібна структура соціокультурного й політичного простору давніх слов'ян у переддержавний період репрезентує оформлення дихотомічного стану (індивідуальність і суспільство), що є передумовою творення держави і права. Характеризуючи такий стан соціуму, Ш. Монтеск'є писав: «Суспільство – це союз людей, а не самі люди» [243, с. 185].

Проблема індивіда та його взаємовідносин у суспільстві певний час залишалася поза увагою юридичної науки, хоча у певних аспектах була присутня у контексті суспільно-політичної теорії. Так, Ш. Монтеск'є у праці «Дух законів» обґрунтував ідею, що природне географічне середовище, зокрема клімат, впливають на різні форми державного устрою. Підпорядкованість наділеної свободою вибору людини законам природи є незалежною детермінантою, яка впливає на тип державного устрою.

Мислитель вважав, що природним станом людини, яка пристосувалася у своїй виробничій і побутовій сферах життя до природного середовища, є «мир», бажання жити у суспільстві, де панує взаємна добродійність. Підтвердженням цього є, наприклад, те, що полісні об'єднання давніх слов'ян іменувалися терміном «мир», в межах якого домінували добродійні стосунки. Власне, саме на цьому буттєвому ґрунті формувалося народовладдя у Давній Русі.

Територіальна громада слов'ян південних давньоруських земель розвивалася так, що вона не поглинала окремих індивідів, а творила сприятливі умови для свідомої діяльності у їх взаємодії. Продуктом свідомої діяльності політичного простору волості, або інакше «миру», ставала спільна думка, традиції, колективні настрої, які у звичаєвому праві Київської Русі неможливо визначити одне без одного. Згідно з теоретичною ідеєю формування держави Л. Тихомирова, «потреба свідомого, розумного порядку продовжує існувати, потребує свого задоволення. Пошук цих ширших і всеохоплюючих, мудрих норм порядку і є моментом зародження державницької ідеї. Людина, поза сумнівом, шукає власної правди, якою б вона не була грубою і нерозвинутою природно... на правді заснована всяка влада» [308, с. 32–33].

Зазначимо, що звичаєві права, випрацювані давніми слов'янами у тій політичній традиції, яка була утверджена в Київській Русі, були письмово і певною мірою юридично упорядковані в «Руській Правді». Це данина неповторному поєднанню в політичній, господарській і побутовій культурі моральності і свідомого прагнення давньоруської спільноти жити правдиво. Як елемент суспільно-політичної самоорганізації, правда супроводжує усі стадії становлення та розвитку Києворуської держави і звичаєвого права. Змістовно сенс правди перетинається і великою мірою супроводжується продукованим механізмом влади у формі віча. Тобто фактично індивідуально-суб'єктний контекст правди присутній у дискусії віч-на-віч, коли йдеться про визнання правоти чи неправоти окремої одиниці. Завдяки

доказу своєї правоти окремих індивід громади отримує від соціального оточення, з яким «віч-на-віч» з'ясовується суперечка, визнання цієї правоти. Соціальне оточення з'ясовує для себе віч-на-віч з індивідом правильний шлях досягнення порозуміння, згоди. Ми бачимо, що терміни «віч-на-віч», «правда» і «згода» відриваються від конкретного контексту носіїв особистого і колективного з'ясування правоти і набувають у суспільстві, іменованому «мир», статусу особливих політичних і пізніше державних категорій. Відповідно, виникає проблема наслідування традиції з'ясування правоти на спільному зібранні, яке стало владним органом держави під назвою віча. Зрештою, віче як суто традиційна за походженням політико-правова інституція перетворюється на державну інституцію.

З позиції філософії права Г. Гегеля ідея свободи може знайти підґрунтя в суспільстві, якщо воно стане формою морального життя. Саме це трапилося у давньогрецькому полісі в добу афінської демократії. Держава-поліс, сім'я, право як визначальні фактори спільної мети є водночас метою індивідуальності, а остання існує завдяки цій меті [101, с. 132–138]. Мислитель звернув увагу на те, що для демократичної самоорганізації суспільства характерним є поєднання міфа, мистецтва і політики, які мають спільні ідеї. У державотворчій народовладній традиції сільської Києворуської громади увічнені відповідні ознаки періоду трансформації слов'янського етносу у націю, міфа у початкову форму національної ідеології. «Нація – це така форма існування етнонаціонального організму, при якій існує чітка внутрішня структура і витворюються спеціалізовані підсистеми (інтелігенція, політична та господарська еліта тощо)» [276, с. 43].

Історичні факти засвідчують, що у східнослов'янському суспільстві структурно виокремились міські й сільські громади, провідні професійні ремісничі групи, купецькі, військово-охоронні (десяцькі, соцькі, тисяцькі), поважні люди, чия мудрість і моральність надавали їм духовної значущості. Своєрідною є також перехідна форма етнічної самосвідомості до національної. На основі полісного ранньодержавного устрою у слов'ян

формується билинний епос. Сучасні філософи звернули увагу на те, що «билинний епос виступав у ролі проміжної, перехідної світоглядної форми... билинні богатирі ніби приречені діяти саме так, а не інакше. Добрині наперед визначено знищити Змія, але це вже не жорстка підпорядкованість «невблаганному року» міфологічних героїв. Ця підпорядкованість виступає у билинах своєрідним естетичним (а не космічним) законом» [277, с. 13].

Отже, в ранньодержавний період давньоруська спільнота починає усвідомлювати свою політичну єдність. Дія основних билинних персонажів відбувається або на заставі, або в чистому полі, які дуже тісно скоординовані за допомогою образу дороги до Києва [214, с. 11]. Зміст давньоруських билин засвідчує, що сільські територіальні громади вже витворили міф і самоусвідомлення, щільно пов'язане з політичним центром давньоруських земель – Києвом. Водночас слід акцентувати увагу на тому, що природний просторовий центр билинного епосу – Київ, а природним часовим центром у ньому виступає період X–XII ст. – час розвитку Київської Русі [330, с. 227].

Давньоруські билини засвідчують трансформацію міфологічного етнічного мислення у державницьку національну ідеологію, яка дуже щільно пов'язана з головним атрибутом сільської громади – землею та військово-охоронною службою київського князя. Як бачимо, спроба інтегрувати землі-поліси у єдиний політичний простір із центром у Києві неминуче знайшла своє відображення у билинному епосі давніх слов'ян. Це означає, що державотворчий процес ставав результатом свідомої діяльності східнослов'янського етносу. Продуктом політичної свідомості, спрямованої на творення давньоруської держави, ставала суспільна думка, традиції, колективні настрої, пов'язані з билинним епосом, в якому «лежала ідея переваги «служби» над «молодецтвом» (повинності над почуттям)» [284, с. 149–150]. Ідеологічний напрям у давньоруському билинному епосі оперував насамперед поняттям індивідуального суб'єкта. Це означає, що індивід у межах давньослов'янської києворуської землі-полісу фігурував як домінуючий соціальний суб'єкт.

Водночас уся давньослов'янська билинна творчість просякнута державницьким характером. Фахівці, які досліджували билинний епос Київської Русі, акцентували увагу на тому, що головними персонажами виступають богатирі, які здійснюють свої подвиги у два етапи, причому з різними мотивами. Перший етап характеризується подвигами, що супроводжувалися винятково молодецькою вдачею і не були спрямовані на дотримання ідеалу державної служби. На другому етапі подвиги богатирів націлені на свідоме виконання свого державницького обов'язку. Е. Мелетинський вважає, що такий сюжет розгортання героїчної дії билинних персонажів характеризує вже не творення світу, як це властиво для етнічної міфології, а «світанок національної історії, устрій найдавніших державних утворень» [240, с. 276]. До цього слід додати й те, що мова давньоруського билинного епосу насичена термінами, які позначають географічні та історичні назви земель-полісів і держав, воєн і переселень народів [240, с. 276].

У билинах можна чітко простежити зародження та розвиток у східних слов'ян політичного мислення. Ранні наївні форми міфологічного мислення слов'ян тяжіли до поглибленого розуміння законів природи та її уявних духовних сил – божеств. Билинний епос упродовж усієї своєї історії зорієнтований на осягнення процесів спрямування політичного простору давньоруських земель до їх центру – Києва – як першопочаткового деміурга державного устрою. Отже, історія слов'янського етносу у билинах поступово перейшла у політичну і державотворчу площину. Трансформація билинного епосу характеризується змінами у поведінці героїв, що еволюціонує від спонтанної молодецької активності до усвідомленої службової.

Дослідники давньослов'янського билинного епосу звернули увагу на діалектичний взаємозв'язок особистості й суспільства, які неможливо вивчати одне без одного. Тому, вивчаючи билинно-епічну творчість давньоруської спільноти, дослідники тісно пов'язують описані там героїчні сюжети з початком київської державності та необхідністю захисту руської

землі. Билинно-епічна творчість базувалась на сюжетах боротьби давньоруської спільноти за єдину державність і єднання сил для спільного захисту своєї землі. Тому найбільш відомими персонажами у билинному епосі були Ілля Муромець – представник демократичних низів (прізвисько Муромець дослідники пов'язують не з містом Муромом, що вважається пізнішим нашаруванням на давньоруський текст, а від терміна «мур» – захисна стіна міста або від містечка Морівійська між Києвом і Черніговом), Добриня – представник боярської знаті (історичний прототип був дядьком князя Володимира Великого по матері – вусь), і Альоша Попович – представник священослужителів, які були у міських та сільських церковних храмах. Такий набір билинних персонажів об'єднує співучасників міської і сільської громад та окремо значущої соціальної верстви – священнослужителів. Захоплення діями цих билинних персонажів сприяло єднанню сільських та міських громад, які під егідою соціальної групи священнослужителів торували шляхи до державницького мислення і державницького життя. Характерним і майже традиційним сюжетом у билинному епосі давньоруської спільноти стає дієва форма боротьби зі злом задля спільного блага Київської Русі.

Особистість, що з'являється у билинному епосі, поступово трансформується у персонажа, який долає зло задля єднання всіх земель навколо стольного міста Києва. Саме тому події всіх билин починаються і завершуються в Києві [330, с. 227]. Такі дії билинних персонажів є типовим відображенням політичних поглядів найбільш передової частини давньоруської спільноти, для якої взаємини «особистість – суспільство» обов'язково акцентували на ролі у зміцненні державного устрою Київської Русі.

Порівняно з узагальненим баченням давньоруської спільноти в образі билинних персонажів-захисників державності народ-творець билинного епосу доволі тонко здійснив політичний аналіз тих суб'єктивних підвалин, які забезпечують державну єдність руських земель. Образи Добрині,

Муромця, Поповича в давньоруських билинах доволі близькі до того, що у феноменологічній традиції історії і теорії держави та права позначають як «типізація». Проте у билинному епосі героїка дій персонажів висвітлюється у своїй спонукальній функції, причому саме в державотворчому зрізі Русі.

У билинному епосі давньоруської народності через образи героїв бачимо, як формуються устої державницької ідеології. Дія билинних персонажів свідчить, що, по-перше, зв'язок між двома чинниками – характером домінуючої державницької культури і характером поведінки індивідів, які живуть у світі цієї державності, – має бути так само тісним, як зв'язок між свідомістю територіальних громад і свідомістю цих героїв; по-друге, такий зв'язок попри всі негаразди в державі існує, і носії різних типів спільнот, передусім міської та сільської, поділяють і схвалюють героїчні вчинки билинних персонажів. Історія поведінки билинних персонажів не була мотивованою суцільно державницьким змістом, вона ілюструє певний вид каузальності, що впливає з певного типу суспільного мислення народу.

Будь-яка політична система самоорганізації народу реалізує свої різнобічні інтереси у билинному епосі, одні з яких домінують, а інші залишаються на другому плані. Доба становлення Київської держави і правовідносин у суспільстві була не лише відображена у билинному епосі, а змістовно підкреслена героїчним ентузіазмом. Важливість факторів «шляху», на якому відбувається героїчна боротьба богатирів, та Києва – столиці Давньоруської держави і «матері всіх земель руських», полягає в тому, що вони модифікують переважаючі види значущості, які переплелися з державницьким інтересом.

Аналізуючи три основні персонажі билинного епосу часів Київської Русі, можна підсумувати, що процес державотворення і націотворення має вельми складний характер і не може розглядатися як функція окремих соціальних груп, навіть таких загальних, як турбота про охорону давньоруських земель. Зазначимо, що процес успішної адаптації суспільної свідомості до політичного життя в межах Київської Русі неможливий, якщо

внаслідок трансформації етнічної міфології не формується державницька світоглядна орієнтація, установка. «Держава виникає тоді, коли є нація (хоч і в зародковому стані), це свого роду каркас, який забезпечує цілісність нації при високому рівні її структурованої диференціації» [276, с. 37].

Показово, що основні билинно-епічні персонажі мали щільний зв'язок з найбільш значущими соціальними групами. Типовий представник сільських громад Ілля Муромець відтворив у билинному епосі новий спосіб самореалізації, він перероджується ніби задля нового державницького світу, в якому Київ є його центром, зберігаючи свою молодецьку свободу, торував новий державотворчий шлях своєю героїчною вдачею. Природно, що поряд із представником сільських громад у билинному епосі постає і представник міської знаті – Добриня. Отже, зміни, які відбувалися у самосвідомості руської спільноти у процесі державо- і націотворення, можна простежити в билинному епосі. Вони засвідчують, що внутрішні трансформації самосвідомості суб'єкта державотворення відтворюються у політичному просторі руських земель, що опинилися на геополітичній арені в момент зміцнення державного устрою Київської Русі. Власне, на політичному просторі руської землі зміст життя поступово трансформується у державницький, і ця внутрішня зміна соціальних суб'єктів державотворення (міських і сільських громад, значущої соціальної сили духівництва) є важливою складовою державного устрою.

Слід підкреслити, що билинний епос киеворуської спільноти започаткував державницький світоглядний імператив переконань, який став ядром практичної діяльності й поведінки людей. У свідомості билинно-епічних персонажів формується поняття держави та розуміння сенсу політичного центру державного устрою, яким був Київ.

Підсумовуючи сказане, слід зауважити, що у давньослов'янських територіальних громадах поряд із виокремленням сім'ї як первинної дворогосподарської одиниці відбувався процес соціальної автономізації людини від громади. Наслідком цього є процес персоніфікації індивідів та

розвиток особистої свідомості і самосвідомості. Народжується соціальна структура територіальної громади, в межах якої окремі індивіди завдяки своїм більш значним для сім'ї і громади здібностям виділяються та заслуговують на підвищену громадську увагу. Ще у переддержавну добу давніх слов'ян, які мешкали на руських землях, зароджується політична самоорганізація нового типу з вирізненою системою морального авторитету окремих індивідів. Це доба, коли сім'я та індивід уже звільнилися від старих родоплемінних традицій, норм поведінки, від кровоспорідненої обмеженості, що давало змогу повніше реалізувати свої творчі здібності, використати всі можливості для забезпечення вищого добробуту. Водночас цей процес сприяв віддаленню індивідуального і сімейного стилів життя від нормативних, властивих племінній самоорганізації.

Висновки до другого розділу

Поляни, древляни та інші спільноти давньоруських земель, самоусвідомлюючи себе з позицій власної ранньодержавницької самоорганізації, мають вплив сусідських земель-полісів та спільні культурно-господарські, мовно-культурні і геополітичні фактори. Спільні інтереси міських і сільських територіальних громад з їх вічевою формою народовладдя зумовлюють їх політичне самовизначення у власному бутті. Наявні в їх структурі військово-охоронні інститути влади – тисячі, сотні і десятки воїнів на чолі з тисяцьким, соцьким і десятником демократизують ранньодержавну єдність. Доведено, що народовладний характер віча і військово-охоронних структур постає у загальній цілісності землі-полісу як ранньодержавного утворення.

Взаємозв'язок традиційної форми народовладдя міських і сільських громад та пам'яті про віче як інститут вияву спільної владної волі глав сімейних дворогосподарств забезпечує цілісність державницького життя,

визначення його як свого власного, незалежного від волі інших громад. Це призводить до владного самовизначення.

Віче як найперший і традиційний для всіх давньоруських земель інститут державної влади забезпечує цілісність земель-полісів, їх способу життєдіяльності, перспектив розвитку інших інститутів влади. На підставі системного і комплексного аналізу державно-владних функцій віча показано, по-перше, що його повноваження в різних землях Київської Русі були не ідентичними; по-друге, в уряді різних земель цей інститут репрезентував демократичну традицію і альтернативу монархічному інституту князя і аристократичному – боярській думі. Демократична функція віча найбільш повно була виражена в Новгороді і найменше – в Суздальській землі, де князь представляв монархічну гілку влади, а в Галицькій землі переважав інститут державної влади, який можна назвати аристократичним. Водночас князь не мав абсолютної влади у жодній руській землі.

Серед основних державно-владних функцій віча виділено, по-перше, обрання кандидатури на посаду князя, укладання з ним «ряду»; по-друге, зміщення князя, який не дотримався угоди з вічем; по-третє, призначення тисяцького і контроль за його державницькою військово-охоронною службою. Віче визначається як генеральна асамблея населення столярного міста. Роль віча у формуванні державності Київської Русі та розширенні інститутів влади була історично стадіальною в розвитку владних повноважень. На першому етапі, коли руські землі не були об'єднані у військово-політичні союзи, віче кожної землі виконувало свої власні владні функції, які не стосувалися сусідніх земель. На другому етапі – знаходилося в процесі переходу від справ відособленого життя кожного міста до вирішення спільних справ, які торкалися інтересів усіх міст землі. Історично друга стадія формування владних повноважень віча давньоруських земель обмежується IX–X ст. Для цієї стадії притаманні нові владні функції віча, зокрема вирішення питань охорони всієї землі-полісу, налагодження внутрішньої торгівлі, будівництво доріг і мостів, ринкових площ,

налагодження співпраці з волостями. Для третьої стадії розвитку владних повноважень віча стольного міста землі-полісу притаманні такі характерні риси: виокремлення цієї форми влади в самостійну, зібрання усіх дорослих громадян міста і закріплення звичаєвої норми рівності прав усіх присутніх. Ця стадія характеризується закріпленням звичаєво-правової норми визнання всіма територіальними громадами землі-полісу владного рішення віча стольного міста. У Лаврентіївському літописі чітко вказується, що рішення віча стольного міста було обов'язковим для виконання пригородів. Приміські віча за нормальних умов життя не мали державних функцій, а вирішували лише господарські справи. Головну роль на зібранні громади стольного міста відіграють не старійшини, а більшість співучасників, що характеризує його демократизм. Після хрещення Русі на вічі присутні й духовні особи, які мали рівні права з громадянами.

Звичаєво-правові відносини віча та інституту князя розглядаються у контексті вирішення військово-охоронних справ, призначення князя, укладання з ним «ряду», питання збору данини, співпраці з тисяцьким, а також призначення урядовців з боку князя для виконання своїх функцій. Через неоднорідний розвиток торгівлі та геополітичне розташування земель-полісів їх урядові інститути мали неоднаковий владний вплив. У деяких землях-полісах віче віддавало князю більше владних повноважень, у деяких – менше. Спільним було те, що адміністративні владні інститути земель-полісів мали дуалістичну природу, оскільки певні посадові особи призначалися вічем, інші – князем. Резиденція князя мала свою власну адміністрацію, до призначення якої віче не мало жодного стосунку. Головний керівник князівської адміністрації з певним часом став виконувати фінансово-адміністративні функції і в деяких випадках виконував судову функцію. У місцевій адміністрації стольного міста землі-полісу владу князя репрезентував посадник. Місцеві територіальні громади, які були підпорядковані вічу стольного міста, були частково підпорядковані

посаднику, але здійснювали свої життєві функції, в тому числі господарські, через обраних ними осіб.

Віче, князь і бояри спільно вирішували справи шляхом порозуміння. В міру розвитку державних інститутів влади Руських земель відбувався процес формального упорядкування взаємовідносин між вічем і князем. Спираючись на численні свідчення літописних джерел і висновків дослідників історії держави і права, утверджується теза про верховенство владних повноважень віча, яке визнавалося князями. Київське віче близько п'ятдесяти разів змінювало князів. За ініціативою віча було усунено з посад чотирнадцять князів Києва і близько десяти разів віче підтверджувало право на князювання кандидата за заповітом.

РОЗДІЛ 3 ІНСТИТУТ КНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ

3.1. Генеза статусу князя в структурі державної влади Київської Русі

Державницька культура Київської Русі є не лише частиною загальноцивілізаційного надбання цивілізації, а й духовною основою осмислення теперішнього та майбутнього життя нації. У центрі уваги сучасної юридичної науки перебуває не тільки теперішня практика розбудови національної держави і права зі всіма його позитивними та негативними для суспільства реаліями, а й аналіз сучасного стану крізь призму історії формування державного устрою, зокрема й Київської Русі. Нігілістичне ставлення до визначних народовладних традицій національної історії державотворення ставить під сумнів і саму можливість творчого розвитку теорії та історії держави і права, політичних і правових учень.

В одному з підручників з історії держави і права України подано таке визначення давньокиївської держави: «За формою вона вважалася ранньофеодальною монархією і ґрунтувалась на принципі сюзеренітету-васалітету. Очолював державу великий князь» [202, с. 23]. Отже, з цього визначення бачимо, що інститут князя у структурі державної влади Київської Русі має найвищий статус. Він вважається, по-перше, єдиним творцем держави, по-друге, його влада обов'язкова для всіх міст і всіх соціальних верств.

У більшості навчальних посібників з історії держави і права України однією з найбільш репрезентативних парадигм теоретичної інтерпретації історії формування державного устрою Київської Русі є така: розвиток феодальних елементів у суспільно-політичному ладі, а також переростання органів племінного управління в державні призвели до перетворення союзів

племен у «княжіння» і «землі» державного зразка [202, с. 18; 178, с. 39; 159, с. 65]. Подібна схема є хибною і не відповідає історичним реаліям.

Г. Вернадський має рацію, коли пише, що в Київський період устрій «торгового капіталізму», «монетарна економіка» переважали над «натуральним господарством», що «в Київській Русі існував впливовий політичний компонент, якого не було на Заході, – місто» [89, с. 16].

Усі ці політично важливі фактори державотворення Давньої Русі у вітчизняній історії та юридичній науці недооцінювалися. Тому державність Київської Русі, її право, віче як політичний інститут народовладдя сьогодні неадекватно осмислені й витлумачені. Така світоглядно-ідеологічна і національна українська недалекоглядність притаманна не лише марксистським теоретикам, а й тим, хто сьогодні з патріотичних міркувань готує і видає підручники з історії держави і права України.

Історики царської Росії протягом XVIII–XIX ст. плідно зорієнтували свідомість українського народу на ключові позиції імперської монархічної московської держави, яка ніби несла в собі культурно-політичні, правові та державницькі традиції Київської Русі. Сформована російськими істориками сутність державного ладу Київської Русі, що «трансформувався» на весь простір колишньої Російської імперії та Радянського Союзу, має загалом дуже спрощений і необ'єктивний вигляд. Єдиновладним правителем Русі дослідники проголосили князя, а державний устрій та правовідносини назвали феодальними.

Характеризуючи своєрідність тлумачення російськими вченими державного устрою Київської Русі, відомий історик і патріот України Д. Дорошенко писав: «Московські князі, походячи самі з Рюрикового дому, що панував колись у Києві, вважали себе прямими спадкоємцями Київських князів і заявляли претензії на всі землі, що колись належали до Київської держави» [138, с. 19]. Така схема української історії, зазначав Д. Дорошенко, панує у наукових курсах російської історії і в підручниках для її вивчення.

Своєрідне бачення варязького елемента у формуванні державного устрою руських земель пропонує Л. Гумільов. Він вбачає у Рюрику нащадка росомонів – етносу, який розчинився у спорідненій новослов'янській культурі. «Рюрик був варяг (це продукт із етносу Русі)» [122, с. 175]. Ця гіпотеза, на наш погляд, має певні підстави і може бути підтверджена в подальшому дослідженні слов'янського етногенезу в IV–VIII століттях. Проте суспільство, яке розвивається під впливом різних чинників, особливо геополітичних, як доволі складна система може мати безліч варіантів своєї самоназви.

Наразі немає в історії держави і права України єдиної концепції появи варягів та їх вживання в суспільно-політичну систему руських земель. Важко відокремити різні слов'янські етнотериторіальні групи, які мали автономні форми самоорганізації зі своїми сусідами. Тогочасні процеси політичного самоконструювання і ранньодержавницькі самоорганізації були обтяжені сусідськими зв'язкам з іншими країнами, тобто певною соціокультурною спадковістю. Про це засвідчує висновок Л. Гумільова: «Насправді конунги не були друзями слов'ян-русів, хоча на початку мали союзницькі зв'язки, потім були суперниками, пізніше – васалами євреїв-рахдонітів» [122, с. 175]. Внутрішній конфлікт, який виник через незадоволену потребу варяг, урешті-решт призвів до недовіри щодо єврейських купців Хозарії. З іншого боку, «у 860–880 рр. уряд Аскольда і Діра був настільки могутнім, що міг не рахуватися з політикою сусідньої Хозарії».

Давньоруські міста формувалися в основному з торговельних і ремісничих верств населення. Найпевніше, мешканці давньоруських міст жили в народоправному соціокультурному і політичному середовищі. Звичайно, вони не усвідомлювали демократичності політичного устрою, оскільки в них не було ні знань, ні уявлень про можливість існування альтернативних державних устроїв. Інший бік справи полягає у тому, що в територіальних громадах на першому плані знаходилася не уявна політична

свобода, а реальна свобода сімей-дворогосподарств. Народовладна традиція була настільки укорінена в політичній культурі, що її взагалі не помічали.

Давньоруські князі вперто і настирливо прагнули нав'язати українській народності свої принципи державного управління та сформувати монархічну владу. Досягти цієї мети князям не вдалося, тому що давньоруські міста мали не лише традиційну народовладну культуру, але й значні військові дружини, завдяки яким східним слов'янам вдалося зберегти народовладний державний устрій.

Зауважимо, що історія держави і права України особливо чутлива до ідеологічних політичних та геополітичних вимірів сутності Києворуської держави. З погляду прихильників московської історії держави і права Київська Русь, по-перше, перебувала у перехідній фазі від племінного до феодального державно-правового устрою; по-друге, логіка її розвитку визначила московську державність і загальне спрямування російської царської системи правовідносин, у межах яких великий князь був монархом. З методологічного погляду такий концептуальний підхід до ролі князя у формуванні та збереженні на певній стадії цілісності московської державності вкладається і в генетично-династичний метод. Д. Дорошенко писав: «У поняттях російської історіографії ще в половині 18-го віку утвердилось представлення одної «руської» держави, що, зародившись, мовляв у Києві, потім продовжувала неперервно своє існування під владою одної династії, тільки міняючи місце осідку столицю: спочатку Київ, потім Володимир, далі Москву, нарешті Петербург» [59 с. 19]. У такий спосіб захисники московської державності утвердили в історичній та юридичній науках парадигму генеалогічної московської династії з Києва.

Базуючись на цій концепції, істориками здійснювалось цілеспрямоване фальшування історичних фактів та спотворення ідеї народовладного устрою Київської Русі. Крім того, російські науковці, які досліджували історію державотворення Давньої Русі, утвердили періодизацію державності, виділивши «феодальну формацію» на руських землях. Принципово важливим

є те, що в Київській Русі не існувало феодальної залежності селян; численна маса сільських дворогосподарств виступала як самостійна соціально-економічна і політична одиниця, яка була співносиєм владної волі сільського віча. «Із юридичної точки зору, – пише Г. Вернадський, – земля в Київській Русі була єдиним типом приватної власності. Угоди стосовно землі не зустрічали будь-якого впливу феодального втручання... У руській практиці були впроваджені кодифікації візантійського законодавства... обмеження були не з боку феодального закону, а із загальноприйнятих уявлень про закон і справедливість» [89, с. 184]. І. Лисяк-Рудницький акцентує увагу на тому, що «Середньовічна «Русь» спочатку не мала феодальної структури» [215, с. 41]. Маніпуляція історичними фактами формування Давньоруської держави та необ'єктивне визначення у її владній структурі ролі князя призвели до того, що «стара назва держави українського народу – Русь – була привласнена російською нацією і державою... Таким чином, новітню Україну позбавляють історичних підвалин, і вона, так би мовити, зависає в повітрі» [215, с. 49].

Розуміння монархії у московській державі опосередковується соціальною структурою суспільства, яке, на жаль, не мало традиційної культурної та підприємливої аристократичної верстви, яка в Київській Русі поділяла владу в єдності з народом у формі віча. Г. Волков, аналізуючи політичні погляди Пушкіна, Чаадаєва, інших письменників, зазначає, що вони були переконані у відсутності феодалізму в Росії у тому вигляді, як він існував у європейських країнах, де мала місце незалежність феодалів від центральної влади. Вони вважали, що аристократія європейських країн від самого початку формування монархічного державного ладу, по суті, правила країною і відіграла важливу роль у структурі влади. Організацією управління в державі займалися «фаворити», «халіфи на час» [96, с. 136–140].

Територіальна громада міста-поліса відчуває і усвідомлює свою спільність лише через ставлення до іншої, сусідської спільноти, яка межує з

нею, тобто до іншої, «чужої» землі і громади. Це означає, що кожна сім'я, сільська громада, міські соціальні верстви та їх індивіди почувають себе представником своєї «землі» лише у протиставленні спільнотам інших земель. Доречно зауважити, що формування Руської держави у суб'єктивному та об'єктивному контекстах зумовлювалося назвою «Руська земля». Річ у тім, що як тільки виникає поділ землі між культурно спорідненими територіальними спільнотами, які не вбачали у своїх сусідах ворожого світу, що розгортає свій життєвий простір у інший, не свій, чужий, але не ворожий, окремі землі-поліси усвідомлювалися їх спільнотами як еквіваленти, духовно споріднені єдиною міфологією і культовою практикою. Тому представники різних земель-полісів, здійснюючи обмін, виступають в ньому не як вороги, а як сусіди. Сформована культура добросусідства поступово набуває чинності у відносинах із представниками різних давньоруських земель-полісів.

Тут виявляється одна з фундаментальних для державотворення обставин. Її суть полягає в тому, що заселена і освоєна земля стає власністю, яку потрібно захищати. Л. Ребет пише: «Земля бо має тенденцію виступати як окреслена одиниця. Вона, творячи спільну базу життя, дає основи для політичної, господарської і національної єдності» [279, с. 88]. Розгортання територіальних поселень та їх зв'язки впритул підводять їх мешканців до необхідності створення надійних суспільних механізмів, спрямованих на упорядкування всіх сфер життєдіяльності спільноти в межах міста-поліса, пізніше землі-поліса і, насамкінець, на всьому просторі давньоруських політично автономізованих земель.

Разом зі зростанням міст на давньоруських землях зростали й можливості взаємодії міського і сільського населення. Соціальна сила сільської територіальної громади – це об'єднані сімейні дворогосподарства, які використовували знаряддя виробництва, продукувані ремісниками у місті, з котрими здебільшого проводили натуральний обмін продуктами. У межах великого міста-поліса це – об'єднання десятків тисяч людей, які виробляли і

виносили на ринок найрізноманітнішу продукцію для обміну. Продуктивні сили, що формувалися в цих межах, потребували розширення ринку і водночас поглибленої співпраці з організаціями, упорядкування та охорони ширшого соціокультурного простору. Об'єднані соціально-культурні продуктивні сили формують якісно нову силу – політичну з її військово-охоронною структурою та охоронними укріпленнями городищ і міст. Пізніше в Київській Русі містом називали будь-яке поселення, яке було обнесено фортифікаціями [185, с. 34–35]. Фортифікаційні споруди навколо міст будувалися силами населення землі-полісу, і тому вони були власністю всієї полісної громади.

Ранній період українського державотворення знаменувався виникненням окремих територіально-політичних об'єднань, які формували державні інституції, владу, спосіб самоврядування й прямували до великомасштабного об'єднання. У той час, коли окремі політичні територіальні об'єднання ще знаходилися на стадії концентрації влади й внутрішнього ринку, поляни з центром у Києві уже набували ключового значення в організації зовнішньої торгівлі і зайняли домінуючу позицію серед усіх земель-полісів, які були розташовані на теренах України.

Формування Київської Русі припадає на той час, коли Західна Європа була охоплена політичною боротьбою Карла Великого за об'єднання германських племен у єдину державу. Принципово важливим періодом для Східної Європи О. Пріцак вважає другу половину IX ст., коли «Київ і території нинішньої України з'явилися на історичному овиді» [275, с. 98–99]. Провідною політичною силою, зацікавленою у формуванні Давньоруської держави, виступили заможні верстви міст, градів і сільських поселень, які долучились до внутрішньої та зовнішньої торгівлі за домінуючої ролі купецьких корпоративних об'єднань, які були вкорінені в соціально-економічну, культурну і, головне, політичну систему Русі.

Аналізуючи побудову, структуру та діяльність торговельних товариств, В. Ключевський зробив висновок, що Давня Русь виробила специфічну

форму торговельного братства, в якому поєднувалися не капітали, а особи на основі спорідненості, сусідства і нероздільності майна. Під керівництвом голови братства невідокремлені родичі вели торговельну справу не як кооператори-помічники, а як підлеглі агенти господаря. Така форма кооперації засвідчує, як потреба колективної діяльності винайшла життєздатні форми і для торговельного братства в цілому, і кожного його члена зокрема [174, ч. 1, с. 46].

Доречно нагадати, що для слов'янського етносу того часу дворогосподарство, дім, двір були специфічною формою організації життя сім'ї у складі громади. Високо оцінюючи роль сім'ї у формуванні основ Української держави, Б. Попов наголошує: «Дім утворює сім'ю – ядро етнічної культури. Дім виховує, навчає, надихає, дає людині життєву силу. Значення дому і світу, життя і діяльності, спільності й суспільства утворюють головний нерв культурного поступу... Соціальну свідомість продукує і Дім, і Світ» [329, с. 7]. Слов'янська людність тривалий період ранньодержавного життя вважала Дім первинною підставою життя, і дворогосподарство стояло осібно зі своєю індивідуальною життєдайною для людини місією. Тому не дивно, що й купецькі родини дотримувалися традицій дворогосподарування під зверхністю глави дому, аби спільною працею покращувати свій добробут. Ця етнічна традиція зумовила той факт, що давньоруські купецькі родини не перебували у складі міжетнічних торговельних корпорацій, які на той час були в містах Русі, особливо в Новгороді, Києві, Чернігові тощо.

Саме така політична система організації українського народу зумовила той факт, що упродовж IX – на початку X ст. політична залежність земель від влади київського князя була ще дуже слабкою: значна частина народів Київської держави перебувала тільки під зверхністю, а не під владою Києва [119, т. 1, с. 422]. Аналізуючи та характеризуючи процеси становлення і трансформації купецьких братств і стратегічні напрями розвитку торгівлі на Русі, О. Пріцак визначив три етапи формування купецтва Київської Русі, два

перших – волзький (839–930 рр.) та дніпровський (930–1036 рр.) – знаменуються тим, що «руси володіли переважно торговельними шляхами, а не територіями; вони збирали данину й контролювали торговища уздовж двох основних шляхів» [275, с. 99].

На третьому етапі політичного й торгово-економічного життя зовнішньоторговельна єдність надає чинному політичному звичаєвому праву певної зовнішньої конструкції, у якій утверджувалися ті цінності, які несли торговельні корпорації з їх військово-охоронними підрозділами. Для формування Києворуської держави потрібна була внутрішня політична й економічна єдність руських земель і міст-центрів навколо єдиного політичного центру, яким ставав зручно розташований Київ. Внутрішня політична єдність була необхідною передумовою і підставою для еволюційної трансформації земель-полісів у державу. Державна єдність Київської Русі надавала населенню певну можливість усвідомлювати нові принципи свого буття, правила, що визначають політичний статус людини і народу, міста, града і сільської громади, держави і різних форм господарської асоціації людей. Третій (київський) період формування політичних об'єднань купецтва знакових міст, що розташовані на перехрестях торговельних шляхів, згідно з висновками О. Пріцака, «знаменував собою початок культурної консолідації Русі й спробу її «націоналізації» [275, с. 99].

Формування купецьких об'єднань та забезпечення торговельних шляхів, що проходили через Русь, сприяли створенню інфраструктури торгівлі та міжнародному визнанню руського купецтва і держави – Київської Русі, яка постала внаслідок визрівання зацікавлених у політично міцній національній державі. Формування держави за активної позиції купецтва і запрошених варязьких князів сприяло підписанню князем спільно зі світлими князями, боярами та «ліпшими мужами», які входили до складу делегації й представляли місцеву владу віча, ряду міждержавних торговельних договорів. Ще на початку X ст. у договорах Русі та Візантії вказувалось, що Русь із греками має давні договірні зв'язки [24, с. 13].

Отже, з одного боку, майнове розшарування у слов'янських общинах, з другого, – формування політичної еліти, якій довіряли, підтримували та на яку покладали обов'язки і надавали право на підготовку укладання різного рівня договорів, сприяли появі у давньоруському суспільстві прошарку еліти з новим статусом.

У загальному визначенні соціальний статус – це місце особи, яке вона займає у суспільстві відповідно до віку, статі, походження, професії, сімейного стану тощо. Слід відрізнити вроджений статус і набутий у суспільстві внаслідок освіти, праці, професійного рівня, політичних та економічних здібностей. Основним соціальним осередком первинного набуття статусу є сім'я, в межах якої індивід продукує в собі необхідні для суспільства і сім'ї соціальні якості. Особа інтерналізує загально визнані у суспільстві норми, цінності, погляди, уявлення, внаслідок чого соціокультурні нормативні вимоги до поведінки стають складовою її мотиваційної сфери. Для цього дослідження важливим є те, що розгорнута соціально-філософська і соціально-психологічна концепція дає можливість об'єктивно змодельовати процес становлення звичаєвих норм права і влади у Київській Русі. «Влада, – пише Л. Тихомиров, – виникає для підтримки порядку, який регулює відносини між людьми у суспільстві. Влада стає силою, що здійснює у суспільстві й державі вищу основу правди» [308, с. 13]. Слід зауважити, що в Київській Русі формування звичаєвого права завершилось його писемним упорядкуванням у документі під назвою «Руська Правда».

Власний знак, що його несе в собі слово «правда», зачіпає життя людей і певною мірою природу держави. Відомий вітчизняний філософ С. Кримський, аналізуючи походження слів, писав: «Серйозного філософсько-гносеологічного переоцінювання потребує розуміння фактора слова, зведеного за традицією лише до матеріальної оболонки думки. Але слово – не просто засіб чи матеріальне вираження думки, а й онтологічний принцип осмислення буття, звістка із світу створеного у світ, що творить

універсальний символ зв'язку між речами, ідеями, іменами. Слово розкриває... стан життєдіяльності і свідомості людей» [331, с. 526]. У семантиці слова, яке ми аналізуємо, слід виділити дві його складові: «прав» і «да». Аналізуючи можливості використання цього сполучення слів, слід згадати про те, що наші предки – давні слов'яни – виробили народовладну форму у вигляді віча. Цей термін щільно пов'язаний із висловом «віч-на-віч». Люди вирішували питання своєї правоти віч-на-віч і запитували у громади: «Я правий?». Відповідь «да» означала правоту. Якщо рефлексія почуття правоти людиною чи будь-яка форма суб'єктивної свідомості розглядає спірне питання у публічній формі, то дискурс завжди закінчується визнанням чи невизнанням правоти.

Інакше кажучи, семантика слова «правда» – це власний іманентний розвиток народовладдя в межах територіальної громади, де люди віч-на-віч з'ясовували бачення правоти чи її відсутності. Як частина цілої нормативна культура слова «правда» має певну висхідну точку, яка є результатом та істинністю того, що передувало цьому й що також визначає як доказ правоти у суб'єктивній рефлексії громади. Для державного устрою Київської Русі була б неможливою дефініція «руська правда», якби не існувало вічевого устрою і не було публічного доказу правоти тієї чи іншої людини, яку хтось запідозрив у здійсненні вчинку, котрий не відповідає етичним нормам взаємовідносин. Визначення дефініції «руська правда» впливає з етимології слів «руська земля» і «правда», принаймні виводиться звідти й абстрагується з конкретних випадків, в основі яких лежать почуття і уявлення людей про існування провини і правоти окремих людей. Отже, саме становлення назви «Руська Правда» виходить за межі правознавства; формування цього поняття зумовлене реальною дійсністю і його слід сприймати у контексті вічевого устрою держави.

Етимологічний та семантичний екскурс в історію становлення слів «правда» і «віче» в період формування державності Київської Русі застосовується нами як спосіб виявлення особливостей давньоруської мови,

яка фіксувала наявність державницької культурної традиції. Слово «правда» у давньоруській мові, по-перше, виражає і фіксує свій зв'язок з державою, її правовідносинами; по-друге, воно виражає об'єктивні процеси дійсності вічевого державного устрою. Розуміння змісту слів «віч-на-віч» і «правда» стало об'єктивною підставою для державницького словотворення. У цьому контексті Г. Гегель писав: «Право за формою своєї чинності у певній державі – це авторитет закону» [100, с. 19]. Тому слід відзначити універсальний характер соціально-культурних нормативних функцій слова «правда» у сучасній українській ментальності, що сприяє продукуванню нових правових норм, які лише відносно завершують систему права, здатного взяти на себе функції саморегуляції.

Говорячи про систематизацію звичаєвого права, яке склалося упродовж декількох етапів і було трансформоване в Київській Русі в «Руську правду», маємо на увазі й те, що його норми спочатку були укорінені в етнічній суб'єктності як моральнісні засади, які об'єднували думки всіх представників територіальних громад, їх різних соціальних груп, включно й тих, хто від імені народу реалізовував його владну волю. Тому територіально-полісній об'єднання руських земель переростали у суспільно-політичні об'єднання, формували свою владну волю, свою власність і свою «правду», тобто звичаєві норми. Влада і власність у межах руських земель оформлялися спочатку в опосередкованій формі у вигляді «договору», який називали «рядом». Гіпотетично можна зробити висновок, що в містах різні ремісничі кооперації селилися в один ряд, утворюючи вулицю, а вуличні громади не були складовою частиною первинної ланки, оскільки вони склалися з «рядів», – вважає Г. Вернадський. Водночас термін «ряд» у політичному житті Київської Русі означав форму співпраці між вічем, князем та іншими владними структурами.

Н. Полонська-Василенко акцентує увагу на тому, що обраний народом князь мусив «домовитися з ним, укласти «ряд» [268, т. 1, с. 217], і приступав до виконання обов'язків князя, захисту руської землі після укладання ряду з

вічем. Зазначимо, що згідно з юридичними принципами, укладання договору вимагає згоди двох сторін, які реалізують владну волю. «Ряд» як феномен державного життя князя і віча в Київській Русі відповідно до концепції права І. Канта можна вважати «консенсуальним контрактом» [163, с. 120–122]. Така колізія, коли обраний народом князь приступав до виконання обов'язків лише після укладення договору («ряду»), є практично реалізацією звичаєво-правових норм, які підтверджувалися у присутності «ліпших мужів» міста у формі «ряду». Саме в ньому владна воля народу передається князю і, маючи юридичну силу, стає легітимною.

Коли розглядати взаємовідносини князя і віча у контексті звичаєвого права, а не як державницьку нормативну систему, можна однозначно стверджувати, що народ лише обирав князя, а його конкретні владні обов'язки завжди визначалися на переговорах «ліпших мужів» у той спосіб, який звався «ряд». «Держава, – писав Гегель, – це дійсність моральної ідеї, моральний дух як очевидна самій собі ясна субстанційна воля, яка мислить і знає себе й виконує те, що вона знає й скільки вона знає» [100, с. 213]. Територіальні громади руських земель-полісів усвідомлювали відмінність свого буття від тих, хто їм загрожував не тільки практично, але й теоретично; виділили себе в геополітичному просторі теж не тільки практично, але й теоретично, а отже, право обирати провідника військово-охоронної служби руських земель полісна громада стольного міста традиційно закріпила за собою. Владна воля територіальної громади землі-полісу, концентруючись у стольних містах, у звичаях мала своє безпосереднє існування, а в «самосвідомості одиначної людини, її знанні й діяльності – своє опосередковане існування» [100, с. 213].

«Ліпші мужі», «старійшини», інші авторитетні у місті люди, формуючи основні інституції держави, репрезентували владну волю своєї громади у домовленості з князем («ряд»). Владна воля кожної з інституцій підпорядковувалася спільній волі громади через віче. Саме цей поділ владної волі між гарантами публічної свободи – віче, його представниками і

найманам на військово-охоронну службу князем – стали основою міцності держави, що базувалася на договірній основі.

У структурі Київської Русі існували відносно автономні землі-поліси, до яких відповідно входили первинні територіальні громади міст і сільських районів. Єдиним органом загальноруської влади був князь, якому «ряд» доручав охорону руських земель та визначав розмір платні, термін дії угоди та обумовлював межі його владних функцій, що полягали у дотриманні загального інтересу всіх територіальних громад та збереженні особливих інтересів кожної соціальної верстви суспільства.

Поняття «ряд» у процесі трансформації стало основою для нового словотворення українського державницького лексикону. Так, слова «уряд», «урядувати», «урядовий», «порядкувати» тощо найповніше зберегли у своїй лексиці давньоруську державницьку мову. У слові «уряд», первинне значення якого походить від давньоруського «ряд», праукраїнська спільнота узагальнює державотворення. Кожне нове українське слово, яке походить від киеворуського «ряд», – це результат освоєння й привласнення державних інституцій влади.

Киеворуське звичаєве право у своїй основі було природним. По-перше, давньоруські територіальні громади жили упорядкованим життям у гармонії з довкіллям. По-друге, новий спосіб політичної самоорганізації територіальних громад утверджував модель соціальної справедливості. Осмислити означену вище модель життя східних слов'ян можна крізь призму концепції Т. Гоббса та Б. Спінози, суть якої зводиться до поєднання або збігу природного способу життєдіяльності з природною закономірністю [104; 105; 301, с. 108–121]. Важливо зазначити, що таке поєднання у владні структури територіальних громад забезпечувало підтримку порядку і миру у соціокультурному середовищі. Дотримання правопорядку відбувалося не під дією римського права чи інших юридичних норм, які вже набули абстрактної форми і визнання державою і суспільством, а під дією звичаєвого права – уявлень «ліпших мужів», які збиралися на «ряд».

Як про це вже йшлося, в межах Київської Русі до XIV ст. «зв'язок між владою і власністю ще не усвідомлювався» [197, с. 24]. Це означає, що князь не мав у своїй власності ні селян, ані міщан. Він брав на службу до себе, але не мав права власності стосовно людей чи земель з їх мешканцями. Більше того, князь перебував на службі у громади, а тому суспільна свідомість не виокремила владної волі князя як суб'єкта державного устрою. Річ у тім, що влада територіальної громади була продуктом самореалізації їх волі та власних творчих сил усіх учасників віча.

В. Коцюбинський пише, що «здійснений семантичний аналіз слів «привласнення», «власність», «власний», «власть» показує, що починаючи з XII ст. у свідомості українця відбувається поступовий процес диференціації поняття «привласнення»..., котре охоплює розширення «власного», тобто становлення власності із «власного», а не зі свого». Семантика термінів «привласнення» і «власть» означала у давньоруській мові утвердження світу «мого», «власного» і ніякого іншого [197, с. 25]. Характерно, що починаючи з XII ст. у Києворуській державі фіксується формування «власності» і «влади», які вже регламентуються в «Руській Правді», внаслідок чого виникають владні відносини, ґрунтовані на формах власності. Відгуком домінування «влади» у регулюванні відносин «власності» стало вироблення етнічного нормативно фіксованого письмового документа «Руська Правда».

На стадії формування державних відносин система вироблених територіально-громадських норм саморегуляції втілюється у легітимному правовому документі. Якщо в умовах феодального устрою правові акти формуються у площині боротьби за владу різних соціальних сил «по вертикалі», то в давньоруській державницькій культурі цей процес регламентації та легітимації власності і владних відносин спрямований більшою мірою «по горизонталі».

Таким чином, правові норми та політичні інститути влади Київської Русі традиційно спадкові. Кожен із політичних інститутів Київської Русі не

ставав державним у сучасному розумінні, бо не мав юридичної сили, яка б спиралася на волю законодавця. Князівська дружина, як і її зверхник, не були визнані юридично. І князь, і купці мали свої печатки. Князь із дружиною визнавалися інститутом держави на основі рішення віча, тобто на засадах звичаєвого публічного права. Водночас державницька функція князя була виокремлена вічем для захисту земель руських, за ці послуги селяни і міщани сплачували данину. Це означає, що князь у Київській Русі не був феодалом, оскільки не мав васального права на підлеглисть населення. Право належало кожній політичній силі (боярсько-купецькому угрупованню) відповідно до угоди з вічем, яке й надавало певні привілеї князю та його намісникам. Цей розвиток звичаєвого публічного права та політичних інститутів із часом трансформувався в законодавче регулювання політичних відносин.

3.2. Звичаєво-правові відносини між вічем та князівською владою

З появою князівського варязького військового формування на теренах давньоруських земель фіксується проведення спільно з представниками купецького міського прошарку слов'ян організованого військового походу до Константинополя. Треба сказати, що для нової доби військової формування були необхідні для захисту власної території, для охорони купецьких шляхів і складів та для підкорення сусіднього населення з метою отримання данини. Цей онтологічний статок слов'ян Середнього і Верхнього Подніпров'я в історіографії пов'язується з перенесенням торговельного шляху з Волзького водного басейну на Дніпровський, активізацією Муравського та Чорного торгових шляхів. У цьому розумінні міста Дніпровського водного шляху з «варяг до Візантії», стаючи не лише адміністративним центром волостей, але й центром міжнародної торгівлі, розбудовувалися за рахунок прибутків як від «гостей», тобто іноземних купців, які сплачували мито, так і від доходів слов'ян-купців. У цьому розумінні монетарно-економічні інтереси і потреби розвивалися навколо інтервенції варягами-купцями і варягами-воїнами

торговельного промислу. Вони й утворили первинну структуру сукупного державницького договору, який реалізувався у слов'янському світі під визначальним впливом народоправства, що стане насамперед здобутком територіально-громадської політичної самоорганізації.

Під впливом варязького досвіду і сусідніх держав слов'яни сформували класичну, за еллінським взірцем, демократію. У межах територіальної громади вільні сімейні дворогосподарства мали наявні й чинні два протилежні суб'єктивні начала: вольове, що живить власну людську гідність та вартість, і подієве – у конституюванні інституту віча. Найбільш активні члени громади поступово стають її провідною силою. Владна воля територіальної громади Подніпров'я, один раз набута, не могла бути втрачена через те, що більшість мала сильну вольову інтенцію до збереження своєї незалежності. Активно-вольова і пасивно-вольова частини територіальної громади утворили владний інститут – віче. Нове спрямування рефлексії, що мало своїм завданням узаконити князя з дружиною для власної життєдіяльності, довело до самоусвідомлення їх необхідності. Позаяк воля територіальної громади і воля князя з дружиною співвідносяться між собою як конкуруючі і водночас взаємопередбачаючі одна одну у самому буттєвому просторі, що розгортався в геополітичному вимірі, то їх дієвість надає підстави для їх трансформації в інститути державної влади. Запровадження до буттєвої структури князівсько-дружинного елемента поставило перед територіальною громадою завдання провести ґрунтовні зміни звичаєвого права, пристосувати його до нових політичних умов. Піднесення ролі князя спонукало громаду слов'ян визнати цей інститут влади з огляду на ту обставину, що місцеві збройні формування були прикуті до своїх територій. Для захисту спільної території та торговельних шляхів найбільшою мірою були підготовлені варязькі охоронні дружини, які згодом вросли та адаптувалися до тогочасного державного простору давньоруських земель та визнали інститут віча.

М. Грушевський довів, що упродовж багатьох століть основою соціально-економічного життя давніх слов'ян була сільська і міська громада, де й виробилося вперше небажання централізованого політичного об'єднання [121, с. 33–34]. Децентралізації влади сприяло декілька факторів, серед яких важливе місце посідає природне середовище, зокрема сприятливий клімат і чорнозем. В. Докучаєв у своїй праці «Російський чорнозем» пише: «Український чорнозем – це наслідок надзвичайно вдалого і дуже складного комплексу цілого ряду фізичних умов. Ніде не може виникнути така родючість ґрунту, який становить корінне, ні з чим не зрівнянне багатство» [137, с. 416]. Ця характеристика української етноплаценти переконливо ілюструє, що землеробська культура давніх слов'ян Подніпров'я мала дві складові: землю з її родючим ґрунтом та закріпленій тисячоліттями осілий спосіб життєдіяльності. Свого часу Л. Ребет писав, що «...земля бо має тенденцію виступати як окреслена одиниця. Вона, творячи спільну базу життя, дає основи для політичної, господарської і національної єдності» [279, с. 88].

Цивілізаційний підхід дослідження історії держави і права Київської Русі дає можливість осмислити перспективи сучасного державотворення крізь призму ретроспективного осмислення державного устрою та основних інститутів тогочасної влади. Характер державного устрою і права давньоруської держави має бути узагальнений на основі історичних фактів, які є сутнісними для цієї суспільно-політичної системи. Слід зазначити, що у сучасному правознавстві досі переважають уявлення про державу, сформоване на основі марксистсько-ленінської політичної філософії, в яких влада асоціюється з панівним класом, котрий експлуатує за допомогою державних інститутів влади пригноблених. У цьому контексті слід нагадати загальнотеоретичне визначення держави, сформульоване у наукових працях. «Держава, – пише С. Франк, – це єдність планомірно вибудованої соціальної волі. Оскільки органічна первинна багатоедність, утворюючи суспільство,

усвідомлює саму себе, формується в цілісну суспільну свідомість, вона реалізує себе і у формі свідомої, вимушеної волі, планомірно розбудовує і зміцнює себе... шляхом продукування особливого представницького органу. Цей орган є державна влада» [332, с. 137]. Далі він пише, що першопочаткова держава має лише військово-адміністративне значення. «Держава вибудовується під впливом зовнішньої небезпеки: коли суспільству загрожує загибель від ворога (інколи від внутрішніх чвар)» [332, с. 137]. Один із визначних мислителів доби Просвітництва Дж. Локк так розумів сутність держави: «Добровільна угода дає... політичну владу уряду на благо їх підданих, щоб забезпечити їх володіння і використання їх власності»; «суспільство постійно зберігає верховну владу для свого збереження від спокус і підступних задумок кого завгодно, навіть своїх законодавців» [221, т. 3, с. 365, 207].

Загальне визначення держави в сучасній юридичній науці, на наш погляд, не може бути повною мірою рефлексоване на ті часи, коли відбувався процес становлення держави Київської Русі. Минула модель держави досить чітко визначена одним із найвідоміших дослідників Києворуського права і державного устрою М. Володимирським-Будановим. Держава – «це союз людей, які осіли на певній території і на яких управління здійснюється однією верховною владою» [91, с. 39]. У цьому контексті М. Грушевський пише, що поняття держави давньоруських земель не має чітко визначеної термінології, «земля передбачає єдність самоуправління» [120, с. 299]. Головною формою політичного волевиявлення давніх слов'ян від антсько-полянської доби до утворення державності полянської землі він вважав віче. Ця форма інституту влади давньоруських земель, яка була публічним розкриттям думок учасників зборів територіальної громади та механізмом домовленості громадян, залишалася традиційною.

Згідно з висновками М. Грушевського, віче є одвічним, найстаршим за хронологією історії елементом влади полянської землі. Основними характеристиками початкової стадії державного устрою він вважає земельну

автономію, суверенну громаду, яка володіє всією землею. Пізніше князівська влада, що спирається на дружину, складають два елементи, два фактори, які обумовлюють цей устрій [120, с. 301–302]. Лаврентіївський літопис містить таке повідомлення: «Новгородци бо изначала, и Смоляне, и Кияне, и Полочане, и вся власти яко же на думу на віча сходятся, на что же старийшии на томъ же пригороди стануть» [291, с. 66].

В історії держави і права України немає єдиної думки щодо форми інтеграції східнослов'янських земель під владу єдиної інституції. М. Владимирський-Буданов вважає, що упродовж усього періоду існування Київської Русі до татаро-монгольської навали землі були союзом волостей і пригородів під владою старшого міста. Полянська земля мала своїм старшим містом Київ, словени – Новгород, в'ятичі – Рязань, хорвати – Галич, дуліби – Волинь, сіверяни поділилися на два політичні округи з центрами Чернігів і Переяслав, дреговичі спочатку були політично інтегровані містом Турів, пізніше приєдналися до Києва. «На кінець дванадцятого століття остаточно сформувалося десять земель» [89, с. 193]. Таким чином, у спробах князівського осередку київської влади об'єднати руські землі в єдиний державний простір та вибудувати князівську вертикаль державного управління висвітлює суб'єктивну орієнтацію на постать індивідуального владного суб'єкта, який би мав не самостійну владну волю, а був підпорядкований волі свого батька – київського князя.

Проте, для тогочасних територіальних давньоруських громад з їх розвинутим, традиційно закріпленим народовладдям питання про підпорядкування своєї волі владній волі призначеного з Києва князя стало актуальною проблемою. Віча стольних міст давньоруських земель не могли погодитися на надмірну державну владу князя своїх земель і зовсім не воліли примусу з боку київського князя. Переоцінка ролі князя в історіографії є даниною традиції, яку започаткували дослідники XVIII–XIX ст. на догоду імперській ідеології. Надмір князівської гілки влади Київської Русі, тобто нехтування історичними фактами, знаходить своє відображення і в сучасній

вітчизняній юридичній науці. У цьому контексті принципове значення має вивчення наукових праць з історії Русі Г. Вернадського, М. Грушевського, М. Владимирського-Буданова, І. Лисяка-Рудницького, Н. Полонської-Василенко та ін.

У своїх глибинах демократизм населення Давньої Русі нерозривно пов'язаний із певними ранньодержавними утвореннями – Дулібським, Волинським, Полянським. У процесі формування політичної самоорганізації слов'ян на території України з IV по IX ст. сільські й міські територіальні громади збільшувалися за своїми розмірами і чисельністю мешканців та водночас зростала їх чисельність навколо міст із ремісничими посадами.

Публічне здійснення влади у територіальній громаді залишалось загальночинною інституцією, яка набувала політичного досвіду та збільшувала свої повноваження. На спільному зібранні територіальної громади (вічі) рішення були обов'язковими для виконання всіма учасниками і мешканцями поселення. Різні соціальні структурні утворення територіальної громади на вічі мали подавати свої докази і традиційно-звичаєві підстави, а після обговорення різних думок мало бути в кінцевому підсумку сформульоване рішення. Офіційне оголошення рішення віча підпадає під волю суб'єктивної свідомості. На першій стадії формування народовладдя «вирішальний голос на вічі належав главам сімей; збиралося на віче все вільне населення «від мала до велика» [120, с. 311].

Теоретичне осмислення соціальної та політичної конструкції суспільства і держави в термінах модерну певним чином відбиває реакцію індивідів, сім'ї, первинної територіальної громади на власну активність у своєму середовищі й спрямований на збереження рівноваги інтересів й стабільності суспільної одиниці. У зовсім протилежному напрямі розгортається життєдіяльність сільської общини, яка освоїла територію, не досить сприятливу для відокремлення сімейного господарювання від комуналістського. В общині люди віддають перевагу у вирішенні назрілих проблем своєму вожаку, провіднику. У такій общині розвивається «масовий

індивід». М. Владимирський-Буданов, характеризуючи розвиток держави і права північних і північно-східних руських земель, які в історичному розвитку стали основою московського князівства, пише: «Общинний лад, переживши десять віків російського періоду, прямо протилежний європейському індивідуалізму, общинний колективізм перешкоджав виокремленню індивідуальності» [91, с. 4]. Отже, глибокий знавець давньоруського права і державного устрою віддає перевагу східним і південно-східним групам слов'ян, які розвивали індивідуалізм, що з необхідністю розгортається у демократизм.

Якщо розглядати питання правовідносин у Київській Русі, порівнюючи з Московською державністю, то маємо дві культурні традиції – суверенний суб'єкт правовідносин на теренах сучасної України і правовий нігілізм російського етносу. М. Владимирський-Буданов пише, що Росія з її глибинними общинними традиціями «була здавна (і значною мірою залишається) країною правового нігілізму» [91, с. 3]. Община жорстко контролює власний самовияв своїм емоційним впливом. Цей феномен також є характеристикою общинної психології, яка продукує знеособленість своїх співобщинників. Звідси цілком зрозуміло, що північні та північно-східні давньоруські землі підготували соціальний ґрунт для утвердження монархічної Московської державності. В общинній психології переважає страх неготовності до індивідуальної самоорганізації для захисту свого життя і своїх земель від татаро-монгольського деспотизму. Звідси, між іншим, стає зрозумілою психологічна готовність общини підпорядкувати свою волю якомусь одному провіднику, вожаку та покласти на нього відповідальність за своє життя. Община та етнічна російська суспільна свідомість постають як один суб'єкт. Саме звідси її схильність до патріархального життя, в якому живе довіра до родовитих постатей.

У цьому світлі постає ще одна риса російської етнічної політичної психології. М. Владимирський-Буданов пише, що, будучи у складі Київської Русі, окремі етнічні землі, зокрема Новгород, які відійшли до Московської

держави, у правовому відношенні були розвинуті не гірше європейських цивілізацій того часу. Проте, в наступні роки відокремленого від Європи московського державницького життя традиційна етнічна домінанта, переважання етнічного начала над правовим, стала закономірністю [91, с. 3]. Забезпечення, закріплення і тривалість задоволення повсякденних потреб за рахунок общинної власності – властиві індивідуалізму – демократичні політичні інституції слабо розвинені, хоча й пропонують себе, перевагу беруть вождівсько-міфологічні начала осібної монархічної влади.

Община як соціальна одиниця в російській державі майже без змін проіснувала до революції 1917 р. Ця інституція описана волосним старостою так: старійшина має великий обсяг влади над общиною, загальна власність в общині існує на все, крім власності сімей – одежі, будинку, домашніх речей – це не належить общині. За винятком цього, всім іншим розпоряджається старійшина, обраний за згодою [180, с. 87]. Специфічною рисою російської земельної системи було спільне володіння нею [202, с. 21–23].

У межах давньоруських земель південної та південно-західної частини Київської Русі мислення і свідомість формувалися на основі індивідуального сімейного господарювання. Саме ця форма життєтворення територіальної громади надає членам сім'ї можливість вільного існування. «У праві, – пише Гегель, – предметом виступає особа, в моральній точці зору – суб'єкт, у сім'ї – член сім'ї, в громадянському суспільстві – громадянин, якого називають людиною, отже, тут і, власне, спільно тут йдеться про людину в цьому розумінні» [100, с. 175].

У підручниках з історії держави і права України звичним було розрізняти в Київській Русі три соціальні стани: 1) міську аристократію, включаючи князів і бояр; 2) міські та сільські низи; 3) церковних людей [202, с. 21–23]. Насправді соціальна структура була значно складнішою і структурована не за феодалною типологізацією, а за цивілізаційним критерієм. Оскільки на Русі була досить велика кількість міст, то вони стали гарантом збереження народовладдя. У містах найчисельнішою соціальною

структурою були ремісники. Світоглядні установки, інтереси і потреби, які формували у процесі структурування ремісничої групи міських жителів, відігравали дуже важливу роль у стабілізації договірних основ державотворення Київської Русі. «На всіх стадіях цивілізації, – вважає А. Уайтхед, – розвиток ремісництва був дуже тісно пов'язаний з розвитком конструктивного порозуміння. А професійна діяльність ґрунтувалася на традиційних засобах... Певна група ремісників слугувала поживним середовищем для представників вищих форм діяльності» [325, с. 451].

Під час формування свідомості ремісника важливу роль відігравали уявлення про кінцевий продукт і про потреби тих, хто буде ним володіти та застосовувати для певних видів діяльності. У цьому плані «індивід у ремісничому стані спрямований на себе, і це самолюбство найтіснішим чином взаємопов'язане з вимогами правового стану. Тому схильність до свободи й порядку постала переважно у містах» [100, с. 183].

Соціальну взаємодію у ремісничому середовищі можна тлумачити по-різному, однак головним об'єктом нашого дослідження є державотворчі мотивації ремісничої спільноти Київської Русі. Постмодерністська концепція розуміння взаємодії особистості і суспільства значною мірою ігнорує марксистську тезу «буття визначає свідомість» і акцентує увагу на спектрі свідомості людини, яка визнає свої потреби, інтереси з огляду на вибір споживчих цінностей та духовного спілкування. Задоволення потреб у суспільстві, якому притаманний суспільний поділ праці, зокрема відокремлення ремесла від сільськогосподарського виробництва, зростання міст, можливі через обмін товарами, які можуть задовольнити певні потреби. Обмін товаром – це укладені договори і водночас «відношення волі до волі». Цей факт є «своєрідною і дійсною основою буття свободи» [100, с. 74]. Ремісник вільно виробляє і вільно обмінює свій товар на інший, власник якого є також вільним виробником і споживачем. Історики держави і права, які вивчають Київську Русь, намагаються вмонтувати усі відомі їм факти в контекст феодального устрою. Скажімо, невдоволеність громади свавіллям

купців та їх здирництвом призвело до масових виступів міщан Києва в часи князювання Всеволода. Цей факт історики тлумачать як класову боротьбу експлуатованих мас правлячим класом [120, с. 94–96].

У сучасних спробах розглядати соціальну взаємодію різних соціальних верств у процесі своєї життєдіяльності соціальний суб'єкт сприймає, оцінює і розуміє інших крізь призму своїх інтересів і потреб та прагне останні маніфестувати в надії на порозуміння. Отже, суспільне мислення ремісників, купців, охоронців та мешканців сільських громад у їх єдності є в дійсності пошуком взаємопорозуміння. У такий спосіб усі соціальні верстви взаємно адаптуються та продукують собі такий державний устрій і право, які їм потрібні.

Політична наука намагалася з'ясувати, яким способом суспільство сформувало державу. Тут слушною є думка політичної філософії XVII–XVIII ст., яка взяла за основу раціональну гіпотезу «першопочаткового договору», «суспільного договору». Ця гіпотеза стала рушійною силою суспільства, яке її освоїло і взяло на світоглядне озброєння. А. Уайтхед зазначає, що саме ідея «суспільного договору» у формуванні історично перших демократичних держав допомогла відправити у небуття династію Стюартів, започаткувати Американську республіку, здійснити Французьку революцію. Дійсно, це було одне з найсучасніших понять, яке знала історія. Вчення про «першопочатковий суспільний договір» вступило у непримиренний конфлікт із доктриною «божественного права монархів», цієї примари померлого поняття «божественний імператор» [325, с. 449].

Оминання сучасною юридичною наукою цієї категорії заважало дореволюційній і радянській історіографії пізнати реальні події в Київській Русі. Адже у цій парадигмі змінюється роль князівського осередку в державному устрої Київської Русі, яку дореволюційна російська й радянська історична та юридична науки вважали першим періодом розвитку великоросійської державності. Фактично в теорії марксизму-ленінізму центр уваги на сутність державного устрою переміщувався на класи і класову

боротьбу, формування приватної власності та класового антагонізму. В теорії класового антагонізму як засади формування держави і права індивід, різні соціальні структури, які знаходяться у виробничій і побутовій взаємозалежності, не бралися до уваги. Такий методологічний підхід дослідника, який керується марксистсько-ленінським світоглядом та його поглядом на сутність держави і права, до вивчення Київської Русі не може бути ані вільним, ані довільним. Поняття про класовий устрій взагалі та феодальний зокрема виступають у пізнавальному контексті в категоріальних формах, які марксизм закріпив у концепції формаційного розвитку держави і права. Спираючись на цю концепцію, в Київській Русі є два основні класи – великі землевласники, серед яких князівська верства, бояри, з одного боку, та закріпачені, експлуатовані селяни – з іншого.

Методологічні засади цивілізаційного підходу до вивчення державного устрою і права Київської Русі полягають у тому, щоб осмислити свободу спільної дії основних соціальних верств – вільних селян, ремісників і купців. У цьому контексті слід визначити, що було спільним у різних професійно-виробничих видах діяльності ремісників міст, вільних сімейних дворогосподарств сільських громад і купців. Професійно-виробнича практика не може бути відділена від розуміння її значущості для життєдіяльності суспільства. У тогочасних історичних умовах ремісники міст, купці й виробники сільськогосподарської продукції не потребували зовнішнього політичного втручання. Їх виробнича діяльність, обмін і споживання обмежувалися сферою їх власних життєвих інтересів, потреб, цілей. Це була історично перша форма самоорганізації сільських і міських громад на засадах вільного самоорганізованого співіснування з власними інститутами влади у місті та в селі. Вони воліли потрібного для них суспільного порядку і творили його самі. У результаті слов'янська спільнота сформувала систему територіально-громадської самоорганізації, яка пережила майже тисячоліття з міцною традиційною громадською владою – вічем. Цей давньослов'янський інститут, заклавши основи народовладдя

Київської Русі, сформував професійні інститути влади, які набули певного упорядкування і частково знайшли своє втілення у перших кодифікованих нормах права «Руської Правди».

Завдяки упорядкуванню князівського осередку влади Київська Русь набула міжнародного статусу. Оберігаючи межі своєї території, князівська влада, вмонтована в структуру влади земель-полісів, зберігала військово-політичну єдність. Найбільш вагомим у діяльності князівської влади Київської Русі було те, що князь укладав з вічем «ряд» і брав на себе зобов'язання захищати руські землі від потенційних ворогів. «Правосуддя і військова оборона були тими галузями, в яких народ мав потребу в князі» [89, с. 195]. Отже, князь та його військо були з антських часів традиційною структурою, яка захищала слов'янські землі. «Від традиції, – вважає А. Уайтхед, – неможливо відійти. Статус традиції – це загалом інша назва для будь-якого суспільно-політичного явища, яке іманентно притаманне життєвому прояву людини» [325, с. 457].

Для тогочасного суспільно-політичного устрою Київської Русі традицією було встановлено існування віча, волості, землі-полісу. Це необхідна умова життєдіяльності тогочасного суспільства. З другого боку, з розвитком продуктивних сил, торгівлі, відносин власності та інших сфер життя статус традиції не завжди забезпечує новаційні форми прояву діяльності людей. Завжди у сферах буття, які не можуть бути адекватно визначені та оцінені нормами традиції, включаються новації індивідуальних пристрастей. У суспільстві з більш розвинутими соціальними, економічними і політичними відносинами традиційний елемент залишається істотною складовою саморегуляції людських стосунків. Водночас усе більшої ваги і значення набуває новий елемент – договір та договірні зобов'язання, які вже підпадають під юридичну класифікацію. Саме цей елемент, запозичений слов'янами у купецьких корпорацій, надав політичному, економічному і державницькому життю населення давньоруських земель юридично-правового значення.

Отже, населення давньоруських земель вибудувало демократичну форму самоорганізації влади у формі віча для захисту своєї землі, власності, життя, сформувало військову організацію, чільників якої обирали на загальних зборах. Союз міст і прилеглих сільських громад вибудував ранньодержавну організацію слов'ян – землю-поліс з владними інститутами віча і тисяцьким.

Віче як орган державної влади землі – це зібрання людей стольного міста і пригородів, яке мало своїм обов'язком покликати князя, обрати його, заключити з ним «ряд» (угоду) про умови виконання ним з дружиною військово-охоронних та адміністративно-управлінських обов'язків. Князі між собою мали різні відносини, але вони не вирішували важливих для держави питань без згоди віча. Договір між вічем і князем скріплювався цілуванням хреста. Усі угоди, які князі мали можливість укладати, набували чинності з волі віча. Умови з боку віча князь сприймав, і це було підставою для отримання «стола». Князь рекомендувався з боку династії князівського роду, але віче мало право відхилити цю кандидатуру і запросити іншого князя. Якщо князь не виконував вимог віча, воно мало право усунути князя від влади і обрати іншого.

3.3. Становлення адміністративного управління в Київській Русі та особливості його владного функціонування

Відомий дослідник давньоруського права М. Дювернуа писав, що в різних землях Русі співвідношення соціальних сил було неоднаковим. У тих землях, де влада князя і бояр була обмежена, зокрема у Новгороді, дещо менше у Києві, там більшу вагу мали земські та церковні суди. Важливим чинником у розвитку давньоруської правової культури був її дуалізм. Кожна руська земля ще до появи варязького елемента сама визначала свою правову і судову системи.

Дехто з істориків держави і права сьогодні схиляються до думки, що переважна більшість державних інститутів Київської Русі, за винятком князя, були традиційно спадковими. Тому їх можна кваліфікувати як політичні інститути до того часу, поки вони не знайшли юридично правового визнання. Право, яке визначає і регулює статус інститутів, надає їм державницького змісту. У цьому контексті князь Київської Русі не мав юридичної сили, бо його статус не спирався на волю законодавця, а лише на волю віча, яке його призначало та укладало з ним договір. Кожний князь Русі виконував дві державницькі функції: військовоохоронну і організацію міжнародної торгівлі. Його право на владу визнавалось вічем. Між князями Києва та інших земель не існувало васально-правової залежності. Селяни залежали від князя лише сплатою данини за охорону їхніх земель. Отже, державні інститути Київської Русі трансформувалися із політичних. Посягання князівської влади на права інших громад і земельних політичних об'єднань постійно змінювалися залежно від опору сусідів. Слід зазначити, що в Київській Русі спостерігається тенденція заступництва князя за народ, оборона його від свавілля місцевих адміністрацій. Право на міжнародну торгівлю було завойоване силою і поступово трансформувалося у юридичний вияв цієї завойовницької сили.

Особливий інтерес фахівців під час тлумачення історії держави і права Київської Русі викликає своєрідне нашарування норманського елемента на князівсько-дружинні інститути влади. Розглядаючи цю проблему, ми не можемо категорично заперечувати наявність норманської складової у процесі формування Київської держави і права, проте однозначно стверджуємо, що провідним носієм державницької культури Давньої Русі було місцеве слов'янське населення. Адже там, де власне слов'янського населення бракувало (північний схід Київської Русі), там із часом ствердився цілком інший державний устрій.

Аналіз юридичної літератури останніх років стосовно державно-правового устрою давньоруської спільноти засвідчує, що окремі питання,

зокрема щодо ролі віча, розглядаються неупереджено і об'єктивно [144, с. 45–55]. Однак серед кола досліджуваних нами проблем ключовим і складним, у зв'язку з активізацією неонорманістів є теоретико-методологічний аналіз і оцінка ролі князя як інституту державної влади Київської Русі. Звертаючись до Енциклопедичного словника Ф. Брокгауза та І. Ефрона, виданого у 1895 р., знаходимо, що термін «князь» у слов'ян визначається як представник професійного військово-дружинного охоронного формування, його провідник, воєвода. Він мав право представляти державу у міжнародних відносинах, бути урядовцем держави. Влада князя не була безконтрольною. З ним і над ним діяли «рада старійшин» і народу (віче). З князя брали клятву дотримуватися звичаєвих законів. Його обов'язком був захист держави від внутрішніх і зовнішніх ворогів, призначення деяких чиновників, нагляд за градським порядком, землями, будівлями, ринками, розгляд скарг [78, с. 474].

Власне, у цьому словнику сконцентровано квінтесенцію тогочасної юридичної думки щодо ролі князя у Київській Русі. Зауважимо, що автори словника звернули увагу на наявність контролю з боку народу за діяльністю князя як інституту державної влади. Отже, у площині взаємин князя і народу для нас суттєвим є насамперед його підконтрольність вічу. Тобто належність князя до структури державної влади Київської Русі є взаємозалежною і взаємопроникною. Оскільки державна влада є структурованою і багатофункціональною, то вона забезпечувала поєднання мотивації всіх владних суб'єктів зі своїми функціональними потребами.

Князь із дружиною як невід'ємний суб'єкт державотворення Київської Русі характеризується частиною вітчизняних науковців як уособлення одноосібної монархічної влади, що (як ми раніше з'ясували) є доволі далеким від історичної реальності. Розглядаючи історію появи варязької дружини з її князем Олегом у Києві, слід зазначити, що вона значною мірою міфологізована. Оцінюючи роль варягів у державотворчому процесі Давньої Русі, І. Шаскольський стверджує: «Норманізм – це перебільшення ролі

норманів у різних сферах життя Давньої Русі» [347, с. 5]. Щоб досягнути роль першого в історії держави і права України князя, доречно залучити пояснювальну схему Н. Полонської-Василенко. Вона вважає нелогічним свідчення літопису про те, що Олег, у складі дружини якого були «чудь, словени, меря, весь і кривичі,.. підступно забив Аскольда і Діра і почав правити Києвом» [268, с. 95].

На нашу думку, погляд О. Прицака щодо військової акції Олега до Києва відбиває економічні й військово-політичні інтереси надетнічних купецьких груп, у складі яких були й представники полянської землі і особливо Києва. Вони не лише освоїли дніпровський водний торговельний простір, а й створили систему давньоруських міст, які розвинулися за рахунок міжнародної торгівлі. Тобто військова акція Олега до Києва реструктурувала торговельний шлях, переносючи його з Волги до Дніпра, та забезпечила формування нових агентів обміну товарами. Водночас завдяки свідомому спрямуванню військово-політичної акції на розширення і закріплення геополітичного простору відбувається активізація прихованого потенціалу інших земель, що зберігався, але не був задіяний.

Особливістю становлення і розвитку держав Європи IX–XI ст. було втручання військових сил, які структурували внутрішню і зовнішню політику суб'єктів, зацікавлених у розширенні та зміцненні торгівлі давньоруських міст. Головна роль у трансформації об'єктивних умов належала військово-охоронній силі, яка забезпечувала збереження політично стабільної ситуації і сприяла розвитку продуктивних сил. Відомо, що на той час військова сила слугувала ефективним засобом творення не лише держав з етнічно однорідних, але замкнених у собі ареалів, а й освоєння геополітичного простору. Типовим прикладом свідомої військово-політичної модифікації геополітичної реальності було розгортання Олегом акцій, спрямованих на об'єднання руських земель і завоювання шляхів для успішного ведення торгівлі з Візантією.

Русько-Візантійські угоди 907 та 911 років засвідчують, що вони були традиційними, не визначеними правом. У статтях цих договорів більшого

значення набувають купці-воїни, які представляють головні торговельні міста дніпровського водного шляху «з варяг у греки». Юридично право на пільги давньоруським купцям-воїнам у такий спосіб було завойоване силою. Це право стало юридичним виразом завойовницької сили. Визначною статтею цього договору була та, що «визнавала право безмитної торгівлі» для купців руських земель [268, с. 97]. Данинна залежність радимичів, уличів, тіверців та інших давньоруських спільнот від Києва спочатку спиралася на військову силу, яка згодом переросла в історичну традицію договірних відносин.

Найістотніша характерна риса договорів Олега з Візантією пов'язана з тим, що давньоруська державність легітимізувала себе в геополітичному просторі та прилучилася до державницької правової культури. Адже норми договору передбачали сувору регламентацію діяльності суб'єктів, які його уклали. Зрештою, внаслідок договірних відносин формується нова державницька правова культура, народжується правова процедура набуття чинності договору шляхом прийняття присяги і клятви з вираженим суб'єктивно-особистісним компонентом. Визнання державами цієї суб'єктності стає не лише юридичним фактом, а й невід'ємною частиною державної міжнародної політики. Поступово в договорах Русі з Візантією, починаючи з 866 р., далі 907, 911 і 945 рр., підсилюється юридично-правовий елемент, що призводить до відтворення давньоруського звичаєвого права. Поява у державному житті Русі правових документів у формі юридичних договорів сприяє тому, що народи, вбираючи елементи чужих правових культур, збагачуються досвідом їх юридичної діяльності [337, с. 90].

Норманський елемент не був вільним від впливу давньоруської купецької верстви та інших надетнічних структур. Проте його діяльність у єднанні руських земель-полісів та встановленні міжнародних політичних і торговельних зв'язків не була сліпим відтворенням суспільних вимог. Діалектика автономності руських земель-полісів, ґрунтована на торговельній діяльності закритого типу, вже потребувала орієнтації на розширений простір. Тому князівська дружина Олега і його наступників, перебуваючи на

службі купецьких організацій, завоювала не лише руський торгово-економічний простір з його монетарною економікою, а й перетворила його на взаємодіючих суб'єктів нового державотворення.

Щоб досягнути роль варягів у творенні давньоруської держави і права, доречно залучити висновки Б. Грекова. Він пише, що нормани включились у процес внутрішньої та зовнішньої торгівлі на величезному просторі від Приладощя до гирла Дніпра. Проте рівень їх правової, політичної і державницької культури був нижчим, ніж у південно-східних слов'ян, про що свідчить зокрема і майже повна відсутність слідів їх професійної чи будь-якої іншої термінології у давньоруській мові [116, с. 12–15]. Цей факт пояснюється тим, що до IX ст. південно-східна група слов'ян уже розширила свій політичний і економічний простір для творчого діалогу з країнами, які досягли на той час високого рівня розвитку права та виробили ідеї демократичного устрою держави (насамперед, римська та грецька держави). При цьому торговельні угоди для традиційного культурного життя слов'ян Середнього Подніпров'я були, по-перше, предметом власного вибору, по-друге, вони реалізувалися на основі конвенціональної практики. Отже, порівняно з тими купцями, які дотримувалися римського права, руські купці наголошували на пріоритетності свого «русського права», яке було звичаєвим, тобто складало невід'ємну культурну традицію.

Отже, на першому етапі становлення Київської Русі князь із дружиною не створили власних правових норм щодо свого статусу, а перебували в лоні договірних відносин, спочатку у межах купецької верстви, пізніше ставши на службу у вічевих органів давньоруських земель. Д. Дорошенко про цей етап трансформації статусу князя в Київській Русі пише: «Нормани на Русі в кінці IX ст. виступають у ролі купецької верстви, яка торгувала, а не грабувала» [138]. Нова доба породжує державну структуру влади давньоруських земель нового типу з виразною системою ієрархічної залежності військово-охоронної служби (князь із дружиною). Виникає принципово нова ситуація в

розгортанні державних інститутів влади, адже починає функціонувати на договірній основі князівська ієрархізована структура, яка виходить за межі полянської землі з центром у Києві і доходить до автономних земель-полісів, в межах яких віче було єдиним верховним органом влади.

Договірна система віча з князем, якщо її тлумачити в суто юридичній площині, є конвенцією. Цей термін походить із латинського «*convention*», що означає договір. У правовій теорії Г. Гегеля договір є своєрідним посередництвом, сутність якого полягає в тому, що дві суб'єктивні волі, домовляючись про співпрацю, формують спільну волю, яка й становить сферу договору [100, с. 79]. З цього випливає, що влада князя, його дружини та адміністративної частини ґрунтується на договорі з вічем і на формальностях, які роблять його здатним і чинним. Однією з таких формальностей є укладання «ряду». Писемне свідчення про укладання «рядів» знаходимо в літописі від 1146 р., де вказується, що князь Ігор бере зобов'язання перед народом не чинити суд самовільно, не робити насильства, усувати тих, хто чинить свавілля. Обидві сторони – князь і представники віча – стверджували «ряд» цілуванням хреста [346, с. 16–19].

Таким чином, вступ князя у володіння після його обрання вічем передбачає договір («ряд»). Це означає, що компетенція князя визначається «рядом». Г. Гегель називає подібні правові акти «вступу у володіння» обертанням «договору для себе» [100, с. 89–90]. Цю процесуальність можна назвати підґрунтям права на компетенцію князя в межах руської землі, визначену вічем, яке було вищим державним органом, через який реалізувався суверенітет [89, с. 211]. Державний суверенітет земель-полісів залежав від віча, а не від князя. Терміни «земля» і «народ» у Київській Русі вживалися як синоніми терміна «державна», тоді як термін «княжити» належить до форми правління [89, с. 190].

Розвиток і ускладнення князівського інституту державної влади Київської Русі з часом надавало йому завершеного характеру. На початковій

стадії становлення князівського владного військово-охоронного осередку державного устрою Київської Русі найважливішою компетенцією князя було формування професійної дружини з числа воїнів, які добровільно йшли на службу, забезпечення дружини відповідними ресурсами для виконання обов'язку захищати руські землі. Зрозуміло, що для князя, його дружини і для віча давньоруського міста найдоступнішим і загальновизнаним механізмом звичаєвого права був договір. Ця правова норма набула чинності завдяки існуванню численних купецьких корпорацій, представники яких знали норми візантійського і хозарського права. Адже обмін великими товарними потоками реалізувався в державах на той час через договір як юридичний процес. Г. Гегель пише, що «договір передбачає, що ті, хто укладає його, визнають один одного особами і власниками... визначення волі в договорі залишається у спілці з іншою «волею» [100, с. 79].

Договірними сторонами були, з одного боку, «земельна автономія, суверенна громада, котра обіймала владу над своєю землею», з другого – князь, його «одноосібна влада, сперта на дружину» [120, с. 301]. «На першому плані серед різних функцій віча, – пише М. Грушевський, – покликання і обрання князя, схвалення його чи утвердження і усунення» [120, с. 303]. Отже, влада князя спирається на існуючі в давньоруських землях звичаєво-правові підстави. «Досить важливо, що правоздатність громади відносно покликання та утвердження князів визнавалася ними самими» [120, с. 304]. Наскільки можна судити з історичних джерел, ця норма була визнана як членами князівських родин, так і громадою міст. Літопис засвідчує непоодинокі факти, коли віча окремих земель не давали згоди деяким князям посісти «стіл». Так, коли Святополк II Київський висловив бажання пропонувати Новгороду на посаду князя свого сина, новгородські послы заявили, в російському перекладі, таке: «Нас послали к тебе, о князь, с точным наказом, что нашему городу не нужен ни ты, ни твой сын» [89, с. 216].

Віче, укладаючи «ряд» з князем, регламентує його державно-владні функції дуже жорстко. Наприклад, у 1146 р. віче Києва обговорювало зловживання князівських чиновників і вирішило вимагати від князя Ігора гарантії на майбутнє від будь-яких проявів зловживань владою [120, с. 306]. На думку М. Владимирського-Буданова, становлення адміністративного урядування в Київській Русі залежало від їх історичного розвитку. Кожна руська земля мала два ієрархічно організованих адміністративних органи влади [91, с. 75–80]. Народні збори міст і сільських громад зберегли за собою право призначати урядовців, зокрема тисяцького у великих містах. Кожна вулиця («ряд») міста обирала собі старосту (голову), мешканці міста обирали соцького і старосту. Для розподілу і збору податків обиралися «добрі люди», соцькі та десяцькі [89, с. 221]. Пізніше тисяцьких призначали князі. Проте тисяцький, отримуючи посаду від князя, вважався воєводою міського війська (тисячі), яка протистояла дружині князя. Тисяцький «виступав від імені народу» [89, с. 207].

Князю належала провідна роль у політичній інтеграції автономних самоврядних земель в єдину територіально-адміністративну державну цілісність. Характерно, що київський князь, з одного боку, представляв вищу посаду військово-охоронної служби київської землі, з другого, – виконував консолідаційну функцію, оскільки саме через нього встановлюються державницько-охоронні взаємини інших руських земель, де є його представник – князь із дружиною. Саме завдяки князівсько-дружинному інституту державної влади формуються загальноруські кордони, відносини ієрархічного статусу військових формувань важливі для єдності всіх давньоруських земель, хоча в цій ієрархічній структурі окремішні князівські адміністративні органи влади підпорядковуються лише князю окремої землі, керівником державних структур був київський князь.

Державна постать київського князя виступає у драматичній суперечності. Це, з одного боку, виконавець волі віча і київського патриціату,

залучений у державний орган влади – військово-охоронну службу давньоруських земель, з другого, – спираючись на звичаєво-правову династичну норму, він покликаний розширювати військово-охоронну співпрацю з іншими руськими землями, інакше кажучи, князь київський формує державно-нормативну структуру, яка репрезентує територіально-державницький простір, котрий дістає назву «Русь». Це конструювання державного русько-земельного простору, важливою складовою якого стала князівська влада з її сімейною спадковістю, що було ініційовано найбільш дієвим політичним суб'єктом – купецькою соціальною верствою, яка економічно тісно поєдналася із впливовими групами торговельних міст.

Отже, Давньоруську державу і право не створює ніхто особисто, вона є результатом життєтворчості активної частини суспільства, яка мала спільні інтереси у розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. «Один із найважливіших моментів внутрішнього розвитку держави і народів є їх зовнішні відносини. Без перебільшення можна сказати, – наголошує І. Мазепа, – що зовнішня політика керує внутрішньою, в кожному разі вона має першість перед внутрішньою» [227, с. 21]. Торгово-монетарна економіка цілком і повністю підпорядкувала системну інтеграцію руських земель у військово-політичну федерацію навколо Києва. У межах дніпровського водного торговельного шляху «з варяг до Візантії» Київ кристалізував певні наскрізні державні інститути влади прилеглих руських земель. Деякі з них були інтегровані швидше, інші пізніше. Так, у договорах Олега з Візантією перераховані міста та їх воєводи, які легітимно вписані в їх статтях, зобов'язані були виділяти ресурси на утримання руських купців окремо по містах [89, с. 133].

Показовим є й те, що найпоширенішими серед давньоруських правових норм є ті, які регламентують торгівлю, кредит, банкрутство. «Руське торговельне право Київської доби мало міжнародний аспект, оскільки відносини між руськими та іноземними купцями регулювалися низкою

міжнародних угод і договорів», – наголошує Г. Вернадський [89, с. 133]. Гарантом дотримання міжнародних правових угод у Київській Русі був князь, котрий репрезентував її у міжнародних відносинах. «Княжа влада – це повсякчасний державний інститут, – пише В. Сергєєвич, – а віче – політичний інститут самоврядування територіальних громад, волостей» [293, с. 119], де князь був адміністратором і суддею. Рада бояр мала дорадчий голос, хоча й була невід’ємною складовою княжої адміністрації.

Загалом князівський інститут влади був ланкою в державному політико-правовому просторі руських земель. Державницька система періоду Київської Русі засвідчує, що віче мало перевагу над інститутом князя. Функціонування віча визначалося такими термінами, як «сотворите вѣче», «совѣт сотворити», «совѣт совѣщати», «посадити на столѣ» тощо. Упродовж існування князівської влади в Київській Русі окремі землі так і не були підпорядковані великому князю у зв’язку з відсутністю спільного народоправного державного органу влади й спільних законів; спільним був лише родинний зв’язок між князями.

Характеризуючи державно-політичну єдність Київської Русі, М. Довнар-Запольський писав: «Політичне та економічне панування Києва тривало рівно до тієї пори, поки Київ утримував значення центру, тобто у другу добу арабської торгівлі і в першу візантійської. Із занепадом арабської торгівлі починає хитатися становище Києва і утвореної тут єдиної держави. Ще деякий час Київ утримує за собою вплив і тільки до тієї пори, доки до половини XII ст. ще має значення візантійська торгівля» [134, с. 357].

Князівська гілка влади в державній організації Київської Русі, представлена торговельно-правовою культурою, безпосередньо пов’язана з наявними інститутами влади і правом тих держав, з якими купецькі корпорації давньоруських міст вели торгівлю. Причому договірно-правові засади, спрямовані на захист інтересів купців, перенеслись у нову державно-територіальну площину, в новий економічний і політичний простір, в якому

сформувалися народовладні традиції врядування. Договір між вічем і князем – це те культурно-правове підґрунтя, на якому суб'єкти давньоруської державності формували консенсуально прийняті легітимні норми, які не передбачали аристократичних титулів чи формальних договірних відносин між князем і боярами. Усі руські князі належали до однієї династії, їх взаємовідносини мали характер швидше міжродинних, аніж феодалських зв'язків, що трактувалися як стосунки між батьком і сином чи між старшими та молодшими братами, а не як між сюзереном і васалом.

Отже, діалектика автономності державних утворень руських земель-полісів та їх підпорядкування єдиному центру – Києву – досягалася за рахунок родинної спорідненості князівського інституту влади. Ця влада була складовою частиною народовладних інститутів територіальних громад, діяльність яких регламентувалася договором між різними гілками влади в межах Київської Русі. Отже, викладене нами бачення проблеми місця та ролі князя в державному управлінні Київської Русі дозволило оцінити державний механізм, сформований в X–XII ст., як демократичну державу вільного східнослов'янського населення.

Отже, перша стадія давньоруського державотворення іманентно орієнтована на народоправний устрій. Визнаючи факт народоправного державного устрою давньоруських земель, запрошені до Києва, найімовірніше полянами, варяги-найманці постають політичною силою, зорієнтованою на співпрацю з місцевою владою і народом. Така співпраця слов'ян з іншоетнічними купецькими корпораціями, які були зацікавлені в експлуатації торговельного шляху із варяг до Візантії Дніпровським водним басейном, була взаємовигідною. Це створювало передумову для поступового «вростання» князівсько-дружинного військового формування у політичну структуру давньоруських земель.

Професійні купці-воїни, які частково склалися з норманів, не тільки не заважали розвитку державних інститутів влади, а й виступали складовою

частиною, спонукальним фактором і водночас матеріальною силою подальшого розвитку державного устрою слов'ян. Умови зовнішньої торгівлі, які визначалися наявною військово-охоронною силою міжнародних купецьких корпорацій, були сприятливими як для розвитку виробництва, обміну і споживання, так і для надійної охорони земель від кочівників. Купці, з їх прагненням до зміцнення торговельного простору, розширення території для обміну товарами, робили все можливе, що максимально сприяло слов'янам утвердитися в геополітичному просторі. Географічно Дніпровський річний шлях був стрижнем Київської Русі, що давало вихід до Балтійського і Чорного морів [89, с. 22].

Зміцнення державного устрою, стабілізація господарської діяльності, обміну і споживання в масштабах тогочасних давньоруських земель, які були автономними і об'єднувались розгалуженою системою шляхів сполучення водним басейном Дніпра, вимагало єдиного політичного центру. Київ з його потужним торговельно-фінансовим капіталом фактично вже був політичним центром полян. При цьому «вищі класи в основі своїй, ймовірно, були комерційно зацікавлені в ініціативах київських князів» [89, с. 25]. Загалом, військово-охоронна сила князівської дружини на Русі стає спочатку на службу купцям і заможним соціальним верствам, які мали свій комерційний зиск із торгівлі, і лише з часом – на службу всьому народу. Тому М. Ф. Владимирський-Буданов небезпідставно стверджує, що «прибуття і розширення влади династії Рюриковичів у IX і X ст. не змінили попереднього устрою» [91, с. 43].

Князівська дружина, залишаючись спеціалізованою військово-охоронною силою, трансформується в одну з провідних державних структур, яка в різний спосіб – мирний договір чи силовий примус – об'єднувала автономні руські землі у цілісний державний військово-політичний і торговельний простір. «Династія Рюриковичів поклала першу основу до зближення між окремішніми землями», – підкреслює М. Ф. Владимирський-

Буданов [91, с. 43]. Князь поступово набуває владних повноважень, які йому делегує віче, і стає носієм адміністративних функцій принципово нового інституту влади.

Об'єднана військова сила князя спільно з ополченцями великих руських міст, купці руських земель виступають у єдності своїх економічних, політичних і державницьких інтересів. Трансформувались у невід'ємний елемент державності руських земель, князь із дружиною виступає загальноруською силою, провідником державницької самореалізації та геополітичного самоствердження Київської держави. Тут князь не лише не протистоїть народу руських земель, а навпаки – підносить міжнародний рейтинг держави, сприяє активізації зовнішньої торгівлі, спрямовує свою силу на забезпечення соціального добробуту.

У своїй політиці давньоруські князі здебільшого прагнули покласти в основу розуміння інтересів і потреб народу тієї землі, яка визнала їх владну волю. Саме добробут населення виступає об'єктивним критерієм успішної влади та державних інститутів, які її реалізують. Піднесення виробництва, обміну і споживання в Київській Русі спостерігалось впродовж тривалого періоду від князювання Олега до смерті Володимира Великого. Це ставить в органічний взаємозв'язок політику князів і віча. М. Грушевський так оцінює роль князівської влади тієї доби: «Часи Володимира Святого, чи Великого були кульмінаційною точкою процесу будови, завершенням, так би сказати, механічної еволюції процесу утворення давньої Руської, Київської держави» [119, т. 2, с. 12].

Володимир Великий мав численні здобутки в розбудові держави, зміцненні її територіальної цілісності, а головне – впровадженні християнства і спровадженні варягів за межі Русі. Натомість він сформував військову силу та її провідників з кращих воєвод, яких обирало віче. З хрещенням Русі почалося будівництво церковних храмів, поширювалася освіта і соціальна благочинність. Доба князювання Володимира Великого

характеризується «миром із сусідами» [89, с. 83]. Ймовірно, будівництво в стольних містах руських земель головних християнських храмів, а також формування єдиної віри і усвідомлення своєї захищеності князівською дружиною у свідомості населення спричинило зміни самоназв. Мешканці руських земель усвідомлювали себе та ідентифікували за назвою стольного міста. Доречно зауважити, що у часи князювання Володимира Великого «боярство Давньої Русі не мало ні станової корпоративності, ні станових привілеїв» [91, с. 56].

Народ був єдиним верховним інститутом державної влади давньоруських земель. Через народне віче громада безпосередньо і активно сприяла тому, щоб князі і призначені ними тисяцькі, соцькі та інші земельні управителі були приблизно рівні у військово-охоронній службі, а чисельність своїх і княжих бояр постійно контролювалася та регулювалася. «Із двох елементів – дружинного (служилого) і земського – складається (з XI ст.) один боярський клас, коли дружинники після закінчення служби ставали рівноправними громадянами і власниками земельних наділів, а земські бояри через дворову службу переходили в клас княжих мужів» [91, с. 56], – підкреслює М. Ф. Владимирський-Буданов.

Отже, наявність у структурі державних інститутів влади давньоруських земель віча і князя з дружиною, з одного боку, загострювала суперництво у прагненні князя до одноосібного володіння землею, з другого – в такий спосіб здійснювалося поєднання рівномірного адміністративного управління та необхідності дієвого кооперування сил для відсічі зовнішньому ворогові. Важливим елементом державного устрою Київської Русі було й те, що «особисті якості під час підвищення по службі у суспільстві переважали у слов'ян над сімейними і спадкоємними» [91, с. 57]. Становлення такої державницької звичаєво-правової культури було спричинене тим, що традиційну норму володіння землею було збережено для всіх членів слов'янської спільноти і тих іншоетнічних осіб, хто став невід'ємною

частиною суспільства. У «Руській Правді» містяться норми, згідно з якими «право землеволодіння належить не лише середнім класам – міщанам, але й нижчому – селянам» [91, с. 58]. Право мати свою земельну власність постає в Київській Русі як одна з форм суспільно-політичного розвитку людини, розвитку її як суб'єкта майнових правовідносин та формою самореалізації і самоствердження в сім'ї, громаді, землі-полісі.

Тенденція до розширення політичних прав мешканців міст руських земель вела до чисельного збільшення міського населення та зміцнення народоправної традиції в державних справах. «Загалом міські мешканці не становили середнього чи міщанського класу, і вступ до їх середовища був відкритий для всіх вільних людей» [91, с. 59].

Отже, основні економічні і соціальні закономірності територіально-громадського життя слов'ян, інтегрованих у державну структуру, не втратили сили народоправства, а зростання військово-охоронних князівських формувань, незважаючи на розширення їх адміністративних функцій, дедалі виразніше посилювало владу віча.

Такий висновок дає можливість узагальнити основні владні функції князя. По-перше, «князю вручається вся державна влада управління і суду». По-друге, князь обіймає військову владу: «княжа влада необхідна для зовнішнього захисту держави». По-третє, «князю належить і влада законодавча» [91, с. 67–69]. Історичні трансформації життя слов'ян вимагали змін у ставленні громад до владних функцій князя. Разом з тим, в умовах поглиблення і розширення владних державних функцій князів руських земель дедалі частіше спостерігається поєднання інтересів князівської гілки влади і народу. «Повнота влади, – наголошує М. Ф. Владимирський-Буданов, – зберігається лише до того часу, поки князь знаходиться в згоді (єднанні) з народом» [91, с. 66]. Сказане свідчить, що будь-яке відхилення політики князя від волі народу тягнуло за собою, по-перше, обмеження його влади; по-друге, якщо владна воля князя набувала загрозливого для народу характеру,

то він міг бути усунений від влади. Основним звичаєво-правовим механізмом обмеження владної волі князя руських земель було укладання вічем «ряду» (договору) з ним.

На початковому етапі утвердження князя в державному устрої давньоруських земель форма призначення князя на високопосадовця «ряд» виявлялася у взаємній домовленості не чинити зла народу, захищати землю і взаємній присязі. У подальшому віче уклало з князем «ряд», в якому конкретизувалися умови призначення урядників, суддів, інших управителів. Клятву давали в церкві з цілуванням хреста [91, с. 69]. У цьому можна вбачати одну з особливостей договірних відносин між князем і вічем. Визначальною у взаємовідносинах між волею народу стольних міст давньоруських земель-полісів і владними функціями князя з його адміністративною структурою і дружиною була добродійна політика. «Населення підіймало свій голос кожного разу, коли князь приводив країну до бідування або в масі чи інший спосіб утискував свободу народу» [89, с. 196].

Союз автономних руських земель навколо Києва становив політичну основу їх територіальної цілісності. Ієрархічність князівської вертикальної влади стала порушуватися після того, як генеалогічна система династії з кожним новим поколінням все більше і більше ускладнювалася і було майже неможливо встановити генеалогічне старшинство. «Родина Рюрика, яка під владою Володимира, а потім знову під владою Ярослава складалася з єдиної сім'ї, тепер стала багатомірним кланом... Плутанина княжих вимог і взаємні претензії вели до суперечок і, звичайно, до міжусобних сварок, братовбивчих війн», які цілком зруйнували життєздатність нації [89, с. 198–199], – наголошує Г. Вернадський.

У сучасній науковій літературі існує хибна думка, що «князі боролися за княжий престол у Києві. Це призвело до розпаду Київської держави у 30–40-х роках XII ст.» [202, с. 20]. Зауважимо, що в основі будь-яких соціально-економічних і суспільно-політичних систем лежать матеріальні і політичні

інтереси найактивніших соціальних верств, котрі є рушійною силою цивілізаційного процесу. Б. Греков вважає, що «розпад Київської держави є насамперед результатом зростання окремих його складових частин, кожна з яких почала проводити свою власну політику, ставлячи перед собою свої власні цілі... В XI ст. у Європі почався рух, який завершився тим, що торговельні шляхи в Західну Європу з Візантії і Малої Азії значно скоротилися і пішли повз Дніпро» [115, с. 490].

Київ та його землі після занепаду міжнародної торгівлі водними шляхами Дніпра перестали бути осередками, які сприяли інтеграції князівської влади давньоруських земель. Водночас, в межах руських земель визначилися два економічні і політичні центри: на заході – Галич, Львів, Волинь; на півночі – Новгород, Псков, Ростов і Суздаль. Крім того, Київська, Чернігівська та інші придніпровські землі зазнавали систематичних нападів з боку степових кочовиків. «Напади на Середньому Подніпров'ї призводили до чистої економічної руїни і навіть до повного запуснення. Якраз центр руської колонізації і його політичного й культурного життя – околиці Києва, Чернігова, Переяслава – убожили й підупадали порівняно з ліпше захищеними землями, західними і північними» [119, т. 3, с. 336].

Водночас почали трансформуватися і геополітичні процеси, в межах яких формувалися державні структури давньоруських земель. Зокрема, внаслідок того, що Венеція отримала від Візантійської імперії дозвіл торгувати без мита і мати свої порти на її території, вона перетворилася на світову торговельну державу [268, с. 182]. Автономність давньоруських земель, відсутність спільної влади у формі віча центрального міста Києва, невпорядкованість посідання князівської влади у династії Рюриковичів, занепад єдиного централізованого торговельного шляху, інші фактори чинили негативний вплив на державотворчий процес Київської Русі. Наслідком цього було формування на території давньоруських земель нових центрів, таких як Галич, Новгород та ін.

Висновки до третього розділу

Завдяки поліфункціональній професійності варязьких дружин вони були запрошені для організації міжнародної торгівлі та охорони шляхів сполучення для купецьких багатоетнічних корпорацій. Купецькі соціально активні верстви прагнули освоїти Дніпровський водний басейн для торгівлі і мали об'єднатися з варязькими дружинами, які у свою чергу здатні були усвідомити важливість нового торговельного шляху з варяг у греки. Вони ж об'єдналися із слов'янськими купецькими верствами в міжнародній торгівлі, що сприяло об'єднанню давньоруських міст як певного організуючого фактора у цьому русі.

У містах давньоруських земель перебували чисельні військові формування на чолі з воєводами – тисяцькими. Варяги мали у своєму складі дружину чисельністю від 200 до 400 воїнів-купців. За таких обставин варяги не мали сили підпорядковувати руські землі без попередньої домовленості з представниками впливових політичних сил. У межах давньоруських земель відбувалася доволі розгорнута внутрішня і зовнішня торгівля з її монетарною складовою. Представники зацікавлених в організації торгівлі сил давньоруських земель зблизилися з варягами і сприйняли багато передових для того часу їх професійних здібностей.

Варяги спочатку торгували спільно з давньоруськими купцями та охороняли торговельні шляхи. Пізніше разом завойовували в геополітичному просторі, де панувала Візантія, право вільно торгувати з нею. Комерція на той час мала досить істотне значення для утворення державних інститутів і права країн, які торгували з Константинополем. Усі комерційні цінності мають своїм наслідком постання і розвиток державних інституцій, які їх захищають і сприяють розвитку. Розвиток товарного виробництва в межах руських земель був щільно пов'язаний з монетарною економікою, розширенням торгівлі, покращенням життя. Упродовж XI ст. безперервне

зростання економіки пов'язане з торгівлею, посиленням військової присутності в тих країнах, які були залучені до міжнародної торгівлі.

Прихід варягів на давньоруські землі був перехідним періодом формування державності і права. Варяги мали у своїх країнах народовладну традицію в політичній самоорганізації, а тому поважали у слов'ян їх вічевий устрій. Творення державності і права Київської Русі здійснювалося слов'янами за допомогою варягів. Це була перемога договірних відносин, тобто переконань над військовою силою. Перевага слов'янського народовладдя посилювала адаптацію варягів до місцевого звичаєвого права. Варяги сприяли глибшій і ширшій комерціалізації та монетаризації економіки давньоруських земель.

Князь як прийшлий з варягів інститут влади давньоруських земель адаптувався до умов творення давньоруської державності. На першій стадії варяги істотно допомагали місцевим слов'янам в організації торгівлі в її широкому комерційному розмахові, охороні торговельних шляхів. На другій стадії князь відігравав досить вагомий роль в організації та охороні давньоруських земель. На третій стадії, після хрещення Русі, князь стає одним із провідних інститутів державної влади, функції якого стабілізуються в адміністративній і судовій сферах життя давньоруських земель. На четвертій стадії, коли династія Київського князя чисельно збільшувалася і нові покоління нащадків князівської родини почали суперництво за владу в різних землях, їх державницька діяльність стала значною мірою негативною. Незважаючи на те, що єдність Давньоруської держави підтримувалася зусиллями великого князя Київського, окремі гілки династії Рюрика прагнули забезпечити собі сильну владу і популярність на всій території; їм цього не вдалося досягнути. Єдність держави більшою мірою почала підтримуватися церквою, митрополит якої мав свою резиденцію у Києві. За правління Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха в державності Київської Русі спостерігалася усталена тенденція інтеграції всіх земель.

Проте князь і в цей час не був монархом; його влада обмежувалася боярською думою і вічем. Суперництво між містами давньоруських земель-полісів стало домінуючим у розвитку Давньоруської державності; князі ставали заручниками різних боярських угруповань різних земель, що й послабило Київську Русь перед татаро-монгольською навалою.

Принцип формування адміністративного управління в давньоруських містах відповідає народоправній традиції. Так, міське населення розподілялося за місцем проживання за «рядами» (нині вулиця). Ряди склалися із сімейних ремісничих дворогосподарств і мали відповідну назву – ливарників, чоботарів, кравців та купецьких поселень за етнічною ознакою. Кожен ряд (вулиця) обирали свого представника до міського управління – рядового (від цього поняття в сучасній українській мові маємо «рядових» в армії, міліції, службі безпеки, «уряд», «урядовці» тощо). Отже, першими виборними адміністративними одиницям міста були «рядові». Самоврядування міста, власне адміністративне управління, суд і укладання різноманітних угод громадян міста з представниками влади зосереджувалося в кінці ряду. Ряди сходилися до центральної площі міста – торговища. Пізніше «рядових» іменували «кінцевими старостами». Укладання угод з іноземцями здійснювалося за обов'язкової присутності «рядових», старости міста. Ряди (вулиці) були самоврядними, маючи виборних «рядових», пізніше старост. У містах мешкали різні соціальні верстви з різними доходами, майновим статусом, суспільним значенням, але ця структура поглиналася територіальним самоврядуванням.

Стабільною військово-адміністративною формою управління в Давній Русі були тисяцький, соцький і десяцький. Всі посадовці військового формування обиралися народом і були йому підзвітні. Тисяцький завжди знаходився під владою віча. Народ мав право усунути з посади тисяцького, якщо останній ігнорував волю міської громади. Загалом княжа адміністрація і громади міст були щільно пов'язані між собою. В міській адміністрації був

постійний представник князівського інституту влади. У судовій адміністрації князя був представник віча – посадник. Судовий процес передбачав обов'язкову присутність місцевого посадника.

Для здійснення адміністративних функцій у стольних містах існували канцелярії віча, вічеві секретарі, були особливі печатки. Дві найвищі адміністративні посади – тисяцький і посадник – обиралися міськими зборами. Владні повноваження цих інститутів прирівнювалися до князівських щодо внутрішніх військових формувань і внутрішнього адміністративного управління.

Характерною особливістю функціонування адміністративного управління у Київській Русі була, по-перше, відсутність центральної адміністрації, владні функції якої стосувалися всіх земель; по-друге, кожен з інститутів державної влади землі-полісу – віче, князь і боярська дума – мав владні повноваження лише в межах своєї землі. Національно-державна єдність давньоруських земель забезпечувалася в основному інститутом православної церкви, яка була важливим чинником у розвитку давньоруської державності і суспільно-політичної інтеграції населення. Вона сприяла поширенню та утвердженню візантійського права.

ВИСНОВКИ

Проблема державного устрою Київської Русі, виникнувши в епоху домінування Московської імперської держави, була розроблена в дусі державницької ідеології монархізму. В радянські часи марксистська парадигма формаційного розвитку суспільства і класового антагонізму як фактора походження держави утвердила у правознавчій науці концепцію феодального устрою Київської Русі. Така інтерпретація державних інститутів та їх звичаєво-правових відносин набуває самостійного значення. Обґрунтовано методологічну безпідставність тих концепцій державного устрою Київської Русі, які визначили її феодальний тип і монархізм князя. Російська історіографія сконструювала модель державного устрою Київської Русі за подобою сформованого пізніше Московського царства.

Історія розвитку територіально-громадського устрою антів-слов'ян у всій її багатоманітності та структурній неоднорідності вкладається у рамки політичної самоорганізації, в якій виокремлюються військово-охоронні формування з обраним тисяцьким; громада обирає упорядника, наділяє його певними владними функціями, що однозначно зумовлює започаткування політичних інститутів влади. Територіальні громади кожної давньоруської землі як історично сформовані суб'єкти господарської та політичної діяльності поєднуються в державній самоорганізації. Цивілізаційний поступ у розвитку слов'ян, об'єднаних у землю-поліс, зумовлений тим, наскільки первинно сформовані міські й сільські громади підіймаються до свідомої політичної діяльності й наскільки вони здатні розвинути в собі колективну та індивідуальну відповідальність за свою землю, своє життя і своє майно.

Головними засадами політичної інтеграції сільських і міських громад слов'янських етнічних груп в землю-поліси були спільна мова, релігійний землеробський культ, спільні заходи в охороні землі та військові походи. Суттєвою причиною формування ранньодержавних руських земель було й те, що розвиток продуктивних сил, ремісництва, товарно-грошових відносин

зумовлює створення централізованих ринків. На їх основі виникають стійкі соціально-економічні й політичні утворення – держави. Розвиток ремісничих галузей, сільського господарства вимагав виходу за рамки етнополітичних утворень, чому сприяла торгівля. Отже, слов'яни були залучені до світової торгівлі, мали політичні зв'язки з іншими державами. З усього цього вимальовується тенденція розвитку ранньослов'янських земель-полісів та їх входження в геополітичний простір.

Структура державних інститутів влади склалася до запрошення варягів у формі демократії, земельно-полісного народоправства. Індивідуалізуючим і спільним для всіх земель інститутом влади були загальні збори територіальної громади – віче, яке упродовж усієї історії існування давньоруських земель поєднувало в собі верховну законодавчу, виконавчу і судову владу.

Народовладна державницька культура, сформована в Київській Русі, забезпечувала внутрішньо неконфліктне в межах землі-полісу формування всіх інститутів державної влади.

Віче як державницький інститут влади, вироблений у Київській Русі, має розглядатися як своєрідна форма національно-державної самоідентичності, яка впливає на сучасне державотворення відповідно до національно-державницької традиції. Формування віча до появи варягів засвідчує, що домінуючим став територіальний принцип, інакше кажучи, ранньодержавні утворення були вільним союзом територіальних громад. Вічева форма державного устрою не обмежується властивими лише їй функціями як цілісного утворення, а поділяє частину владних повноважень з князем та його дружиною. Віче постає як активний владний виконавчий, законодавчий і судовий інститут, який відповідає перед територіальною громадою, ділить частину владних функцій з князем і боярською думою, зберігаючи свою автономність і зверхність.

Адміністративний поділ земель-полісів під зверхністю вічевих зборів стольних міст слугує утвердженню народовладдя на всіх рівнях – від

первинної сільської територіальної громади, через структуру волосних вічевих інститутів влади до віча у формі генеральної асамблеї землі, тобто зібрання всіх вільних громадян міста і пригородів, які мали рівні права в обговоренні державних справ і голосувати за прийняття рішень. Міста-центри давньоруських земель мали домінуючу владну структуру, зокрема віче і князя, владні повноваження яких поширювались на всю територію землі-полісу, мешканці якої самоідентифікувалися на основі внутрішньої державної цілісності. У значної частини міст давньоруських земель не було представницької влади з боку князя, а тому віча цих міст вільно обирали посадника, воєводу, старосту, інших адміністративних урядників.

Центром князівської адміністрації слугував княжий двір, розташований поза межами міста. Віче мало своїх урядовців у виконавчій, судовій і військово-охоронній гілках та призначало збирачів данини з громадян міст, у сільських громадах данину збирали представники князя. Оплату штрафних санкцій здійснювали вірники. Існували різні платежі, зокрема ринкові, кошти з яких частково віддавалися князівській адміністрації, решта розподілялася в містах-волостях для будівництва доріг, мостів, утримання воїнів-охоронців і державних службовців.

Князівські інститути влади не мали ніяких формальних характеристик, які б засвідчували існування васалітету і сюзеренітету, тобто князі окремих земель-полісів не перебували формально у підлеглості великого князя Київського, а знаходилися більшою мірою під владою віча свого стольного міста. Не існувало відповідно й верховного права київського віча і князя стосовно інших давньоруських земель-полісів. Доведено відсутність васальної залежності князів давньоруських земель-полісів від київського князя. У Новгороді та Пскові віча обмежували владу князя. Влада князя була обмежена і боярською думою. Відтак, безпідставно вважати Київського князя монархом і «самодержцем усієї Русі».

Здійснено періодизацію державного і правового устрою давньоруських земель, а саме: перший період – від антів-слов'ян до утворення Київської

Русі з княжим інститутом влади, коли віче обирає воєводу або тисяцького; другий період характеризується союзом територіальних громад землі навколо стольного града, де віче і князь – основні інститути влади, участь народу у виборі князя є традиційною; третій період – після татаро-монгольської навали влада князя визначалася ханським «ярликом», але й тоді «посадження на стіл» хоча й здійснювалося ханом або його послом, але за участі народу за стародавнім обрядом. Вже поза межами власне давньоруської періодизації опиняється етап трансформації народної участі у виборах князя в посутньо іншу форму – скликання соборів, які брали участь у затвердженні царя в Московському царстві.

Становлення і розвиток державних інститутів Київської Русі, звичаєвого права, взаємовідносин віча і князя будувалися на історичних традиціях індивідуалізму і свободи слов'ян, які мали сприятливі умови для розвитку економіки, торгівлі та розбудови міст. Народоправство забезпечило принцип рівності віча і князівсько-дружинного інституту під час укладання угоди («ряду») про співпрацю. При цьому основою у формуванні державних інститутів земель-полісів була самодостатність сімейних дворогосподарств і територіальних громад міського і сільського типу. Громада у структурі влади постає як активний державотворець.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

А. Публікації джерел

1. Закон Судный людем, Пространной и Сводной редакций / под ред. М. Н. Тихомирова. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 286 с.
2. Законодательство Древней Руси. – М. : Юрид. лит., 1984. – 524 с.
3. Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1. : Памятники XI–XV вв. – СПб. : Тип. Императ. Акад. наук, 1880. – 677 с.
4. Памятники русского права. Вып. I: Памятники права Киевского государства X–XII ст. / сост. А. А. Зимин. – М. : Госюриздат, 1952. – 287 с.
5. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – М. : Юрид. лит., 1984. – 430 с.
6. Свод законов Киевской Руси / под ред. И. П. Ермолаевой, Р. Г. Кашафутринова. – Казань : Изд-во Казанс. ун-та, 1985. – 89 с.
7. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / вступ. ст., пер., коммент. Е. Э. Липшиц. – М. : Наука, 1965. – 225 с.
8. *Аль-Ахталь*. Книга песней // Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII в. до конца X века по Р. Х.). – СПб. : Императ. Акад. наук, 1870. – С. 1–6.
9. *Ал-Мас'уди*. Золотые копи и россыпи самоцветов. Книга предупреждения и пересмотра / Ал-Мас'уди // Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия : в 5 т. – Т. III: Восточные источники / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. – С. 109–118.
10. *Багрянородный Константин*. Об управлении империей / греческий текст, перевод, комментарии ; под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – Изд.

- 2-е, исправл. – М. : Наука, 1991. – 496 с. – (Древнейшие источники по истории народов СССР).
11. *Володимир Мономах*. Повчання. Статут Володимира Всеволодовича / пер. із старослов'ян., упоряд. та передм. В. Яремченка. – К. : МАУП, 2006. – 312 с. – (Б-ка українознавства ; Вип. 6).
 12. *Гаркави А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII в. до конца X века по Р. Х.) / А. Я. Гаркави. – СПб. : Императ. Акад. наук., 1870. – IX, [2], 308 с.
 13. *Джаксон Т. Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.) / Т. Н. Джаксон. – М. : Наука, 1993. – 304 с.
 14. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – М. : Наука, 1976. – 240 с.
 15. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия : в 5 т. / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. – Т. III: Восточные источники. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. – 264 с.
 16. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия : в 5 т. / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. – Т. V: Древнескандинавские источники. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. – 384 с.
 17. *Ибн-Даста*. Книга драгоценных сокровищ / Ибн-Даста // Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. – СПб. : Императ. акад. наук, 1870. – С. 260–270.
 18. *Ибн-Фадлан*. Рисала / Ибн-Фадлан // Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия : в 5 т. / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. – Т. III: Восточные источники. – М. : Рус. фонд содействия образованию и науке, 2009. – С. 82–116.
 19. Изборник Святослава 1073 г. Факсимильное издание. – М. : Наука, 1983. – 343 с.

20. *Иордан*. О происхождении и деяниях гетов / вступ., пер., коммент. Е. И. Скржинской. – М. : Изд-во вост. лит., 1960. – 436 с.
21. *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей : в 41 т. – СПб., 1908. – Т. 2. – XVI, 938 с.
22. *Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку* // Полное собрание русских летописей : в 41 т. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926–1928. – Т. 1. – 577 с.
23. *Летописец Переяславля Суздальского, составленный в начале XIII в. (между 1214 и 1231 гг.)* / изд. М. А. Оболенским. – М. : В Унив. тип., 1851. – 217 с.
24. *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью* // Полное собрание русских летописей : в 41 т. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1862. – Т. 9. – XXIII, 256 с.
25. *Летописный сборник, именуемый Тверской летописью* // Полное собрание русских летописей : в 41 т. – Т. 15. – СПб., 1863. – VII, 504 с.
26. *Летопись по Воскресенскому списку* // Полное собрание русских летописей : в 41 т. – СПб., 1856. – Т. 7. – X, 345 с.
27. *Літопис Руський за Іпатським списком* / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XVI, 591 с.
28. *Мономах*. Поучение детям // Правовая мысль : антология / авт.-сост. В. П. Малахов. – М. : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003.
29. *Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов* / под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 659 с.
30. *Патриаршая или Никоновская летопись* // Полное собрание русских летописей : в 41 т. – СПб., 1862–1885. – Т. 9. – 256 с.
31. *Повесть временных лет* / под ред. и с предисл. В. П. Адриановой-Перетц ; пер. Д. С. Лихачев, Б. А. Романов. – Ч. I: Текст и перевод. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 405 с.
32. *Правда Русская* : в 2 т. – Т. 1: Тексты / подгот. к печати В. П. Любимов,

- Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров др. ; под ред. Б. Д. Грекова. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР., 1940. – 505 с.
33. Правда Русская : в 2 т. – Т. 2: Комментарии / сост. Б. В. Александров, В. Г. Гейман, Г. Е. Кочин и др. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1963. – 471 с.
34. Радзивилловская летопись // Полное собрание русских летописей : в 41 т. – Т. 38. – Л. : Наука, 1989. – X., 165 с.
35. Слово Даниила Заточника // Правовая мысль : антология / авт.-сост. В. П. Малахов. – М. : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003.
36. «Слово о Законе и Благодати» // Молдаван А. М. Слово о Законе и Благодати Илариона. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 78–100.
37. Слово о полку Игореве: текст и переводы. – Л. : Наука, 1985. – 294 с.

Б. Наукова література

38. *Авдусин Д. А.* Происхождение древнерусских городов / Д. А. Авдусин // Вопросы истории. – 1980. – № 12. – С. 24–42.
39. *Алексеев В.* Народовластие в Древней Руси / В. Алексеев. – Ростов н/Д. : Тип. тов-тва «Донская речь», 1904. – 70 с.
40. *Алексеев Н. Н.* Русский народ и государство / Н. Н. Алексеев. – М. : Аграф, 2008. – 640 с.
41. *Анисимов А. Ф.* Духовная жизнь первобытного общества / А. Ф. Анисимов. – М. ; Л. : Наука, 1966. – 433 с.
42. *Аничков Е. В.* Язычество и Древняя Русь / Е. В. Аничков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1914. – 386 с.
43. *Аннерс Э.* История европейского права / Э. Аннерс. — М. : Наука, 1996. – 395 с.
44. *Анциферова Л. И.* Личность в динамике : некоторые итоги исследования / Л. И. Анциферова // Психологический журнал. – Т. 13. – 1992. – № 5. – С. 12–25.

45. *Артамонов М. И.* История хазар / М. И. Артамонов ; под ред. Л. Н. Гумилева. – Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. – 521 с.
46. *Артановский С. Н.* Историческое единство человечества и взаимное влияние культур : Философско-методологический анализ современных зарубежных концепций / С. Н. Артановский. – Л. : Просвещение, 1967. – 267 с.
47. *Аксаков К. С.* Полное собрание сочинений / К. С. Аксаков. – Т. 1: Сочинения исторические. – 2-е изд., доп. – М. : Унив. тип., 1889. – 412 с.
48. *Баран В. Д.* Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Альтернатива, 1998. – 336 с. – (Україна кризь віки : у 15 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії НАН України. – Т. 3).
49. *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дніпром та Прип'яттю / В. Д. Баран. – К. : Наук. думка, 1972. – 244 с.
50. *Баран В. Д.* Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К. : Генеза, 2005. – 208 с.
51. *Барац Г. М.* Критико-сравнительный анализ договоров Руси с Византией. Восстановление текста, перевод, комментарий и сравнение с другими правовыми памятниками, в частности, с Русской Правдой / Г. М. Барац. – К. : Тип. 1-й Киев. артели печатного дела, 1910. – XII, 266 с.
52. *Барац Г. М.* О судебных законодательствах по Русской Правде / Г. М. Барац. – Отдельный оттиск из журнала «Вестник права», 1906. – 43 с.
53. *Барац Г. М.* Происхождение летописного сказания о начале Руси / Г. М. Барац. – К. : Тип. 1-й Киев. артели печатного дела, 1913. – 68 с.
54. *Беляев И. Д.* Лекции по истории русского законодательства / И. Д. Беляев. – М. : Типо-литография С. А. Петровского и Н. П. Панина, 1879. – VII, 728 с. (Разд. паг.).
55. *Беляев И. Д.* Судьбы земщины и выборного начала на Руси / И. Д. Беляев. – М.: Тип. Общества распространения полезных книг, 1905. – 136 с.
56. *Бенсон Б.* Создание права. Правосудие без государства / Б. Бенсон. – Сан-Франциско, 1990. – 213 с.

57. *Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания / Н. Г. Бережков. – М. : АН СССР, 1963. – 376 с.
58. *Білецький Л.* Руська Правда й історія її тексту / Л. Білецький ; за ред. Ю. Книша. — Вінніпег : УВАН, 1993. – 116 с.
59. *Богданов В. Б.* Этническая и эволюционная история Руси. История тирании в России / В. Б. Богданов. – М. : Белые альвы, 2001. – 272 с.
60. *Бондарук Т. І.* Максимейко Микола Олексійович / Т. І. Бондарук // Антологія української юридичної думки : в 6 т. – К. : Юридична книга, 2002. – Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда / упоряд.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко. – С. 278–279.
61. *Бондарук Т. І.* Основоположники Київської історико-юридичної школи М. Ф. Владимирський-Буданов і Ф. І. Леонтович / Т. І. Бондарук. – К. : Наук. думка, 1995. – 63 с.
62. *Бондарь С. В.* Философско-мировоззренческое содержание Изборников 1073–1076 гг. / С. В. Бондарь. – К. : Наук. думка, 1990. – 152 с.
63. *Борисенко В. Й.* Курс української історії / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 616 с.
64. *Борисенко В. Й.* Утворення Праукраїнської держави (До постановки проблеми) / В. Й. Борисенко // Наукові записки. Історичні науки. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2001. – Вип. 36. – С. 38–48.
65. *Борисенок С. Г.* Карний зміст «потоків» Руської правди / С. Г. Борисенок // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1925. – Вип. 1. – С. 6–31.
66. *Боровський Я. Є.* Світогляд давніх киян / Я. Є. Боровський. – К. : Наук. думка, 1992. – 176 с.
67. *Бочарніков Д. І.* Київська Русь: від демократії союзу племен до федерації / Д. І. Бочарніков // Нова політика. – 1997. – № 1. – С. 53–55.
68. *Бочарніков Д. І.* Новгородська та Київська Русь. Проблема зіткнення та з'єднання Півночі та Півдня / Д. І. Бочарніков // Науковий вісник УАВС. – 1997. – № 1. – С. 25–32.

69. *Бочарніков Д. І.* Права людини у додержавну та ранньодержавну добу історії України (спроба порівняння реальності їхнього захисту та прогнозу на майбутнє) / Д. І. Бочарніков // *Право України.* – 1997. – № 3. – С. 73–77.
70. *Бочарніков Д. І.* Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М. Грушевського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Д. І. Бочарніков. – Х., 1999. – 20 с.
71. *Бочарніков Д. І.* Чи дійсно юридичне право було єдиним інструментом державного управління суспільством в Київській Русі? / Д. І. Бочарніков // *Право України.* – 1997. – № 11. – С. 109–115.
72. *Брайчевський М. Ю.* Біля джерел слов'янської державності / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наук. думка, 1964. – 355 с.
73. *Брайчевський М.* Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика / М. Брайчевський ; упоряд. Ю. Кухарчук. – 2-ге вид. – К. : КМ Академія, 2002. – 600 с.
74. *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наук. думка, 1968. – 224 с.
75. *Брайчевський М. Ю.* Славяне в Подунав'є и на Балканах в VI–VIII ст. (по данным письменних источников). Славяне на Дністрі и Дунаї / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 220–247.
76. *Брайчевський М. Ю.* Твори / М. Ю. Брайчевський. – Т. I: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі / упоряд., передмова, наук. редак. і анотація, іменний покажчик Ю. Кухарчука. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2004. – 673 с.
77. *Брицин М. А.* Юридическая терминология в восточнославянской письменности : автореф. дис. ... д-ра філол. наук / М. А. Брицин ; АН УССР, Отд. лит. языка и искусствоведения. – Хмельницький, 1967. – 38 с.
78. *Брокгауз Ф. А.* Энциклопедический словарь : в 86 т. / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Лейпциг – СПб., 1895. – Т. 25. – 474 с.

79. *Буданова В. П.* Великое переселение народов: этнополитические и социальные аспекты / В. П. Буданова, А. А. Горский, И. С. Ермолаева. – М. : Ин-т рос. истории РАН, 1998. – 421 с.
80. *Бушков А.* Россия, которой не было II – Русская Атлантида / А. Бушков, А. Буровский. – Красноярск : Бонус ; М. : Олма-Пресс, 2003. – 331 с.
81. *Валеев Д. Ж.* Обычное право и начальные этапы его генезиса / Д. Ж. Валеев // Правоведение. – 1974. – № 6. – С. 29–38.
82. *Василенко М. П.* Карний зміст «потокa» Руської Правда / Н. П. Василенко. – К. : УАН, 1925. – 180 с.
83. *Василенко М. П.* Передмова / М. П. Василенко // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1925. – Вип. 1. – С. IV.
84. *Васильев М. А.* Язычество восточных славян накануне крещения Руси / М. А. Васильев. – М. : Индрик, 1999. – 328 с.
85. *Вассиян Ю.* До головних засад націоналізму / Ю. Вассиян // Націоналізм : антологія. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 97–210.
86. *Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К. : Основи, 1998. – 534 с.
87. *Веллнер А.* Модели свободы в современном мире / А. Веллнер // Социологос. – М. : Прогресс, 1991. – Вып. 1. – 480 с.
88. *Вернадский Г. В.* История права / Г. В. Вернадский. – СПб. : Лань, 1999. – 175 с.
89. *Вернадский Г. В.* Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – 448 с.
90. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Неизданные законы юго-западных славян / М. Ф. Владимирский-Буданов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1882. – № 3. – С. 91–104.
91. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д. : Феникс, 1995. – 640 с.

92. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права. – К., 1886. – Вып. I–VIII. – 225, 282 с. (Разд. паг.)
93. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Русские исторические древности / М. Ф. Владимирский-Буданов. – СПб., 1903. – 171 с.
94. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Хрестоматия по истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – 5-е изд. – СПб. ; К. : Изд-во Н. Я. Оглоблина, 1899. – Вып. 1. – 312 с.
95. Власть народа: украинский парламентаризм: от Вече Киевской Руси до Верховной Рады // Украина. – 1997. – № 1–2 (3–4).
96. *Волков Г.* Три лика культуры / Г. Волков. – М. : Молодая гвардия, 1986. – 335 с.
97. *Гавриленко О. А.* Античні держави Північного Причорномор'я : біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.) : монографія / О. А. Гавриленко. – Х. : Парус, 2006. – 352 с.
98. *Гавриленко О. А.* Київська Русь : політико-правовий нарис / О. А. Гавриленко, С. Д. Колесніков, І. А. Логвиненко. – Х. : ХНУВС, 1999. – 70 с.
99. *Гегель Г. В. Ф.* Наука логики : в 3 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970. – Т.1. – 500 с.
100. *Гегель Г. В. Ф.* Основы философии права або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.
101. *Гегель Г. В. Ф.* Философия истории / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. А. М. Воден ; под. ред. Ф. А. Горохова // Соч. – Т. 8. – М.–Л. : Соцэкгиз, 1935. – 470 с.
102. *Гидденс Э.* Социология : учебник / Э. Гидденс ; пер. с англ. – М. : Прометей : Юрайт-М, 2001. – 511 с.
103. *Глиняный В. Г.* Правовое положение замужней женщины с древнего времени до конца XIX в. / В. Г. Глиняный. – Одесса : Юрид. лит., 1999. – 304 с.

104. *Гоббс Т.* Избранные произведения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1964. – Т. 1. – 328 с.
105. *Гоббс Т.* Философские основания учения о гражданине. – М. : Политиздат, 1974. – 302 с.
106. *Гурбик А.* Типологія територіальної громади в Україні XIV–XVIII ст. / А. Гурбик // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К. : Ін-т історії НАН України, 2000. – № 1. – С. 75–96.
107. *Горелов, М. Є.* Цивілізаційна історія України : нариси : [монографія] / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К. : ЕксОб, 2006. – 632 с.
108. *Горский А. А.* Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси) / А. А. Горский. – М. : Прометей, 1989. – 124 с.
109. *Горский А. А.* О летописных племенах и древнерусских землях / А. А. Горский // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 15–18.
110. *Грабовський С.* Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставрояні, Л. Шкляр. – К. : Генеза, 1995. – 608 с.
111. *Графский В. Г.* Представление о власти и законе в средневековой Руси: Римско-византийские влияния / В. Г. Графский // Римско-константинопольское наследие на Руси : идея власти и политическая практика. – М. : Ин-т рос. истории РАН, 1995. – С. 120–136.
112. *Греков Б. Д.* Генезис феодализма в России в свете учения И. В. Сталина о базисе и надстройке / Б. Д. Греков // Вопросы истории. – 1952. – № 5. – С. 31–43.
113. *Греков Б. Д.* Древний период феодализма в России / Б. Д. Греков // Институт красной профессуры. – 1934. – № 2. – С. 95–109.
114. *Греков Б. Д.* Начальный период в истории русского феодализма / Б. Д. Греков // Вестник АН СССР. – 1933. – № 7. – С. 13–18.

115. *Греков Б. Д.* Киевская Русь / Б. Д. Греков. – К. : Рад. школа, 1951. – 500 с.
116. *Греков Б. Д.* О роли варягов в истории Руси / Б. Д. Греков // Новое время. – 1947. – № 30. – С. 12–15.
117. *Греков Б. Д.* Феодальные отношения в Киевском государстве / Б. Д. Греков. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1937. – 192 с.
118. *Грушевський М. С.* Духовна Україна : зб. творів / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1994. – 560 с.
119. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський ; редкол. П. С. Сахань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1991–1996 : Т. 1. – 1991. – 736 с. ; Т. 2. – 1992. – 640 с. ; Т. 3. – 1993. – 592 с.
120. *Грушевський М. С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – 545 с.
121. *Грушевский М. С.* Очерки истории украинского народа / М. С. Грушевский ; сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия ; примеч: В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – К. : Лыбидь, 1990. – 400 с.
122. *Гумилёв Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилёв. – М. : Мысль, 1989. – 764 с.
123. *Гумилёв Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилёв. – М. : Танаис ДИ-ДИК, 1994. – 544 с.
124. *Гуревич А. Я.* Дары. Обмен дарами / А. Я. Гуревич // Словарь средневековой культуры. – М. : Рос. полит. энцикл., 2003. – С. 129–134.
125. *Гуревич А. Я.* История и сага / А. Я. Гуревич. – М. : Наука, 1972. – 108 с.
126. *Гуревич А. Я.* Теория формаций и реальность истории / А. Я. Гуревич // Вопросы философии. – 1996. – № 11. – С. 31–43.
127. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. Даль. – 6-е изд. – М. : Гос. изд-во нац. и иностр. слов., 1955. – Т. 1. – 699 с.

128. *Данилевский И. Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (XI–XII вв.) / И. Н. Данилевский. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 398 с.
129. Двор монарха в средневековой Европе: явление, модель, среда / под ред. Н. А. Хачатурян. – М. ; СПб. : Алетейя, 2001. – Вып. 1. – 352 с.
130. *Деньков Е. М.* Социальные нормы – регулятор поведения личности / Е. М. Деньков. – М. : Мысль, 1972. – 198 с.
131. *Дністрянський С.* Загальна наука права і політики / Дністрянський С. – Прага : Укр. вільний ун-т, 1923. – Т. 1. – 397 с.
132. *Довженко О.* Щоденник // Довженко О. Україна в огні / упоряд. і автор передм. О. М. Підсуха. – К. : Рад. письменник, 1990. – С. 103–415.
133. *Довженок В. И.* О времени сложения феодализма в древней Руси / В. И. Довженок, М. Ю. Брайчевский // Вопросы истории. – 1950. – № 8. – С. 60–77.
134. *Довнар-Запольский М.* История русского народного хозяйства : курс лекций / М. Довнар-Запольский. – К. : [б. и.], 1911. – Т. 1. – 363 с.
135. *Довнар-Запольский М. В.* Политический строй Древней Руси. Вече и князь / М. В. Довнар-Запольский. – М. : Товарищество И. Д. Сытина, 1906. – 64 с.
136. *Домбровський О.* Етногенетичні процеси на теренах України протоісторичної доби: до проблеми термінології й періодизації / О. Домбровський // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 8–11.
137. *Докучаев В. В.* Російський чорнозем / В. В. Докучаев. – К.-Х. : Держ. вид-во с.-г. л-ри, 1952. – 460 с.
138. *Дорошенко Д.* Історія України : у 2 т. / Дорошенко Д. – К. : Глобус, 1991. – Т. 1 : До половини XVIII ст. – 238 с.
139. *Дорошенко Д.* Нарис історії України : у 2 т. / Д. Дорошенко. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1966.
140. Древняя Русь : проблемы права и правовой идеологии : сб. науч. трудов / отв. ред. Г. В. Швеков. – М., 1984. – 114 с.

141. *Дьяконов М. А.* Очерки истории русского права / М. А. Дьяконов. – Юрьев : Тип. Эд. Бергмана, 1905. – 139 с.
142. *Дьяконов М. А.* Очерки общественного и государственного строя Древней Руси / М. А. Дьяконов. – Изд. 4-е, испр. и доп. – СПб. : Изд. юрид. кн. склада «Право», 1912. – XV, 489 с. (Разд. паг.).
143. *Евсеев А. В.* Методологические предпосылки исторических исследований государства и права / А. В. Евсеев, А. О. Лядов // История государства и права. – 2002. – № 2. – С. 32–36.
144. *Єрмолаєв В.* Віче в Київській Русі: питання компетенції (IX – середина XII ст.) / В. Єрмолаєв // Вісник Академії правових наук України. – № 4. – 2002. – С. 45–55.
145. *Завадская С. В.* О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси / С. В. Завадская // Восточная Европа в древности и средневековье : сб. статей. – М. : Наука, 1978. – С. 18–28.
146. *Загоскин Н. П.* Наука истории русского права. Ее вспомогательные знания, источники и литература / Н. П. Загоскин. – Казань : Н. А. Ильяшенко, 1891. – 530 с.
147. *Иконников В.* Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории / В. Иконников. – К. : Унив. тип., 1869. – 552 с.
148. *Ионин Л. Г.* Понимающая социология. Историко-критический анализ / Л. Г. Ионин. – М. : Наука, 1978. – 207 с.
149. История государства и права Украинской ССР : в 3 т. – К. : Наук. думка, 1987. – Т. 1. – 317 с.
150. История отечественного государства и права : учебник : в 2 ч. / под ред. О. М. Чистякова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2000. – Ч. I. – 400 с.
151. Источниковедение: теория, история, метод. Источники российской истории / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1998. – 702 с.
152. *Іваниченко Р.* Державницька ідея давньої Русі-України / Р. Іваниченко. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2007. – 96 с.

153. *Іванко А.* Історія України ХІХ–ХХ ст. / А. Іванко. – К. : Наук. світ, 2008. – 130 с.
154. *Іванов В. М.* Практикум з історії держави і права України : навч. посіб. / В. М. Іванов. – К. : МАУП, 2006. – 728 с.
155. *Ідзьо В. С.* Велика чи Біла Хорватія – ранньофеодальна держава на території Галичини (V–IX ст.) / В. С. Ідзьо // Науковий вісник Українського історичного клубу. – М. : Логос, 2000. – С. 107–126.
156. *Ідзьо В. С.* Передумови суспільного, економічного та політичного становлення Галицької держави (II–X ст. н. е.) / В. С. Ідзьо // Науковий вісник Українського історичного клубу. – М. : Логос, 2000. – Т. 4. – С. 30–51.
157. Історія держави і права : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – 656 с.
158. Історія держави і права України : підручник / А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батришенко, Л. О. Зайцев та ін. ; за ред. А. С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 510 с.
159. Історія державності України : експерим. підручник / О. Н. Ярмиш, В. А. Греченко (кер.), О. А. Гавриленко та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки, О. Н. Ярмиша. – Х. : Одіссей, 2004. – 606 с.
160. *Йосипенко С. Л.* Теолого-політична проблема в ранньомодерній духовній культурі / С. Л. Йосипенко // Мультиверсум. – № 64. – 2007. – С. 179–188.
161. *Казимирчук В. П.* Право и методы его изучения / В. П. Казимирчук. – М. : Юрид. лит., 1965. – 204 с.
162. *Калачев Н.* Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской правды / Н. Калачев. – 2-е изд. – СПб. : Тип. А. Е. Ладау, 1880. – VIII, XIV, 263 с.
163. *Кант И.* Метафизические начала учения о праве / И. Кант. – М. : Прогресс, 1993. – 784 с.
164. *Карамзин Н. М.* История государства Российского (отрывки) / Н. М. Карамзин. – СПб. : Буланин, 1995. – 237 с.

165. *Карамзин Н.* Правда Русская, или законы Ярославовы // История Государства Российского : в 12 т., 6 кн. – СПб. : Тип. Е. Евдокимова, 1892. – Т. 2. – 280 с.
166. *Карамзин Н. М.* Предания веков: легенды и рассказы из «Истории государства Российского» / Н. М. Карамзин. – М. : Правда, 1988. – 765 с.
167. *Кардыбаев А. Ш.* Золотая Орда: место встречи тюрков и славян / А. Ш. Кардыбаев // Da diyalog avrasya : ежекварт. международный культурно-интеллектуальный журнал. – М. ; Стамбул, 2003. – № 8. – С. 25–33.
168. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : у 2 кн., 4 т. / С. Килимник. – К. : Обереги, 1992. – Кн. 1. – 400 с.
169. *Кирпичников А.* Рюрик пришел с Ладоги / А. Кирпичников // Родина. – 2001. – № 1–2. – С. 33–36.
170. *Клочков В. В.* Религия, государство и право / В. В. Клочков. – М. : Мысль, 1978. – 287 с.
171. *Ключевский В. О.* Боярская дума в Древней Руси / В. О. Ключевский. – Петроград : Лит.-изд. отдел Нар. комиссариата по просвещению, 1919. – 543 с.
172. *Ключевский В. О.* Боярская дума Древней Руси / В. О. Ключевский // О государственности в России. – М. : Мысль, 2003. – С. 3–448.
173. *Ключевский В. О.* Краткое пособие по русской истории / В. О. Ключевский. – 7-е изд. – М. : Унив. тип., 1906. – 198 с.
174. *Ключевский В. О.* Курс русской истории : в 5 ч. / В. О. Ключевский. – изд. 2-е. – М. : Соцэкгиз, 1937. – Ч. 2. – 440 с.
175. *Кобищанов Ю. М.* Полюдь: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций / Ю. М. Кобищанов. – М. : РОССПЭН, 1995. – 320 с.
176. *Ковалевский А. П.* Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о путешествии на Волгу в 921–922 гг. Статьи, переводы, комментарии / А. П. Ковалевский. – Х. : Изд-во Харьков. ун-та, 1956. – 123 с.
177. *Ковалевский М. М.* От прямого народоправства к представительному, от патриархальной монархии к парламентаризму / М. М. Ковалевский. – М. : Тип. Сытина, 1906. – 520 с.
178. *Ковалевский М. М.* Первобытное право. – М. : Тип. Мамонтова, 1886. – 168 с.

179. *Ковалевский М. М.* Родовой быт в настоящем, недавнем и отдаленном прошлом. Опыт в области сравнительной этнографии и истории права / М. М. Ковалевский. — СПб. : Брокгауз-Эфрон, 1911. — 312, VIII с.
180. *Ковалевский М.* Современные обычаи и древний закон / М. Ковалевский. — М. : Тип. В. Гатцук, 1886. — 413 с.
181. *Коган М. А.* Смелые мореходы средневековья – норманны / М. А. Коган. — М. : Наука, 1967. — 186 с.
182. *Козак Д. Н.* Древние славяне / Д. Н. Козак. — Николаев : Возможности Киммерии, 1997. — 24 с.
183. *Колесов В. В.* Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. — 312 с.
184. *Корецкий В. М.* Лекции по истории государственности и права / В. М. Корецкий. — М. : Юрид. изд-во, 1987. — 96 с.
185. *Корецький Л. М.* Місто // Українська радянська енциклопедія : у 12 т. — К. : Гол. ред. укр. рад. енциклопедії, 1982. — Т. 7. — С. 34–35.
186. *Коринный Н. К.* Переяславская земля (X – первая половина XIII века) / Н. К. Коринный. — К. : Наук. думка, 1992. — 312 с.
187. Королевский двор в политической культуре средневековой Европы. Теория. Символика. Церемониал / под ред. Н. А. Хачатурян. — М. : Наука, 2004. — 540 с.
188. *Косвен М. И.* Преступление и наказание в догосударственном обществе / М. И. Косвен. — М. ; Л. : ГИЗ, 1925. — 140 с.
189. *Костомаров Н. И.* Исторические монографии. Исследования : в 18 т. / Н. И. Костомаров. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1886. — Т. 8. — Ч. 2: Северорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (История Новгорода, Пскова, Вятки). — 466 с.
190. *Котляр Н. Ф.* Древнерусская государственность / Н. Ф. Котляр. — СПб. : Алетейя, 1998. — 445 с.
191. *Котляр М. Ф.* Княжа служба в Київській Русі / М. Ф. Котляр. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. — 251 с.
192. *Котляр М. Ф.* «Отчина» у правосвідомості Давньої Русі / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 4–16.
193. *Котляр М. Ф.* Русь язичницька: біля витоків східнослов'янської цивілізації / М. Ф. Котляр. — К. : Заповіт, 1995. — 288 с.

194. *Котляр Н. Ф.* Север или Юг? (К вопросу о возникновении древнерусской государственности) / Н. Ф. Котляр // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. – М. : Наука, 1992. – С. 32–48.
195. *Котляр М. Ф.* Утворення Давньоруської держави / М. Ф. Котляр. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1993. – 43 с.
196. *Котляр М. Ф.* Феномен княжого двору на Русі / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 51–64.
197. *Коцюбинський В. Й.* Привласнення: соціальні аспекти / В. Й. Коцюбинський. – К. : Укр. центр духовн. культури, 1999. – 230 с.
198. *Крип'якевич І. П.* Історія України / І. П. Крип'якевич. – Л. : Світ, 1990. – 520 с.
199. *Кристер А. Е.* Три ступені правоутворення / А. Е. Кристер. – К. : УАН, 1925. – 94 с.
200. *Кузьмин С.* Петергоф для Рюрика / С. Кузьмин, А. Волковицкий // Родина. – 2003. – № 8. – С. 26–29.
201. *Кулишер И. М.* Лекции по истории экономического быта Западной Европы / И. М. Кулишер. – 5-е изд. – Петроград : Кооперация , 1918. – 412 с.
202. *Кульчицький В. С.* Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Л. : Світ, 1996. – 296 с.
203. *Курінний П.* Советські концепції походження великоруської народності та «руської» нації / П. Курінний // Наукові записки. Український Вільний Університет. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 179–199.
204. *Кушинська Л. А.* Перетворення звичаю на звичаєве право східних слов'ян / Л. А. Кушинська // Держава і право : щорічник наук. праць молодих вчених. – К. : ІнЮре, 1999. – С. 38–45.
205. *Ланге Н.* Древнерусское право в «Истории» Н. Костомарова / Н. Ланге // Русский вестник. – 1876. – № 5. – С. 303–347.
206. *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права / Лащенко Р. – К. : Україна, 1998. – 254 с.
207. *Лащенко Р. М.* Лекції по історії Українського права.– Прага, 1923. – Т. 1. – 196 с.

208. *Ленін В. І.* Про державу. Лекція в Сердловському університеті 11 липня 1919 р. / В. І. Ленін // Повне збір. творів. – К. : Політвидав України, 1973. – Т. 39. – С. 60–78.
209. *Леонтович Ф. І.* Задружно-общинний характер быта древней Руси / Ф. І. Леонтович // Журнал Министерства народного просвещения. – 1847. – № 7. – С. 127–183.
210. *Леонтович Ф. І.* История русского права / Ф. І. Леонтович. – СПб., 1871. – 262, 468 с. (Разд. паг.).
211. *Лешков В.* Русский народ и государство. История русского общественного права до XVIII в. / В. Лешков. – М. : Госюриздат, 1958. – 346 с.
212. *Лебедева О. В.* Теоретичні основи проблем етногенезу в монографії М. Ю. Брайчевського «Походження Русі» / О. В. Лебедева // Українознавство. – № 3. – К., 2006. – С. 237–241.
213. *Лимберт А.* Предметы ведомства «веча» в княжеский период Древней России / А. Лимберт. – Варшава : Варшав. ун-т, 1877. – 179 с.
214. *Липец Р. С.* Эпос и древняя Русь / Р. С. Липец. – М. : Наука, 1969. – 218 с.
215. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.
216. *Лихачев Д. Л.* Киев – мать городов русских / Д. Л. Лихачев // Исторические традиции духовной культуры народов СССР и современность : сб. науч. тр. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 6–14.
217. *Лихачёв Д.* О «Слове о полку Игореве» / Д. С. Лихачев // Избр. работы : в 3 т. – Т. 3. – Л. : Худ. лит., 1987. – С. 165–220.
218. *Ловмянский Г.* Основные черты позднеплеменного и раннегосударственного строя славян / Г. Ловмянский // Становление раннефеодальных славянских государств. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 4–16.
219. *Ловмянский Г.* Русь и норманны / Г. Ловмянский ; вступ. слово В. Т. Пашуто. – М. : Прогресс, 1985. – 304 с.
220. *Лозовик П. В.* Історія громади / П. В. Лозовик. – Ч. 1: Доісторична культура. – Х. ; К. : Пролетар, 1930. – 272 с.

221. *Локк Дж.* Два трактата о правлении / Дж. Локк // Собр.соч. : в 3 т. – Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – С. 137–405.
222. *Лосев А. Ф.* Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М. : Изд-во полит. лит., 1991. – 525 с.
223. *Лук'янець В.* Наука в інтер'єрі постмодернізму / В. Лук'янець // Філософська думка. – № 1. – 2005. – С. 3–22.
224. *Луман Н.* Теория общества / Н. Лукман // Теория общества : сб. / пер. с нем., англ. ; вступ. ст., сост. и общ. ред. Л. Филиппова. – М. : КАНОН-пресс-Ц ; Кучково поле, 1999. – С. 196–235.
225. *Любимов В. П.* Списки Русской Правды / В. П. Любимов // Правда Русская : в 2 т. – Т. 1: Тексты / подг. к печати В. П.Любимов, Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров и др. ; под ред. Б. Д. Грекова. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1940. – С. 11–54.
226. *Мавродин В. В.* «Старцы градские» на Руси X в. / В. В. Мавродин, И. Я. Фроянов // Культура средневековой Руси. – Л. : Наука, 1974. – С. 29–33.
227. *Мазепа І.* Підстави нашого відродження / І. Мазепа. – Мюнхен : Прометей, 1946. – 179 с.
228. *Макарчук С. В.* Писемні джерела з історії України : курс лекцій / С. В. Макарчук. – Л. : Світ, 1999. – 302 с.
229. *Максимейко Н. А.* Опыт критического исследования Русской Правды / Н. А. Максимейко. – Х. : Тип. Зильберберг, 1914. – Вып. 1: Краткая редакция. – 217 с.
230. *Максимейко Н. А.* Опыт критического исследования Русской Правды / Н. А. Максимейко // Антологія української юридичної думки : у 6 т. – К. : Юрид. книга, 2002. – Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда / упоряд.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко ; відп. ред. І. Б. Усенко. – С. 280–326.
231. *Максимейко М. О.* Про смердів Руської Правди / М. О. Максимейко // Збірник праць Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 59–81.
232. *Малиновский И. А.* Народ и власть в русской истории / И. А. Малиновский. – К., 1905. – 74 с.

233. *Малиновський О.* Стародавній державний лад східних слов'ян та його пізніші зміни. Нариси з історії права / О. Малиновський. – К. : ВУАН, 1929. – 185 с.
234. *Маркс К.* До критики гегелівської філософії права / К. Маркс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К. : Політвидав УРСР, 1958. – Т. 1. – С. 219–368.
235. *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори. – К. : Політвидав УРСР, 1959. – Т. 4. – С. 405–441.
236. *Маркс К.* Економічні рукописи 1857–1859 років / К. Маркс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К. : Політвидав УРСР, 1968. – Т. 46. – Ч. 1. – С. 3–446.
237. *Маркс К.* Капітал / К. Маркс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К. : Політвидав УРСР, 1963. – Т. 25 : у 2 ч. – Ч. 1. – 572 с. ; Ч. 2. – 684 с.
238. *Мэй Р.* Любовь и воля / Р. Мэй – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 1997. – 384 с.
239. *Мейс Дж.* Геополітичні імплікації етнополітики / Дж. Мейс // Політична думка. – 1995. – № 1. – С. 87 - 96.
240. *Мелетинский Е. М.* Поэтика мифа / Е. М. Мелетинский. – М. : Наука, 1976. – 407 с.
241. *Милов Л. В.* О происхождении Пространной Русской Правды / Л. В. Милов // Вестник Московского университета. Сер. 8. История. – 1989. – № 1. – С. 3–29.
242. *Монгайт А. Л.* Археология в СССР / А. Л. Монгайт. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 400 с.
243. *Монтескье Ш.* Избранные произведения / Ш. Монтескье ; под ред. М. П. Баскина. – М. : Наука, 1955. – 800 с.
244. *Морен Е.* Втрачена парадигма: природа людини / Морен Е. // Філософська і соціологічна думка. – № 5–6. – 1995. – С. 90–109.
245. *Моця О.* Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів / О. Моця // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 4–19.
246. *Музиченко П.* Історія держави і права України / П. Музиченко. – 6-те вид., переробл. і доп. - К. : Знання, 2007. – 472 с.
247. *Нагаєвський І.* Стародавня Україна в світлі історичних пам'яток / І. Нагаєвський. – Йорктаун, 1961. – 216 с.

248. *Назаренко А. В.* Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью / А. В. Назаренко // Древнейшие государства на территории СССР. – М. : Наука, 1986. – С. 149–157.
249. *Назаров В. Д.* «Двор» и «дворяне» по данным новгородского и северно-восточного летописания (XII–XIV вв.) / В. Д. Назаров // Восточная Европа в древности и средневековье : сб. ст. – М. : Наука, 1979. – С. 104–123.
250. *Насонов А. Н.* История русского летописания XI–XV вв. / А. Н. Насонов. – М. : Наука, 1969. – 556 с.
251. *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 260 с.
252. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К. : Обереги, 1992. – 88 с.
253. *Никольский В.* О началах наследования в древнейшем русском праве. Историческое рассуждение / В. Никольский. – М. : Унив. тип., 1859. – 409 с.
254. *Новосельцев А. Т.* Восточные источники о восточных славянах и Руси V–IX ст. / А. Т. Новосельцев // Древнерусское государство и его международное значение. – М. : Наука, 1965. – С. 91–123.
255. *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – 418 с.
256. *Павленко Ю. В.* Раннеклассовое общество: генезис и пути развития / Ю. В. Павленко – К. : Наук. думка, 1989. – 288 с.
257. *Павлов-Сильванский Н. П.* Феодализм в удельной Руси / Н. П. Павлов-Сильванский. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1910. – 506 с.
258. *Панюк А.* Історія становлення української державності / А. Панюк, М. Рожик. – Л. : Центр Європи, 1995. – 166 с.
259. *Папаян Р. А.* Христианские корни современного права / Р. А. Папаян. – М. : Норма, 2002. – 404 с.
260. *Пархоменко В. А.* У истоков русской государственности (VIII–XI вв.) / В. А. Пархоменко. – Л. : Госиздат, 1924. – 116 с.

261. *Пархоменко В. А.* Характер и значение эпохи Владимира, принявшего христианство / В. А. Пархоменко // Ученые записки ЛГУ. – № 73. – Серия исторических наук. – Вып. 8. – 1941. – С. 202–213.
262. *Пашуто В. Т.* О периодизации истории России эпохи феодализма / В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин // Вопросы истории. – 1951. – № 2. – С. 52–80.
263. *Пашуто В. Т.* Черты политического строя Древней Руси / В. Т. Пашуто // Древнерусское государство и его международное значение. — М. : Наука, 1965. – С. 11–76.
264. Повесть временных лет : в 2 ч. / под ред. В. П. Адриановой-Перетц ; коммент. Д. С. Лихачева. – М., 1950. – Ч. II, приложения. – 554 с.
265. *Покровский М. Н.* Русская история с древнейших времен : в 5 т. / М. Н. Покровский. – Изд. 3-е. – М., 1920. – Т. 1. – 276 с.
266. *Полани М.* Личностное знание. На пути к посткритической философии / М. Полани. – М. : Прогрес, 1985. – 344 с.
267. Полный церковно-славянский словарь / сост. Г. Дьяченко. – Репринт. воспроизвед. изд. 1913 г. – М. : Посад, 1993. – 1159 с.
268. *Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. – Т. 1. – К. : Либідь, 1995. – 672 с.
269. *Поляков А. Н.* Образование древнерусской цивилизации / А. Н. Поляков // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 72–87.
270. *Пономарьов А.* Українська етнографія: курс лекцій / А. Пономарьов. – К. : Либідь, 1994. – 317 с.
271. *Пост А. Г.* Зачатки государственности и правовых отношений / А. Г. Пост. – М. : Тип. Баландина, 1901. – 280 с.
272. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / відп. ред. І. Б. Усенко. – К. : Наук. думка, 2006. – 279 с.
273. *Пресняков А. Е.* Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь / А. Е. Пресняков – М. : Наука, 1993. – 635 с.
274. *Пресняков А. Е.* Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII ст. / А. Е. Пресняков. – СПб. : Тип. Александрова, 1909. – 315 с.
275. *Пріцак О.* Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / О. Пріцак. – К. : Обереги, 1997. – Т. 1. – 673 с.

276. *Продум М.* Нація золотих комірців. Психоінформаційна концепція України / М. Продум. – Тернопіль, 1994. – 157 с.
277. *Пропп В. Я.* Эпическая поэзия русского народа / В. Я. Пропп, В. Н. Путилов // Былины : в 2 т. – Т. 1. – М. : Худ. лит., 1958. – С. III–LXIV.
278. *Рабінович П. М.* Джерело права / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія : в 6 т. – К. : Укр. енцикл., 1999. – Т. 2: Д–Й. – С. 171.
279. *Ребет Л.* Теорія нації / Л. Ребет ; М. Стасюк (ред.). – репринт. вид. – Л. : Державність, 1997. – 192 с.
280. *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б. А. Рыбаков. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 361 с.
281. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – 599 с.
282. *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Изд-во АН СССР, 1948. – 793 с.
283. *Ричка В. М.* Про склад та структуру великокнязівського двору середньовічного Києва / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 4–16.
284. *Робинсон А. Н.* Литература Древней Руси в литературном процессе Средневековья XI–XIII в. : Очерки литературно-исторической типологии / А. Н. Робинсон. – М. : Наука, 1980. – 336 с.
285. *Русанова И. П.* Славянские древности VI–VII вв. / И. П. Русанова. – М. : Наука, 1976. – 378 с.
286. *Ручка А. А.* Очерки по истории социологической мысли / А. А. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наук. думка, 1992. – 263 с.
287. *Самоквасов Д. Я.* Главнейшие моменты в государственном развитии Древней Руси и происхождение Московского государства / Д. Я. Самоквасов. – Варшава : Тип. К. Ковалевского, 1886. – 66, 31 с. (Разд. паг.)
288. *Самоквасов Д. Я.* Заметки по истории русского государственного устройства и управления / Д. Я. Самоквасов. – СПб. : Печатня В. Головина, 1870. – 98 с.
289. *Самоквасов Д. Я.* История русского права / Д. Я. Самоквасов. – СПб. : Товарищество тип. А. И. Мамонтова, 1899. – 167 с.

290. Семенов Ю. И. Обычное право в доклассовом обществе: возникновение, сущность и эволюция / Ю. И. Семенов // Обычное право народов Сибири (буряты, якуты, эвенки, алтайцы, шорцы). – М. : Старый сад, 1997. – С. 9–46.
291. Сергеевич В. И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей / В. И. Сергеевич. – М. : Тип. Мамонтова, 1867. – 426 с.
292. Сергеевич В. И. История русского права / В. И. Сергеевич. – СПб., 1880. – 568 с.
293. Сергеевич В. Русские юридические древности : в 2 т. / В. И. Сергеевич. – 2-е изд., с поправками. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1900. – Т. 2: Вече и князь. Советники князя. – 618 с.
294. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 1. – 632 с.
295. Смолій В. А. Як і коли почала формуватися українська нація / В. А. Смолій, О. І. Гуржій. – К. : Наук. думка, 1991. – 112 с.
296. Советская историография Киевской Руси. – Л. : Наука, 1978. – 279 с.
297. Советское источниковедение Киевской Руси. – Л. : Наука, 1979. – 263 с.
298. Соловьев К. А. Властители и судьи. Легитимизация государственной власти в Древней и Средневековой Руси IX – первой половине XV в. / К. А. Соловьев. – М. : Унив. гуманитар. лицей, 1999. – 140 с.
299. Соловьев С. М. История отношений между русскими князьями Рюрикава дома / С. М. Соловьев. – М. : В Унив. тип., 1847. – 670 с.
300. Соловьев С. М. История России с древнейших времён : в 29 т., 15 кн. / С. М. Соловьев. – М. : Соцэкгиз, 1959. – Кн. 1. – Т. 1–2. – 420 с.
301. Спиноза Б. Избранные произведения / Б. Спиноза ; под общ. ред. В. В. Соколова. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т. 1. – 631 с.
302. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам : в 3 т. / И. И. Срезневский. – СПб. : Тип. император. акад. наук, 1912. – Т. 3. – 996 с.
303. Срезневский И. И. Чтение о древних русских летописях / И. И. Срезневский. – СПб., 1862. – 48 с. – (Записки Имп. акад. наук №4, т. 2, прил.).

304. *Сташків Б.* Мистецтво та естетика в праукраїнській культурі / Б. Сташків. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. – 144 с.
305. *Стус В.* З таборового зошита / Стус В. Вікна в поза простір. – К. : Веселка, 1992. – 262 с.
306. *Тимощук Б. А.* Восточнославянская община VI–X вв. / Б. А. Тимощук. – М. : Наука, 1990. – 217 с.
307. *Тимощук Б. О.* Східні слов'яни VII–X ст. : полюддя, язичництво, початок держави / Б. О. Тимощук. – Чернівці : Прут, 1999. – 174 с.
308. *Тихомиров Л. А.* Критика демократии. Статьи из журнала «Русское обозрение» 1892–1897 гг. / Л. А. Тихомиров. – М. : Ред. журн. «Москва», 1997. – 667 с.
309. *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – М. : Госполитиздат, 1956. – 480 с.
310. *Тихомиров М. Н.* Древняя Русь / М. Н. Тихомиров. – М. : Наука, 1975. – 429 с.
311. *Тихомиров М. Н.* Исследование о Русской Правде: происхождение текстов / М. Н. Тихомиров. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1941. – 255 с.
312. *Тихомиров М. Н.* Исторические связи России со славянскими странами и Византией / М. Н. Тихомиров. – М. : Наука, 1969. – 374 с.
313. *Тихомиров М. Н.* Пособие для изучения «Русской Правды» / М. Н. Тихомиров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1953. – 198 с.
314. *Тихомиров М. Н.* Происхождение названий «Русь» и «Русская земля» / М. Н. Тихомиров // Советская этнография. – 1947. – № 6–7. – С. 60–80.
315. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории : сб. / А. Дж. Тойнби ; сост. А. П. Огурцов. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
316. *Толочко О. П.* Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К. : Альтернативи, 1998. – 349 с.
317. *Толочко О. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / О. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
318. *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.
319. *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. / П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1980. – 223 с.

320. *Толочко П.* Київська Русь / П. Толочко. – К. : Абрис, 1996. – 359 с.
321. *Третьяков П.* Анты и Русь / П. Третьяков // Советская этнография. – 1947. – № 4. – С. 72–80.
322. *Третьяков П. Н.* К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н. э. / П. Н. Третьяков // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. ; Л., 1941. – № 5. – 150 с.
323. *Третьяков П. Н.* Расселение древнерусских племён по археологическим данным / П. Н. Третьяков // Советская археология. – Т. IV. – М., 1957. – С. 33–51.
324. *Тюменев А. И.* Евреи в древности и в средние века / А. И. Тюменев. – Петроград : Гос. изд-во, 1922. – 405 с.
325. *Уайтхед А.* Избранные работы по философии / А. Уайтхед. – М. : Прогресс, 1990. – 650 с.
326. *Усенко І. Б.* Українська історико-юридична наука та «Руська Правда» / І. Б. Усенко // Антологія української юридичної думки : в 6 т. – К. : Юридична книга, 2002. – Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда / упоряд.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко. – С. 7–34.
327. *Федоренко Г. О.* Передісторія українського парламентаризму / Федоренко Г. О. // Державно-правова реформа в Україні : матеріали наук.-практ. конф (листоп. 1997 р.). – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. – С. 183–190.
328. *Федорів С.* Вічова спадщина стародавньої Русі / Федорів С. // Хроніка–2000. – Вип. 27–28. – К., 1998. – С. 47–73.
329. *Феномен нації: основи життєдіяльності* / за ред. Б. В. Попова. – К. : Знання, 1998. – 264 с.
330. *Філософія : курс лекцій* / І. В. Бичко (кер.), А. К. Бичко, М. П. Бузький та ін. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1994. – 574 с.
331. *Філософсько-антропологічні читання'95.* – Вип.. 1: Пам'яті О. І. Яценка / перед. слово В. І. Шинкарука. – К. : Стилос, 1996. – 324 с.
332. *Франк С. Л.* Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.

333. *Фромм Э.* Предисловие к антологии «Природа человека» / Э. Фромм, Р. Хирау / пер. Г. А. Титаренко // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М. : Прогресс, 1990. – С. 146–168.
334. *Харт Г. Л. А.* Концепция права / Г. Л. А. Харт. – М. : NOTA BENE, 2003. – 304 с.
335. *Хачатуров Р. Л.* Становление права. На материале Киевской Руси / Р. Л. Хачатуров. – Тбилиси : Изд-во Тбилис. ун-та, 1988. – 264 с.
336. *Чайлд Г.* Прогресс и археология / Г. Чайлд ; пер. с англ. М. Б. Граковой-Свиридовой . – М. : Иностр. лит., 1949. – 194 с.
337. *Череватюк В. Б.* Особливості прояву універсальності римського права у правовій системі Київської Русі / В. Б. Череватюк // Держава і право. – Вип. 3. – 2007. – С. 90–94.
338. *Черепнин Л. В.* К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. / Л. В. Черепнин // Исторические записки. – Т. 89. – М., 1972. – С. 353–408.
339. *Черепнин Л. В.* Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда / Л. В. Черепнин // Древнерусское государство и его международное значение. – М. : Наука, 1965. – С. 128–278.
340. *Черниловский З. М.* Русская Правда в свете славянских судебников / З. М. Черниловский // Древняя Русь: Проблемы права и правовой идеологии. – М. : М-во высш. и сред. спец. образования СССР, 1984. – С. 7–14.
341. *Чернов С. Н.* О смердах Руси XI–XIII вв. / С. Н. Чернов // Академия наук СССР – академику Н. Я. Марру : сб. ст. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1935. – С. 761–778.
342. *Чернышевский Н. Г.* Очерки политической экономии / Н. Г. Чернышевский // Сочинения. – СПб., 1891. – Т. 4. – 403 с.
343. *Чертшовский З. М.* Всеобщая история государства и права / З. М. Чертшовский. – М. : Высш. школа, 1973. – 630 с.
344. *Чубатий М. Д.* Княжа Русь–Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй / М. Д. Чубатий. – Нью-Йорк ; Париж, 1964. – 87 с.

345. *Чубатий М.* Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права / М. Чубатий ; за ред. В. Іваненка. – Мюнхен : УВУ ; К. : УДЖ «Ноосфера», 1994. – 224 с.
346. *Чубатий М.* Огляд історії українського права / М. Чубатий. – 3-е вид. – Мюнхен : Укр. вільний ун-т, 1947. – Ч. 1. – 168 с.
347. *Шаскольский П. П.* Норманская теория в современной буржуазной науке / П. П. Шаскольский. – М. ; Л. : Наука, 1965. – 221 с.
348. *Шахматов А. Д.* Повесть временных лет / А. Д. Шахматов. – Петроград : Археогр. комис., 1916. – Т. 1: Вводная часть, текст, примечания. – VIII, XXX, 403 с.
349. *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А. А. Шахматов. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1908. – 686 с.
350. *Шостак М. В.* Важливість утворення Києво-Руської держави для національної культури та необхідність осягнення цих етнодержавотворчих процесів в українській освіті / М. В. Шостак // Україна – Етнос : зб. наук. праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 218–220.
351. *Шостак М. В.* Відображення в українській історіографії ролі Київської Русі у становленні державності ХХ ст. / М. В. Шостак // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 253–261.
352. *Шостак М. В.* Утворення Києво-Руської держави в праці П. Толочка «Київська Русь» у контексті українознавства / М. В. Шостак // Зб. наук. праць НДІУ – К., 2006 – Т. XII – С. 383–389.
353. *Щапов Я. К.* «Закон Русский» договоры Руси с Византией и «Правда Русская» / Я. К. Щапов // Внешняя политика Древней Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 114–129.
354. *Щапов Я. К.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. / Я. К. Щапов. – М. : Наука. – 292 с.
355. *Юшков С. В.* История государства и права СССР : учебник : в 2 т. / С. В. Юшков. – М., 1974. – Т. I. – 672 с.
356. *Юшков С. В.* К вопросу о дофеодальном («варварском») государстве / С. В. Юшков // Вопросы истории. – 1946. – № 7. – С. 45–65.

357. *Юшков С. В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / С. В. Юшков. – К. : Наук. думка, 1992. – 349 с.
358. *Юшков С. В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М. : Госполитиздат, 1949. – 543 с.
359. *Юшков С. В.* Очерки по истории феодализма в Киевской Руси / С. В. Юшков. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1939. – 253 с.
360. *Юшков С. В.* Русская Правда: Происхождение, источники, ее значение / С. В. Юшков. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 380 с.
361. *Bhaskar R.* The possibility of naturalis / R. Bhaskar. – Cambrig Universitet Press, 1978.
362. *Darendorf R.* Life Cnances, Class Coufliet and Social Cnange / R. Darendorf // Modern German Sociology. – N.Y., 1987.
363. *Demel K.* History and Identity / K. Demel // European teacher's seminar. Vienna, Ausria, 14-19 May 1995. – Strasborg, 1995.
364. *Durkheim E.* Schrichten zur Soziologie der Erkenntnis / E. Durkheim. – Frankfurt M., 1987. – 412 p.
365. *Hosle V.* Hegels System. / V. Hosle. – Hamburg, 1987. – 408 p.
366. *Jahn F.* Dus Deutsche Volkstuv / F. Jahn. – Liibak, 1810. – 312 p.
367. *Giddens A.* New rules of sociological method / A. Giddens – L.: Macmillan, 1986. – 308 p.
368. *Goffman E.* The Presentation of Self in Everyday Life / E. Goffman. – N.-Y, 1959. – 318 p.
369. *Schacht R.* Social Strukture, Social Alienation and Social Change / R. Schacht. – Pitsburg, 1986. – Vol. 23. – № 1. – P. 47–57.
370. *Urri J.* The anatomy of capitalist societies / J. Urri // Philosophy of social sciense, 1982.